

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

112

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уредничтво

Проф. др Габор АГОШТОН (Вашингтон, САД)

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, виши научни сарадник (Москва, Русија)

Проф. др Ђорђе БУБАЉО, заменик главног и одговорног уредника (Београд)

Проф. др Росица Стефанова ГРАДЕВА (Софија, Бугарска)

Доц. др Пјотр КРЕЗЕЛ (Љођ, Пољска)

Др Петар В. КРЕСТИЋ, научни саветник (Београд)

Др Иван ЛАКОВИЋ, виши научни сарадник (Подгорица, Црна Гора)

Проф. др Ђузепе МОТА (Рим, Италија)

Др Александра НОВАКОВ, научни сарадник (Нови Сад)

Др Гордана ПЕТКОВИЋ, виши кустос (Нови Сад)

Академик Мира РАДОЈЕВИЋ (Београд)

Др Срђан РУДИЋ, научни саветник (Београд)

Др Александар ФОТИЋ, стручни саветник (Београд)

Др Небојша С. ШУЛЕТИЋ, научни сарадник (Београд)

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ, научни саветник

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

112
(2/2025)

НОВИ САД
2025

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Мирослав Павловић
ИЗМЕЂУ ПРИДОШЛИЦА
(ECNEBI) И НАСЛЕДНИКА
СЛУЖБЕ (ОСАКЛИК): ТИМАРИ И
ТИМАРЛИЈЕ СМЕДЕРЕВСКОГ
САНЦАКА У XVIII ВЕКУ	Miroslav Pavlović
BETWEEN OUTSIDERS
(ECNEBI) AND OCAKLIK:
TIMARS AND TIMARIOTS OF
THE SANJAK OF SEMENDIRE
IN THE 18 th CENTURY
9–23	

Атила Пфајфер
АУСТРО-УГАРСКА НАГОДБА
1867. ГОДИНЕ И САВРЕМЕНЕ
ПОЛИТИЧКЕ РЕАКЦИЈЕ
У АУСТРИЈСКОМ ДЕЛУ
МОНАРХИЈЕ	Attila Pfeiffer
THE AUSTRO-HUNGARY
COMPROMISE OF 1867 AND
CONTEMPORARY POLITICAL
REACTIONS IN THE AUSTRIAN
PART OF THE MONARCHY
25–52	

Александра Илић Рајковић
ПРВЕ СТИПЕНДИСТКИЊЕ
КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ОБЛАСТИ
ПРЕДШКОЛСКОГ ВАСПИТАЊА
(1887–1888)	Aleksandra Ilić Rajković
THE FIRST SCHOLARSHIP
HOLDERS OF THE KINGDOM
OF SERBIA IN THE FIELD OF
PRESCHOOL EDUCATION (1887–1888)
53–68	

Александра Вулетић
БРАЧНЕ ПАРНИЦЕ У СРБИЈИ
КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ
XX ВЕКА У СТАТИСТИЧКИМ
ИЗВОРИМА	Aleksandra Vuletić
MARRIAGE LITIGATION IN SERBIA
AT THE END OF THE 19 th AND THE
BEGINNING OF THE 20 th CENTURY
IN STATISTICAL SOURCES
69–81	

Biljana Vučetić
INTRODUCING HUMANITARIAN
STATECRAFT: THE U.S. FOOD
ADMINISTRATION AND THE
ORIGINS OF THE AMERICAN
RELIEF ADMINISTRATION IN
THE KINGDOM OF SERBS, CROATS
AND SLOVENES (1918–1919)

Биљана Вучетић
УВОД У ХУМАНИТАРНУ
ДРЖАВНУ ПОЛИТИКУ:
АМЕРИЧКА АДМИНИСТРАЦИЈА
ЗА ХРАНУ И ПОРЕКЛО АМЕРИЧКЕ
АДМИНИСТРАЦИЈЕ ЗА ПОМОЋ У
КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И
СЛОВЕНАЦА (1918–1919)

83–98

Александар В. Милетић и
Наталија Димић Ломпар
ОДЈЕК „СЛУЧАЈА
ЋИЛАС–ДЕДИЈЕР” МЕЂУ
ЗАПАДНОНЕМАЧКИМ
СОЦИЈАЛДЕМОКРАТАМА
1954–1955.

Aleksandar V. Miletić and
Natalija Dimić Lompar
REACTIONS OF WEST GERMAN
SOCIAL DEMOCRATS TO
THE “ĐILAS–DEDIJER AFFAIR”
1954–1955

99–118

ГРАЂА / MATERIALS

Марија Андрић
ЗАДУЖНИЦЕ ТРГОВАЦА СА
ОСМАНСКОГ БАЛКАНА У
ПОСЛОВНИМ КЊИГАМА
КОМПАНИЈЕ ГВАДАЊИНИ
(1739–1770)

Marija Andrić
PROMISSORY NOTES OF
MERCHANTS FROM THE OTTOMAN
BALKANS IN THE BUSINESS
BOOKS OF THE GUADAGNINI
COMPANY (1739–1770)

119–137

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Марко Кричка

Недељко В. Радосављевић, *Зворничка митрополија у Васељенској њаџиријацији:
(1766–1880)*, Издавачка кућа Епархије зворничко-тузланске „Синај” и
Историјски институт Београд, Бијељина–Београд 2024; 310 стр.

139–142

Василије Ђ. Крестић

Љубомирка Кркљуш, *Павле Арс. Појовић (1812–1849). Стеријин кријичар,
њавник, новинар*, Матица српска, Нови Сад 2022; 204 стр.

142–143

Предраг Вајагић

Балканские войны 1912–1913 гг.: далекие предпосылки и долгое эхо. Зборник радова са научног скупа „Балкански ратови 1912–1913. године: далеки узроци и дуги ехо” одржаног у Москви 19. и 20. септембра 2023. год.; уредили Никита Сергејевич Гусев, Борис Сергејевич Котов; Институт за славистику Руске академије наука, Москва 2024; 388 стр.
144–148

Владимир М. Николић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
149–151

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2025. ГОДИНИ

REVIEWERS OF PAPERS IN 2025
153

Владимир М. Николић

РЕГИСТАР ИМЕНА / REGISTER OF NAMES
РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИН ПОЈМОВА / REGISTER OF GEOGRAPHICAL NAMES
155–163

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY

165–174

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS

175–180

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ

181

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

UDC 94(497.11)''17''
UDC 355(497.11)''17''
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2025.112.1
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 22. 9. 2025.
Прихваћен: 16. 10. 2025.

Проф. др МИРОСЛАВ ПАВЛОВИЋ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет, Одсек за историју
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
Е-адреса: miroslav.pavlovic@ff.uns.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-3678-3137>

ИЗМЕЂУ ПРИДОШЛИЦА (ЕСНЕВІ) И НАСЛЕДНИКА
СЛУЖБЕ (ОСАКЛИК): ТИМАРИ И ТИМАРЛИЈЕ
СМЕДЕРЕВСКОГ САНЦАКА У XVIII ВЕКУ

САЖЕТАК: Истраживања о расподели тимара током транзиционог периода османске историје XVII–XVIII века веома су ретка услед недостатка архивске грађе и посебно због питања значаја спахија у османском војном поретку тог периода. Смедеревски санџак, као погранична провинција, често је мењао управу и бивао у поседу освајача. То је условило настанак пописних дефтера, када су они у другим деловима империје напуштени. На основу једног сумарног дефтера (*icmal*) из средине века, два дефтера притежавања (*derdest*), са почетка и краја века, као и једног дефтера из рузнамче фонда из 1714. године, извршена је анализа броја тимара, карактера њихове расподеле, по нахијама и другим критеријумима, као и међусобан однос придошлица и синова, односно рођака ранијих тимарлија. Истраживање има за циљ свеобухватну анализу стања на тимарима у Смедеревском санџаку током XVIII века на наведеним изворима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Смедеревски санџак; војска; спахије; придошлице; тимари; сумарни дефтер; дефтер притежавања

Истраживање о тимарима и спахијама у XVIII веку требало би да започне од питања њихове релевантности. Ефикасност спахијског војног система на просторима Румелијског ејалета није била претерано велика, чак имајући и у виду потребу за ефективном војном силом узроковану сталним продорима непријатељске војске са севера. Док је спахијска коњица губила своју војно-стратејску улогу на бојном пољу, остваривање статуса спахија постајала је значајна полуга моћи локалних политика. Везири се више нису ослањали

на ове војне јединице, али су припадницима својих плаћених формација омогућавали положаје спахија. Тиме су уједно осигуравали њихову лојалност, док је трошкове подмиривала држава. Моћни ајани, посебно током ратова када су пружали помоћ у одбрани санџака, захтевали су од везира уступање ових права за своје момке. Пракса награђивања тимарима доводила је до честих побуна, формирања банди разбојника, које су се од припадника регуларних војних јединица разликовале само у томе имају ли тренутно статус аскера, односно да ли су у плаћеној или награђеној служби неког локалног службеника.

Тимар је до XVIII века претворен у новчану вредност, што подразумева да његови притежаваоци више нису видели ни земљу ни рају, већ им је предаван готов новац, прикупљен од њих.¹ Новац са тимара додељиван је и другим родовима војске, најчешће локалној војсци² (*yerli kulu*), као најфункционалнијој. Међу спахије су именовани добровољци (*gönüliyan*), некадашњи разбојници (*eşkiya*), унајмљени у службу ајана, као вид надокнада за њихову војну службу током ратних кампања у непосредном залеђу.³ У историографији се наглашава да је неефикасност спахијских јединица у Румелији достигла врхунац током рата са Русијом 1768–1774. када су јединице у служби ајана одбраниле границе царства.⁴ Међутим, спахије и њихова традиција на овим просторима нису изненада нестали. Значајан показатељ промена може се сагледати кроз продор *џригошлица*, односно *сџранаца*⁵ (*ecnebi*) међу спахије. Однос између њих и синова (*kuloğlu*) и рођака ранијих спахија већ је у историографији употребљаван као мерило декаденције старог поретка. Линда Дарлинг је пратећи овај образац успела да докаже да се опадање моћи османске војске класичног уређења није догодило при крају, или непосредно на крају, владавине султана Сулејмана Законодавца (1520–1566) већ касније, током осамдесетих година XVI века.⁶

МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП ТЕМИ

Током израде пописних и других пратећих дефтера спахије су бележене на два начина – уз уписивање имена оца и без њега. Даглас Хауард је закључу-

¹ Детаљнија литература о тимарима: Мирослав Павловић, *На ђраници ислама: Свешћ османске евројске ђровинције у 18. веку*, Филозофски факултет, Нови Сад 2023, 148–149; као и у чланку Линде Дарлинг из 2014. Вид. фусноту бр. 6.

² У неким пограничним провинцијама називана још и *џранична војска* (*serhad kulu*).

³ Pál Fodor, “Making a Living on the Frontiers: Volunteers in the Sixteenth-Century Ottoman Army”, *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics, and Military Administration in the Ottoman Empire* (Pál, F. Ed.), The ISIS Press, Istanbul 2000, 275–304; Virginia Aksan, “Mobilization of Warrior Populations in the Ottoman Context 1750–1850”, *Fighting for a Living: A Comparative Study of Military Labour 1500–2000* (Zürcher, E. Ed.), Amsterdam University Press, Amsterdam 2013, 331–352.

⁴ Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars 1700–1870: An Empire Besieged*, Routledge, London – New York 2007, 130–135.

⁵ *Сџранац* или *џуђин* је тачан превод, али термин *џригошлица* боље описује значење, услед чега ће у даљем тексту бити употребљаван потоњи.

⁶ Linda Darling, “Nasihatnameler, Icmal Defterleri, and the Timar-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları* XLIII (2014), 193–226; Linda Darling, “Nasihatnameler, Icmal Defterleri, and the Timar-Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century – Part II, Including the Seventeenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları* XLV (2015), 1–23.

чио да су синови спахија уписивани уз име оца а придошлице без имена оца, што је остало прихваћено у историографији. На њега се надовезала Линда Дарлинг, која је извршила опсежно истраживање о продору придошлица у редове спахија крајем класичног и почетком транзиционог доба.⁷ У југословенској османистици ово питање најопсежније је истраживао знатно раније Недим Филиповић, који је увео појам *оџаклук тимара*. Филиповић је закључио да је османска централна администрација после 1644. године у Босанском ејалету тимаре додељивала најпре синовима и рођацима претходних притежавалаца истих тимара. Тиме је, услед упражњености (*mahlul, ferağ*) тимара изазване пре свега погибијом спахија у ратним походима, држава штитила њихове наследнике од гашења огњишта (*ocak*).⁸ Под оџаклук тимарима подразумевају се тзв. „наследни тимари” али како је у питању технички термин из области османске земљишно-правне терминологије, јасно је да тимар у својој основи представља комад земље на државној, односно миријској земљи, који није заиста могао бити предмет наслеђивања. Због тога би требало подробије објаснити да се под оџаклук тимарима заправо подразумева *de iure* наслеђе спахијске службе, а *de facto* новчана припадност са додељеног тимара.

У административној пракси мање тимаре је у XVIII веку додељивао везир у свом санџаку, издајући за то одговарајуће наредбе-бујурулдије, док би уживаоци тимара накнадно од централне администрације прибављали потврде, односно тескере. Број наследних тимара, односно случајева синова који су заузимали позицију очева у односу на потпуне *сиџранце* којима су додељени тимари, варирали су у различитим периодима османске историје али не знатније. Према истраживању Линде Дарлинг, пре 1560. године међу тимарницима забележено је 42% синова тимарника, до 1600. године било их је нешто мање 39%, а после 1600. године 38%. Иако су забележена одступања у различитим провинцијама, може се закључити да су странци постепено потискивали синове током XVII века, али не у већим процентима. До краја XVII века у Босни је синова тимарника било 37% наспрам 45% с почетка века.¹⁰ Број странаца у дефтерима највећи је током ратова – посебно у периоду ратова са Хабзбурзима и Персијом 1578–1618. године – а после тога се смањује. Највећи број је забележен за време владавине Селима II (1566–1574) 61%, али

⁷ Douglas A. Howard, *The Ottoman Timar System and its Transformation, 1563–1656*. (PhD thesis), Indiana University, Bloomington 1987, 176–182.

⁸ Први термин означава општу упражњеност тимара, која може настати услед два разлога: смрти претходног тимарлије или услед ротације (*ferağ*). У класичном периоду практикована је додела тимара на седам година, после чега је тимарлија морао да чека најмање две године, да би му поново био додељен тимар. D. Howard, *n. d.*, 95.

⁹ Од термина *оџак* (осм. *ocak*), чије је основно значење исто као и у српском језику. Одатле проистиче и *оџишће*, али што је у овом случају важније *џородична лоза*. Јавља се и у ширем контексту где означава *угружење, брајисџиво*, као код *јаничарској оџака*. Често се употребљава и синоним: *гом, домовина* (осм. *yurt*, одатле и *имање, џородичан џосег: yurtluk*). James Redhouse, *Redhouse Turkish/Ottoman-English Dictionary*, SEV Matbaacılık ve Yayıncılık A. Ş, Istanbul 2000, 896, 1263. О томе више: Nedim Filipović, „Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini”, *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom* V, 5 (1954–1955), 266–267.

¹⁰ L. Darling, „Nasihatnameler, Icmal Defterleri, and the Timar-Holding Ottoman Elite...”, Part II, 11–12.

се за време Мурата III (1574–1595) вратио на 38%, што је слично бројном стању синова тимарника.¹¹ Број хришћана тимарлија био је највећи током класичног периода и након освајања одређене провинције. Највише забележено учешће хришћана међу тимарлијама износило је 35%.¹²

Истраживања о пореклу спахија у XVIII веку готово да су непостојећа. Разлог томе је природа самих извора, односно карактер посткласичне дефтерологије. Током транзиционог доба (XVII–XVIII век) пописи су вршени спорадично, а сачувана су и у науци позната само три пописна дефтера (*defter-i hakani*, колоквијално: *tapu tahrir defteri*).¹³ Без нових пописа веома је тешко пратити реално стање на терену, иако су путем дефтера притежавања (*derdest defteri*) и касније праћене промене притежаваоца тимара. Уз помоћ сумарног пописног дефтера из 1741. и два дефтера притежавања, могуће је пратити расподелу тимара у Смедеревском санџаку готово до *Првој српској усташки* 1804. године. Први дефтер притежавања садржи уписе из прве деценије XVIII века, а други из осамдесетих година и нешто касније. Анализиран је још један дефтер из фонда Царске дефтерхане из 1714. године, чиме је покривено стање на тимарима у Смедеревском санџаку током целог XVIII века. На основу ових дефтера могуће је одредити сразмеру између придошлица и синова спахија. Не може се закључити да је за Смедеревски санџак у XVIII веку постојао неки документ на основу ког је био прописан принцип наслеђа службе, односно одаклук. Имајући у виду опадање значаја спахијског војног система и принцип награде тимарима, било би логично да је број наследних тимара био у изразитом опадању, јер би се очекивало да су тимари расподељивани припадницима регрутованих добровољачких јединица. Архивски подаци указују да је до овог процеса дошло на почетку и све до средине века, али не и касније, бар не у мери и на начин како је то очекивано. Потребно је нагласити да је за потребе овог истраживања извршена детаљна статистичка анализа броја тимарника (*timarli, erbab-ı timar*) а не и броја тимара, што није исто и о чему би требало водити рачуна приликом даљих анализа и закључака.¹⁴

¹¹ Linda Darling, "Historicizing the Ottoman Timar System: Identities of Timar-Holders, Fourteenth to Seventeenth Centuries", *Turkish Historical Review* 8 (2017), 157; L. Darling, "Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar-Holding Ottoman Elite...", Part II, 15.

¹² İnalçık, Halil, "Timar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2012, 170; Мирослав Павловић, *На граници ислама: Свешћ османске европске провинције у 18. веку*, Филозофски факултет, Нови Сад 2023, 146, 148.

¹³ Elias Kolovos, "Beyond 'Classical' Ottoman Defterology: A Preliminary Assessment of the Tahrir Registers of 1670/71 Concerning Crete and the Aegean Islands", *The Ottoman Empire, The Balkans, The Greek Lands: Toward a Social and Economic History: Studies in Honor of John C. Alexander* (Kolovos, E – Kotzageorgis Ph – Sariyannis M. Eds), The ISIS Press, İstanbul 2007, 201–235; Stefka Parveva, "Villages, Peasants and Landholdings in the Edirne Region in the Second Half of the 17th Century", *Regions, Borders, Societies, Identities in Central and Southeast Europe, 17th–21st Centuries: Bulgarian–Hungarian History Conference, Sofia 16–17 May 2012* (Peykovska P – Demeter G. Eds), Hungarian Academy of Science – Bulgarska Akademia na Naukite, Sofia–Budapest 2013, 15–34; Мирослав Павловић, „Опширни (Mufassal) дефтер за Смедеревски санџак из 1741. године: структурална анализа”, *Истраживања XXV* (2014), 175–186; Miroslav Pavlović, "Postclassical Defterology: Possibilities of Socio-Economic Research in Contemporary Ottoman Studies", *Istraživanja XXV* (2015), 66–81.

¹⁴ Уколико је на једном тимару уписано више уживалаца, они су посебно бројани, као два или више тимарлија, а не као један тимар, како би се очекивало. Такође, уколико је долазило

АНОМАЛИЈА ДРУГЕ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

У сумарном дефтеру за Смедеревску ливу из 1741. године међу 688 уживалаца зеамета и тимара синови спахија присутни су у нешто мање од 64%, док је придошлица, односно странаца било готово упола мање, око 32%. Конвертити су забележени у 3,8%, а представници локалне елите у занемаривом проценту, 0,6%¹⁵. Имајући у виду опште статистичке податке на нивоу целог Османског царства, презентована статистика за Смедеревски санџак прилично одступа високим процентима тимара додељених синовима спахија. Одступање је тим израженије јер би се пре могло очекивати да је средином XVIII века постојао значајно мањи број тимара у притежавању синова спахија него што је то био случај век или век и по раније. Чини нам се да би било погрешно закључити да се на тимарима у Смедеревском санџаку ништа није догодило и да је ефикасност спахијске војске већа него што би се то иначе очекивало. Такви подаци не само да нису забележени у другим изворима, већ напротив, борба за прерасподелу тимара текла је континуирано током наредних деценија. Тимар је овде био у озбиљној кризи, која је кулминирала све израженијим процесом чифтличења.¹⁶ Дакле разлоге присутности високог процента синова спахија требало би потражити негде другде. Зато је важно испитати да ли је слична сразмера у расподели тимара опстала и у наредним деценијама, приликом многобројних насилних промена спахија. Важно је добијене податке упоредити са претходним дефтерима, који бележе стање с краја XVII и првих деценија XVIII века, али и потенцијалне разлике у четири нахије које нису потпале под аустријску управу, са ситуацијом у нахијама где је обновљена османска власт. Многобројне промене, изазване ратовима и потребом за обновом институција после поновног освајања, омогућавају нам да ситуацију на тимарима испитамо из потпуно јединствене перспективе у односу на прилике које су владале у остатку Османског царства.

Османски пописни дефтери омогућавају нам да извршимо поређења по нахијама, али и да податке добијене из сумарног дефтера из 1741. године упоредимо са каснијим уносима у дефтер притежавања. Један значајан део тимара у потоњем дефтеру, садржи уносе из периода 1781–1783. године, али их има и из нешто каснијег периода, све до око Првог српског устанка.¹⁷

до промена притежаваоца у дефтерима притежавања, рачунати су нови и стари притежаваоци. Подаци о тачном броју тимара у дефтерима дати су у фуснотама.

¹⁵ Број тимара се разликовао од броја тимарлија – у Смедеревском санџаку било је укупно 591 зеамет и тимар. Зеамета је било 24, а тимара по нахијама: Београд 29, Авала 12, Железник 5, Ресави 39, Пожаревац 19, Хомоље 17, Пореч 12, Млава 47, Звижд 11, Голубац 9, Храм 26, Прилеп (Браничево) 14, Колубара 4, Ломница 47, Левач 46, Лепеница 98, Ваљево 62, Рудник 70 (М. Павловић, *На граници ислама*, 148; М. Павловић, *Смедеревски санџак*, 269; Radmila Tričković, *Organizacija uprave u Beogradskom pašaluku posle Beogradskog mira 1739. god.* (neobjavljen magistarski rad), Filozofski fakultet, Beograd 1968; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü. Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı. Tapu Tahrir Defterleri (TKGM.TADB.TTD). No. 267).

¹⁶ Радмила Тричковић, „Читлучење у Београдском пашалуку у XVIII веку”, *Зборник Филозофског факултета у Београду* XI, 1 (1970), 525–549; М. Павловић, *На граници ислама*, 192–199.

¹⁷ Расподела тимара по овом дефтеру је следећа – у Смедеревском санџаку је било укупно 877 зеамета и тимара. Зеамета је било 26, а тимара по нахијама: Београд 39, Авала 12, Железник 6, Ресави 39, Пожаревац 25, Хомоље 17, Пореч 12, Млава 50, Звижд 10, Голубац 9,

Тиме је могуће пратити промене у периоду од пола века, али такође проверити тезу да је после ратова додела тимара придошлицама значајно већа него што је то случај у мирнодопском раздобљу. Дефтер притежавања указује на још једну важну промену, присутан је значајно већи број упражњених тимара него у ранијем сумарном дефтеру. То указује на депопулацију на ширем простору санцака, али и на то да потоњи дефтер приказује реалистичније стање на терену. Треба напоменути да су дефтери притежавања настајали на основу информација прибављених комуникацијом централне бирократије са локалном, у Београду. Како је дефтер притежавања настао радом централне дефтерхане, остаје питање ажурности података којима је централна бирократија располагала. У сваком случају, упркос сумњама својственим посткласичној дефтерологији, презентовани подаци рефлектују стање забележено у једном тренутку и у то не би требало сумњати.

Табела 1. Подаци о броју тимарника наследника службе и придошлица

	Нахија	Синови спахија		Придошлице		Празни тимари	
		1741.	после 1781.	1741.	после 1781.	1741.	после 1781.
1	зеамети	9	26	16	1	0	1
2	Београд	33	15	12	7	0	21
3	Авала	7	11	6	4	0	1
4	Железник	8	7	2	2	0	1
5	Ресава	41	37	9	13	0	5
6	Пожаревац	16	17	6	4	0	7
7	Хомоље	17	11	4	8	0	1
8	Пореч	10	7	4	2	0	3
9	Млава	41	26	9	15	0	12
10	Звижд	10	6	1	5	0	1
11	Голубац	6	5	3	3	0	1
12	Рам	8	18	21	10	0	3
13	Браничево ¹⁸	14	12	2	4	0	1
14	Колубара	3	6	1	1	0	0
15	Ломница	37	30	11	9	0	13
16	Левач	29	18	19	9	0	20
17	Лепеница	77	58	35	41	0	16
18	Ваљево	50	55	37	30	0	5
19	Рудник	50	40	26	17	2	18
20	Ниш ¹⁹	–	50	–	27	–	10

Храм 27, Браничево 14, Колубара 5, Ломница 51, Левач 47, Лепеница 101, Ваљево 67, Рудник 70, Ниш 63 (55 тимара и 8 зеамета), Осад 36 (35 тимара и 1 зеамет), Ужице 60, Пожега 77 (69 тимара и 8 зеамета), накнадно уписаних 14 (М. Павловић, *Смедеревски санџак*, 269).

¹⁸ У сумарном дефтеру стоји Прилеп, док је у дефтеру притежавања уписано као Браничево.

¹⁹ Попис нахија Смедеревског санцака 1741. године није обухватио четири нахије које нису биле под страном влашћу. Оне су само придодате Смедеревском санџаку. Због тога су изостале из пописа у сумарном дефтеру, али се воде у каснијем дефтеру притежавања.

21	Осад	–	26	–	23	–	2
22	Ужице	–	54	–	34	–	9
23	Пожега	–	51	–	38	–	17
	УКУПНО	466	586	224	307	2	168

Питање поузданости уноса у дефтерима може се поставити и приликом анализе расподеле зеамета. Средином века више придошлица (64%) је добило зеамет него синови спахија (36%) (вид. Табелу 1), док је крајем века само један зеамет додељен придошлицама (4% наспрам 92% за синове²⁰). Крајње је необично да зеамети крајем века изгледа нису додељивани вишој класи, или бар код уноса није бележена никаква титула или служба.²¹ Друга занимљивост је да су сви уписани притежаваоци зеамета добијали по 20.000 акчи. Сасвим је јасно да обични војници нису могли добијати овако високе износе због чега можемо закључити да су зеамети додељивани као награда неком достојанственику, припаднику локалне администрације, особи у служби везира или, што је најизвесније, командантима других војних јединица (јерлијских, унајмљених и сл.). У том случају значајно веће присуство синова тимарника сведочи о томе која класа је представљала носећи командни слој у Београду крајем XVIII века. Не само да су то били искусни војници, већ се поставља питање – да ли се може говорити о раслојавању спахија и њиховом укључивању у структуре најамне војске? Такви примери забележени су и у другим изворима.²²

Процентуални однос између броја синова спахија и придошлица у ранијем периоду османске историје указивао је на продор припадника раје међу аскере. У XVIII веку параметри више нису били исти. Раније спахије нису могле да се појаве у другим војним јединицама, или се то бар дешавало само спорадично. Сада је то једноставно било могуће и присуство једног дела синова спахија нам не указује да је међу спахијама било све у реду и да су тимари расподељивани по устаљеној редовној процедури, а спахије и даље представљале војни потенцијал. Ове параметре треба подробно преиспитати, посебно имајући у виду дисконтинуитет османске владавине. Нове спахије, после 1741. године – када је попис обављен – дошле су једним значајним делом са територија околних санџака, најчешће Босанског ејалета и источних делова Румелијског ејалета, од Видинског до Софијског санџака.

Посматрањем начина расподеле тимара у Смедеревском санџаку после 1741. године уочава се да је стање готово идентично очекиваној ситуацији крајем XVI века, али не и у XVIII веку. Примећени проценти додељених тимара синовима спахија и придошлицама готово су у идеалном односу, какав је бележен више од једног и по века раније. Уколико се занемари велики број упражњених тимара и ситуација код мањих нахија, где је и због малог броја тимара могло доћи до већих процентуалних разлика, у осталим нахијама нема већих одступања. Примера ради, у Београдској нахији, где је присутан

²⁰ Проценти су заокруживани без децимала. Недостајући део се односи на упражњене тимаре.

²¹ TKGM.TADB.TTD. No. 417. s. 1–4.

²² М. Павловић, *Смедеревски санџак*, 288–289, 315.

велики број упражњених тимара у дефтеру притежавања – 49%, број синова тимарника који су добили тимаре спао је од средине до краја века са 73% на 35% (придошлице са 27% на 16%), док је у суседној Авали дошло до повећања са 54% на 69% (придошлице су у паду са 46% на 25%). За Београд би се могло закључити да је промена изазвана великим бројем упражњених тимара, али то није случај код других нахија. Сличан процентуални однос забележен је и у осталим нахијама, а проценти тимара додељених синовима спахија су изузетно високи чак и у нахијама где није дошло до аустријских освајања – Ниш, Осад, Пожега и Ужице (в. Табелу 2).

Табела 2. Процентуални односи синова спахија и придошлица према два анализирана дефтера

	Нахија	Синови спахија		Придошлице		Празни тимари	
		1741.	после 1781.	1741.	после 1781.	1741.	после 1781.
1	зеамети	64%	92%	36%	4%	0	4%
2	Београд	73%	35%	27%	16%	0	49%
3	Авала	54%	69%	46%	25%	0	6%
4	Железник	80%	70%	20%	20%	0	10%
5	Ресава	82%	67%	18%	24%	0	9%
6	Пожаревац	73%	61%	27%	14%	0	25%
7	Хомоље	81%	55%	19%	40%	0	5%
8	Пореч	71%	58%	29%	17%	0	25%
9	Млава	82%	49%	18%	28%	0	23%
10	Звижд	91%	50%	9%	42%	0	8%
11	Голубац	67%	56%	33%	33%	0	11%
12	Рам	28%	58%	72%	32%	0	10%
13	Браничево ²³	88%	70%	12%	23%	0	6%
14	Колубара	75%	86%	25%	14%	0	0
15	Ломница	77%	58%	23%	17%	0	25%
16	Левач	60%	38%	40%	19%	0	43%
17	Лепеница	69%	50%	31%	36%	0	14%
18	Ваљево	57%	61%	43%	33%	0	6%
19	Рудник	64%	53%	33%	23%	3%	24%
20	Ниш ²⁴	–	58%	–	31%	–	11%
21	Осад	–	51%	–	45%	–	4%
22	Ужице	–	56%	–	35%	–	9%
23	Пожега	–	48%	–	36%	–	16%

²³ У сумарном дефтеру стоји Прилеп, док је у дефтеру притежавања уписано као Браничево.

²⁴ Попис нахија Смедеревског санцака 1741. године није обухватио четири нахије које нису биле под страном влашћу. Оне су само придодате Смедеревском санцаку. Због тога су изостале из пописа у сумарном дефтеру, али се воде у каснијем дефтеру притежавања.

Ситуација у XVIII веку са изузетно високим процентима тимара додељених синовима спахија указује на једну аномалију без преседана. Поставља се питање – да ли је, у складу са методологијом Дагласа Хауарда могуће посматрати ову проблематику на исти начин и у XVIII веку? Више не можемо знати да ли је редистрибуција тимара пратила раније успостављене обрасце. Синови спахија нису више морали добијати службу по основу наслеђа, могли су се појављивати као део скупине под патронатом неког од службеника или ајана на сличан начин као и придошлице. Примера ради, у јединице јерлија у западном делу Смедеревског санџака примани су војници из Босанског ејалета а на војну службу у источном делу санџака они из источне Румелије.²⁵

У многобројним жалбама Царском дивану забележеним у ахкјам дефтерима није могуће пратити неки посебан образац код даље редистрибуције тимара између две помињане скупине. Уосталом, то је забележено и у дефтерима притежавања. Жалбе Царском дивану најчешће нису подношене у очекивању да ће доћи до решења конкретног случаја, већ како би се обезбедио залог за будућност, код неког новог везира. Зато су забележени многобројни случајеви у којима су тимарлијама отимани додељени тимари, одлуком београдског везира. Они су даље додељивани новим, везиру лојалним људима. Важно је нагласити да се међу овим присталицама и противницима власти у санџаку налазе подједнако синови спахија и придошлице.²⁶

ПРАВИЛНОСТ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ ВЕКА

Да би се аномалија XVIII века боље разумела, потребно је вратити се дубље у прошлост и анализирати податке које нам пружа дефтер притежавања настао на прелазу из XVII у XVIII век.²⁷ Највећи број уноса тимарника бележен је између 1699. и 1709. године. На основу анализе овог дефтера, може се закључити да је број синова тимарника значајно смањен у односу на придошлице. У свега неколико нахија може се пронаћи већи број синова тимарника, попут Ужица (скоро половина) или Пожеге (трећина), док је у већини осталих нахија број синова спахија изузетно мали, испод десет процената (вид. Табелу 3).

²⁵ Мирослав Павловић, „О етницитету јаничара и јерлија у XVIII веку”, *Концепции национализма и йаириоиизма у српском йолийичком дискурсу: средњи век, нови век, савремено доба* (С. Марјановић-Душанић, А. З. Савић, прир.), Књ. 1, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Београд 2025, 316–318.

²⁶ Мирослав Павловић, Огњен Крешић, „Институција апелације у правном систему Османског царства током транзиционог периода”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* LXVII, 154 (2016), 48; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafi, Divan-ı Hümayun Sicilleri, Rumeli Ahkam Defterleri, No. 2, Nüküm No. 41; 194.

²⁷ Расподела тимара по овом дефтеру је следећа – у Смедеревском санџаку је било укупно 733 зеамета и тимара. Зеамета је било 67 (25 уписано на подручју санџака, у Лепеници још 26, у Левчу 15 и у Нишу 1), а тимара по нахијама: Ломница 20, Браничево 8, Авала 10, Београд 21, Ваљево 99, Осад 23, Ужице 54, Пожега 56, Рудник 58, Лепеница 106, Колубара 2, Ресава 35, Млава 39, Пек 12, Тополовник 1, Ждрал 3, Хомоље 6, Лучица 12, Пореч 1, Левач 50, Ниш 50. TKGM.TADB.TTD.No. 418.

Табела 3. Однос броја тимара додељених придошлицама и синовима, односно рођацима спахија на почетку XVIII века

	Нахија	Придошлице	Синови	Упражњени тимари
1	зеамети	27	1	0
2	Лепеница (зеамети)	39	2	0
3	Левач (зеамети)	18	1	0
4	Ломница	15	2	9
5	Браничево	6	1	3
6	Авала	11	0	1
7	Београд	29	1	1
8	Ваљево	106	6	13
9	Осад	28	3	0
10	Ужице	51	24	0
11	Пожега	50	17	3
12	Рудник	44	8	20
13	Лепеница	55	6	53
14	Колубара	2	0	0
15	Ресава	25	0	16
16	Млава	23	1	16
17	Пек	11	1	1
18	Тополовник ²⁸	2	0	0
19	Ждрал	0	0	3
20	Хомоље	6	0	0
21	Лучица	12	1	3
22	Пореч ²⁹	1	0	0
23	Левач	23	4	26
24	Ниш	60	7	3
25	Накнадно уписани	20	6	0
	УКУПНО	664	83	160

У два дефтера притежавања настала у размаку од скоро једног века, који за циљ имају евидентирање промена на тимарима, добијени су потпуно супротни подаци. Парадоксално, на крају века они су приближнији налазима које иначе можемо очекивати у класичној дефтерологији, него што је то случај на почетку века. С друге стране, може се закључити да су резултати пописа с почетка века готово потпуно у складу са очекивањима за ситуацију на терену. Продор придошлица у редове тимарника је до тада већ толико узео маха, да нам дефтер само потврђује високу неефикасност тимарско-спахијског војног уређења. Још једна карактеристика првог дефтера је крајње занимљива за даљу анализу.

Потребно је нагласити да је први дефтер притежавања (TTD 418) настао на основу уписа у сумарном пописном дефтеру с краја XVI века.³⁰ Пописа

²⁸ У фихристу дефтера стоји да су Тополовник, Ждрал и Хомоље једна нахија, стр. 3.

²⁹ У фихристу дефтера стоји да су Пореч и Левач једна нахија, исто.

³⁰ TKGM.TADB.TTD. No. 166; 184.

ове територије након тога није било, па је једини начин праћења расподеле тимара било бележење промене на тимарима у каснијем периоду. Остаје нејасно зашто је дефтер настао баш у специфичном периоду после рата 1683–1699. То се исто може закључити и за други дефтер притежавања (TTD 417), који је настао у годинама после рата са Аустријом 1788–1791. На основу историографских искустава, може се очекивати повећање броја тимара додељених синовима тимарника у послератном периоду. Због тога би се могло закључити да је већина додељених тимара у другом дефтеру управо у складу са поменутиим критеријумом. Овај аргумент је потребно темељно преиспитати јер се показује да после највећег од свих ратова, Великог бечког рата, није дошло до повећања тимара додељених синовима, већ сасвим супротно до смањења и то на граници, на самом ратном подручју. Већ је раније наглашено да расподела тимара између 1741. и 1788. године није превише одступала од критеријума успостављених приликом прве расподеле тимара, учињене на основу сумарног дефтера из 1741. Не треба понављати да је ова слика сувише идеална, због чега указује на аномалију коју треба подробно преиспитати. Преотимање тимара, интервенције везира и њихова самовољна прерасподела тимара на основу бујурулдија, нису до краја XVIII века промениле однос снага између придошлица и синова тимарника. То се није десило ни кроз илтизам систем, када су новчане припадљности са тимара, уместо тимарницима, бивали додељивани појединим јединицама локалне војске (оџаклук³¹).

Дефтери притежавања представљају један од механизма праћења стања на тимарима током посткласичног периода, дакле раздобља током којег нису обављани пописи територије. Оно што их карактерише јесте да су настајали у само у одређеним историјским тренуцима, најчешће након великих ратова, када је било потребно извршити радикалну промену у прерасподели тимара на некој територији. По свему судећи, неки дефтери притежавања су имали још неку употребну вредност у оквиру османске бирократије. Поменути први дефтер из XVIII века готово потпуно неочекивано након низа година без нових бележења, поново је актуелизован после рата 1737–1739. Први уписи приметни су у појединим нахијама већ 1738. године, а нешто више их има из следеће, 1739. године. Нови притежаваоци уписивани су на тимарима који су евидентно првобитно били упражњени, односно који немају уписаног притежаваоца у периоду после 1699. године. Постоје забележени случајеви у којима је током ове две године дошло до уписа нових тимарника и на оним тимарима који су у ранијем периоду били већ неком додељени. Ови описи одударају својим карактером од ранијег писарског стила. Првобитно је писар уписивао карактеристике тимарлија (попут: *средњеї расїѡа, свеїѡлих очїју, уздїѡуїѡих обрва* и сл.), док је у каснијем упису бележено само име и датум промене.³²

Османска војска ступила је на тло Смедеревског санџака у рату 1737–1739, након што је султан на молбу кнезова у Нишу издао правну милост (*aman*),

³¹ Оџаклук (осм. *ocaklık*) је вишезначан термин. У овом контексту означава трансферна новчана средства, намењена за исплату плата јаничара или јерлија.

³² TKGM.TADB.TTD.No. 418. s. 72, 75, 77, итд.

чиме је симболично али и фактичко-правно санџак инкорпориран у османски правни систем и пре него што је територија ослобођена.³³ Поред ове чињенице, остаје крајње необично да је дошло до расподеле тимара, пре него што је обављен сâм попис и пре настанка опширног дефтера. Овај посао завршен је тек 1741. године. Потребно је нагласити да се правна регулатива није променила. Кануннама није забележена у новом дефтеру, али је дошло до реорганизације нахија, укидања неких мањих, промене имена и сл. Тимари су пре тога додељивани по свему судећи, као награда за обављену војну службу и не би требало да нас чуди, ако се у овој улози појављују најамници у служби околних ајана. Проблем је што су они изгледа добили нерентабилне тимаре, јер ако су остајали упражњени у ранијим пописима, евидентно се са њих није могла добити прописана новчана сума. Поставља се питање зашто су онда уопште пристајали да се појаве на поменутом списку? Највероватније је главни мотив било стицање статуса аскера, а затим и својеврсно „заузимање места”, односно вршење притиска на каснију администрацију у санџаку. Сталне промене тимарника на основу бујурулдија везира сведоче да је у питању једна статусно-политичка игра која није престајала до краја XVIII века.³⁴

Претходна три анализирана дефтера настала су у послератним околностима, када је требало намирити све заинтересоване и омогућити им неку врсту надокнаде за обављену војну службу. Дефтер из Царске дефтерхане³⁵ има потпуно другачији карактер и настао је пред сам рат, 1714. године. Његова улога је, самим тим, потпуно супротна, требало је да забележи ефективну војну силу на коју је империја могла да се поузда. Остаје нејасно да ли је та ефективност показана и на терену. Оно што прво привлачи пажњу јесте број синова спахија. Наиме од 512 тимара и зеамета, само један зеамет је додељен сину или рођаку претходног спахије/заима (вид. Табелу 4).

Табела 4. Однос броја тимара додељених придошлицама и синовима, односно рођацима спахија по попису из 1714. године³⁶

	Нахија	Придошлице	Синови
1	зеамети	60	1
2	Левач	24	0
3	Ломница	12	0
4	Браничево	2	0
5	Авала	9	0
6	Београд	21	0
7	Ваљево	94	0

³³ Радмила Тричковић, *Београдски џаџалук 1687–1739*. (прир. Небојша Шулетих), Службени гласник, Београд 2013, 422–423, 446.

³⁴ М. Павловић, *Смедеревски санџак*, 315.

³⁵ Дефтер је настао 7. марта 1714. године. BOA.Bab-ı Asaî. Defterhane-i Amire Defterleri. Defter No. 238.

³⁶ У овом дефтеру је на једном тимару уписиван један притежавалац и није било упражњених тимара. У свега два уочена случаја дошло је до поделе на уделе, тако да се максималан број тимарлија може проценити на 514, али на оба удела није уписан притежавалац.

8	Осад	22	0
9	Ужице	40	0
10	Пожега	41	0
11	Рудник	30	0
12	Лепеница	48	0
13	Колубара	2	0
14	Ресава	14	0
15	Млава	19	0
16	Пек	10	0
17	Тополовник	1	0
18	Хомоље	3	0
19	Лучица	10	0
20	Пореч	1	0
21	Ниш	48	0
	УКУПНО	511	1

Два највећа зеамета додељена су Ахмеду, смедеревском миралају (58.500 акчи) и миралему Рамазану (61.300 акчи), а затим и двојици бивших официра у истом чину, бившем миралају Ферхаду (48.398 акчи) и бившем миралају Ахмеду (38.000 акчи). Оно што привлачи пажњу јесте додела доста великих зеамета лицима која немају војни чин нити другу државну функцију, попут два Ахмеда којима је на основу узвишених берата додељен по зеамет исте вредности од 46.500 акчи. Нешто мањи зеамет (35.150) добио је, такође на основу берата, извесни Осман. Остали додељени зеамети су најчешће између 20.000 и 25.000 акчи, иако има изузетака и иако сви зеамети нису додељени на основу узвишеног берата.³⁷ Број зеамета у овом деферу више је него дупло већи него у другим дефтерима за Смедеревски санџак из XVIII века. Иако је број тимара овде такође нешто мањи, није реално претпоставити да је за овај број зеамета било могуће обезбедити реална средства. Можемо претпоставити да је централна администрација извршила проверу тимара и потпуно реструктурирање раније базе тимара и зеамета са једним циљем, обезбеђење реалних војних потенцијала за предстојећи рат. Можемо само даље нагађати да су нови заими овим чином добили награду за додатни ангажман око људства за одбрану империје. Питање је да ли су и сами веровали да ће новац са нових зеамета икада добити, али ако на основу резултата тог рата будемо закључивали и о њиховом ангажману, намеће се логичан закључак да овај маневар центра власти није успео.

ЗАКЉУЧАК

Порекло тимарлија остаје потпуна непознаница, о којој нажалост пописи не доносе никакве податке. После повратка санџака под османску власт 1739, дошло је до покушаја расподеле тимара на исти начин као и раније.

³⁷ BOA. Bab-ı Asafî. Defterhane-i Amire Defterleri. Defter No. 238, s. 2, 3.

Индикативно је да 1714. готово ниједан, или симболички само један зеамет, бива додељен сину или рођаку претходног тимарлије, док је 1741. тај проценат потпуно обрнут. Постоје два потенцијална објашњења овог бирократског преокрета. Могуће да је после претходних неуспеха бирократија одлучила да промени своју праксу. Ипак, чини нам се приближније друго решење. Војни потенцијал је на ово подручје увек морао доћи споља, посебно током XVIII века. Већих skupина муслиманског становништва било је у градовима, али уздрмано честим ратовима, оно се стално изнова селило. Јединице локалне војске попуњаване су у складу са неким закономерностима природне средине. Подручје западно од Мораве било је изложено продору војске из Босанског ејалета, а оно источно са истока и са југа. Током целог века повећава се број Албанаца у војним или парамилитарним skupинама. У самом Београду, где су већином вероватно ове тимарлије и проводиле своје време, везири су доводили са собом људе од личног поверења. Тако је повремено преовлађавала босанска, па затим румелијска skupина. У датом контексту, можда се може претпоставити да је присуство великог броја синова и рођака спахија у редовима тимарлија после 1741. године, само последица пробоја муслимана из Босанског ејалета. Једино је још тамо брижљиво и чврсто чувана традиција наслеђа тимарске службе, баш у тренутку када се број тимара у Босни смањивао. Потребно је снажно нагласити да је ово само могућа претпоставка и да јој за сада нема потврде у историјским изворима.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/9/22

Accepted: 2025/10/16

Prof. MIROSLAV PAVLOVIĆ, PhD.
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Department of History
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia
E-mail: miroslav.pavlovic@ff.uns.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-3678-3137>

BETWEEN OUTSIDERS (ECNEBİ) AND OCAKLIK: TIMARS AND TIMARIOTS OF THE SANJAK OF SEMENDIRE IN THE 18TH CENTURY

SUMMARY: Research on the distribution of timars during the transitional period of Ottoman history – the 17th and 18th centuries – is quite rare, due to a lack of archival material and especially because of questions surrounding the role and importance of sipahis in the Ottoman military system during that time. The Sanjak of Semendire (Smederevo), as a border province, frequently changed administrations and was often under the control of conquerors. This led to the creation of census defters (registers), at a time when such documents were being abandoned in other parts of the empire. Based on one summary defter (*icmal*) from the mid-century, two possession defters (*derdest*) from the beginning and end of the century, and one *ruznamçe* defter from 1714, an analysis was conducted regarding the number of timariots and timars, their distribution by *nahiyes* and other criteria, as well as the relationship between outsiders (*ecnebi*) and the sons (*kuloğlu*) or relatives of earlier timar holders. The goal of

the research is a comprehensive analysis of the status of timariots and timars in the Sanjak of Semendire during the 18th century, using the aforementioned sources. The research made it possible to determine the number of timars and timar-holders in the Sanjak of Semendire throughout the 18th century, fluctuations in their numbers, with special emphasis on the ratio between ecnebis and the sons and relatives of sipahis. It was found that in the first half of the 18th century, ecnebis entered the ranks of the sipahis and completely dominated by 1714. After a census was carried out, following the sanjak's return to Ottoman control in 1739, a new distribution of timars occurred – this time with the opposite outcome. From 1741 until the end of the 18th century, the sons of sipahis received more timars than outsiders, which has been described as an anomaly of the second half of the 18th century. Although no clear evidence was provided to explain this anomaly, the influx of sipahis from Bosnia and the inclusion of men under the control of ayans (local notables) were cited as possible causes for this phenomenon.

KEYWORDS: Sanjak of Semendire; asker; sipahi; ecnebi; timar; icmal and derdest defters

Доц. др АТИЛА ПФАЈФЕР
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
Др Зорана Ђинђића 2, Нови Сад, Србија
Е-адреса: attilapfeiffer@ff.uns.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0001-7968-4430>

АУСТРО-УГАРСКА НАГОДБА 1867. ГОДИНЕ И САВРЕМЕНЕ ПОЛИТИЧКЕ РЕАКЦИЈЕ У АУСТРИЈСКОМ ДЕЛУ МОНАРХИЈЕ

САЖЕТАК: Аустро-угарска нагодба, закључена 1867. године од стране бечког двора с једне стране и мађарске политичке елите с друге, у суштини је била колективни назив за низ правних споразума којима су регулисани политички, правни и економски односи између Аустријског царства и Краљевине Угарске. До 28. јула 1867. године Франц Јозеф I ратификовао је законе, званично успостављајући уставну монархију са паритетом, која је постала позната као Аустроугарска или Аустроугарска монархија. Међутим, народи монархије различито су прихватили и гледали на компромис. Овај рад има двоструку намену: прво, да кратко представи реорганизацију Хабзбуршке монархије са склапањем Аустро-угарске нагодбе, и друго да представи мишљења политичких вођа најбројнијих народа који живе у аустријској половини монархије: аустријских Немаца, Чеха, Пољака и Словенаца, о Аустро-угарској нагодби и стварању дуалистичке државе. У раду се користе разни извори и стручна литература на страним језицима, укључујући и савремену штампу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Аустро-угарска нагодба; Дуализам; Немци; Чеси; Пољаци; Словенци

СКЛАПАЊЕ АУСТРО-УГАРСКЕ НАГОДБЕ 1867. ГОДИНЕ (*Ausgleich- Kiegyezés- Compromise/Settlement*)

Угарски сабор је сазван 19. новембра 1866. године кад су и отпочели суштински преговори око Нагодбе. Снаге левог центра и крајње левице сматрале

су да је војни пораз Аустрије против Пруса 1866. године¹ ставио мађарску политичку елиту у фундаментално нову, знатно повољнију преговарачку позицију од претходне.² Јавно мњење је обратило пажњу на Ференца Деака³ кога је монарх, заједно са Ђулом Андрашијем, позвао у Беч.⁴ На аудијенцији 19. јула, Деак је предложио Францу Јозефу мировни споразум са Прусима, а затим именовање одговорне мађарске владе са Андрашијем на челу⁵. У августу 1866. финансијски стручњак Деакове странке Мењхерт Лоњаји и Ђула Андраши су у Бечу преговарали али је прави резултат постигнут тек почетком 1867. године. Гроф Фердинанд Бојст (Friedrich Ferdinand Graf von Beust), нови министар спољних послова, одиграо је главну улогу у томе, посетио је Пешту и Будим крајем децембра 1866, а посетио је и Ференца Деака.⁶ Између 9. и 11. јануара 1867. године, Ђула Андраши, Мењхерт Лоњаи⁷ и Јожеф Етвеш⁸, на иницијативу Бојста, поново су преговарали у Бечу са премијером Рихардом Белкредием, Бојстом, канцеларом Мајлатом⁹ и бароном Палом Сењејијем,¹⁰ а затим су предлози, који су више пута мењани, били прихваћени од стране одбора Угарског сабора 1867. године.¹¹ Најважније тачке споразума гарантовале су монарху неограничену контролу над војском, а такође су му давале и право врховне арбитраже.¹² Ђула Андраши је именован за премијера 17. фебруара, а три дана касније формирана је трећа одговорна

¹ О Аустријско-пруском рату 1866. детаљније: Gordon Craig, *Germany 1866–1945*, Oxford University Press, Oxford – New York 1980, 1–8; Jogn Breuilly, *The Formation of the First German Nation-State*, Palgrave, London 1996, 67–87.

² József Galántai, “Osztrák-magyar egyezkedés 1865–1867”, *Századok* CI, 6 (1967), 1304.

³ О Ф. Деаку детаљније у: András Szabó, *Deák Ferenc emlékezete*, Akadémiai Kiadó, Budapest 2003, 12–207; András Molnár (yp.), *Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873*, Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg 2004, 13–322; Петар Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Clío, Београд 2002, 422, 426, 428–429, 433, 452, 456, 458–459, 461, 463–465, 471, 474, 476, 498.

⁴ О Ђ. Андрашију детаљније у: Ottó Csermőy-Schneidt, *Nagy magyar államférfiak. Az európai magyarság előhírnökei. A Bécsi Szent István Együletben elhangzott előadások*, Magyar Áron Lap- és Könyvkiadó, Budapest 1991, 31–55; István Diószegi, *Bismarck és Andrássy. Magyarország a német hatalmi politikában a XIX. század második felében*, Teleki László Alapítvány, Budapest 1998, 20–221.

⁵ Ágnes Deák, *Polgári átalakulása és neoabszolutizmus 1849–1867. Magyarország története* 15, Kossuth Kiadó, Budapest 2009, 99.

⁶ J. Galántai, н. д., 1306.

⁷ О М. Лоњају детаљније у: András Cieger, “Árny- és fényképek. Lónyay Menyhért személyisége”, *Aetas* 2–3 (2002), 36–55; András Cieger, *Lónyay Menyhért, Szerepek – programok – konfliktusok*, Századvég Kiadó, Budapest 2008, 15–521.

⁸ О Ј. Етвешу детаљније у: László Bartusz-Dobosi, *Aki hitét veszti, elmerül. Báró Eötvös József katolicizmusa*, Kairosz Kiadó, Budapest 2011, 19–213; Ágnes Deák, “A magyar nemzet jövője cultura kérdése”. Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója: (1850–1868)”, *Aetas* 1–2 (1990), 7–28.

⁹ О канцелару Мајлату више у: Károly Jónás, Judit Villám, *A magyar Országgyűlés elnökei 1848–2002*, Argumentum Kiadó, Budapest 2002, 203–207; Zsuzsanna Peres, “Ifj. Mailáth György országbíró életműve (1818–1883)”, *Bíróági Szemle* 1 (2020), 47–56.

¹⁰ О П. Сењејију детаљније у: К. Јонás, Ј. Villám, н. г., 197–201.

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), Országos Levéltára (OL), D-185, 1867/235; J. Galántai, н. д., 1306; Á. Deák, Á. Deák, *Polgári átalakulása...*, 100.

¹² Резолуција Министарског савета од 17. марта 1867. године, названа пресанкцијом (арбитражом), подвргла је све битне и важне одлуке претходног одобрењу монарха. Нема сумње да овај тренутак није само остатак апсолутистичке монархијске власти, већ и виру-

влада у мађарској историји.¹³ На крају опште расправе¹⁴, 30. марта 1867. године, Представнички дом је усвојио предлог о „заједничким пословима”.¹⁵ На крају детаљне расправе у Представничком дому 29. маја 1867. године, 209 посланика је гласало за Деаков предлог, 89 је било против, док је 83 било уздржано.¹⁶ Деакова странка и конзервативци гласали су за њега, док су леви центар и „екстремна левица” гласали против.¹⁷ Значајан број представника народности, који су захтевали потврду својих националних тежњи, уздржао се од гласања или су били подељени.¹⁸ Тако је XII члан закона, који регулише будуће односе између две земље Хабзбуршке монархије ушао у историју под називом Аустро-угарска нагодба (мађ. *Kiegyezés*, нем. *Ausgleich*, енг. *Compromise-Settlement*), усвојен огромном већином.¹⁹

XII члан из 1867. године, који се састојао од 69 параграфа, или нагодбе, наводио је да личност монарха и Прагматична санкција²⁰ повезују две суверене државе, из којих ове друге (конкретно нераскидиве заједнице наслеђа хабзбуршких наследних земаља) „проистичу” тзв. заједнички послови: спољни и војни послови и финансије које их покривају. За буџет три заједничка министра горе поменуте области биле су задужене делегације нове државе, које су разматрале питања о заједничким пословима на седницама.²¹

лентна манифестација која је била на снази све до распада дуалистичке монархије. Imre Gonda, Emil Niederhauser, *A Habsburgok. Egy európai jelenség*, Gondolat Kiadó, Budapest 1987, 231.

¹³ MNL, OL, D-185, 1867/235; J. Galántai, н. д., 1306; András Cieger (yp.), *A Kiegyezés*, Osiris Kiadó, Budapest 2004. Наредба Франца Јозефа о враћању устава, 94–97.

¹⁴ A. Cieger, *A Kiegyezés*, 98–131.

¹⁵ Василије Ђ. Крстић, *Хрватско-угарска нагодба 1868. године*, Архив Војводине и Православна реч, Нови Сад 2021, 306; Á. Deák, н. г., 100.

¹⁶ Кристиан М. Јерић, *Срби „владиновци”: српски ђолићчари у ужој Угарској, припадници угарске влаге (1867–1895)*, Универзитет у Београду и Филозофски факултет, Београд 2019, 16.

¹⁷ György Szabad, “Az önkényuralom kora (1849–1867)”, *Magyarország története 1848–1890, I*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1979, 762.

¹⁸ О томе детаљније у поглављу о реакцији осталих народа на Нагодбу.

¹⁹ Tibor Pal, *Mađarska politička javnost i srpsko pitanje na Balkanu 1860–1878*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Katedra za istoriju, Novi Sad 2001, 20; B. Крстић, н. г., 306; László Csorba, “Az önkényuralom kora (1849–1867)”, *Magyarország története a 19. században*, Osiris Kiadó, Budapest 2005, 324–325.

²⁰ Прагматичка санкција из 1723. године (или тзв. Угарска прагматичка санкција) био је закон који је усвојио Угарски парламент, а који је дозвољавао женско наслеђивање Хабзбуршке династије у Угарској. То је значило да ако Хабзбуршка династија не би имала мушког наследника, престо могу наследити женски потомци. Прагматичка санкција је усвојена 1723. године. Усвајање закона није било глатко, јер је постојало међународно и домаће противљење (заправо тај процес трајао је од 1713. године, јер је оригинални документ тзв. аустријска Прагматична санкција донета још тада). Прагматичка санкција није само регулисала редослед наслеђивања престола, већ је одредила и однос између Краљевине Угарске и куће Хабзбург. Важно је напоменути да након усвајања Прагматичке санкције, ступање Марије Терезије (1740–1780) на престо није било аутоматско и довело је до озбиљног рата (рат за аустријско наслеђе 1740–1748), али је закон на крају био признат и у иностранству. Усвајање Прагматичке санкције било је кључно у мађарској историји и послужило је као основа за Нагодбу из 1867. године. О Прагматичкој санкцији видети детаљније у: János Póór, *Magyarország története 12. Megbékélés és újjáépítés 1711–1790*, Kossuth Kiadó, Budapest 2009, 27–36; Barna Mezey, “A Pragmatica Sanctio es a magyar történeti alkotmány”, *Századok* CLVII, 3 (2023), 495–515.

²¹ П. Рокаи и др., н. г., 467; A. Cieger, *A Kiegyezés*, 98–131; L. Csorba, н. д., 324.

Закон је предвиђао оснивање заједничких министарстава на извршном нивоу за решавање заједничких послова. Мађарска страна се прећутно сложила да ће седиште заједничких министарстава бити у Бечу и да ће језик администрације бити немачки. Мађарски и трансилванијски парламенти требали су да делегирају чланове са једнаким бројем изасланика (према посебном пропису, мађарска и ердељска делегација састојале су се од по 60 чланова, од којих је 40 било из Представничког дома а 20 из Горњег дома).²² Две делегације су морале да већају и гласају одвојено. У случају размимоилажења у мишљењима морале су да одлуче о спорном питању заједничким гласањем. Што се тиче војних послова, закон је такође посебно говорио о „мађарској војсци” као „допунском делу државне војске”,²³ без улажења у даље детаље, али наводећи да попуњавање мађарске војске, смештај и исхрана војске остају у надлежности мађарског законодавства и владе. Истовремено, закон је признао као суверено право командовање и унутрашњу организацију целе војске, што је хабзбуршка сила сматрала неограниченим овлашћењем за употребу оружане силе, укључујући и право на објаву рата.²⁴

Одбори су могли расправљати само о заједничким питањима, а међу њима ће успостављање заједничког буџета бити најважнији део годишњег задатка. „Квота” је регулисала сразмеру заједничких трошкова. Поред тога, Угарска је преузела део аустријског државног дуга, такође је закључила економски компромис са Аустријом који ће се обнављати сваких десет година, и којим ће монетарни систем и монетарна база такође бити заједнички.²⁵ Тако је аустријски део Монархије учествовало са 70%, а Угарска са 30%.²⁶ За време трајања дуализма начин расподеле квоте изазвао је велике расправе између двеју страна. Аустријска страна најчешће је оптуживала мађарску страну да је ова расподела неправедна и да би удео Угарске у финансирању заједничких послова требало да буде већи, док су Мађари то редовно одбијали.²⁷

Нагодба је признала Угарску као земљу са правом на независну трговинску и царинску политику, али је наведено да ће две половине царства закључити царински и трговински савез који ће се обнављати сваких десет година на основу споразума њихових парламената. Царски владини органи одржавали су важење спољнотрговинских и царинских уговора закључених пре

²² Gy. Szabad, н. д., 764; К. М. Јерих, н. д., 17.

²³ XII чл. 1867. 11. §. Márkus Dezső (yp.), *Magyar Törvénytár 1836–1868. évi törvényczikkek*, Milleneumi Emlékiadás, Budapest 1896, 336.

²⁴ В. Крестић, н. г., 306–307; Gy. Szabad, н. д., 764; Т. Пал, н. г., 20–21.

²⁵ Á. Deák, н. г., 101.

²⁶ D. Márkus, н. д., 53–54, 341–342; К. М. Јерих, н. д., 17.

²⁷ 1867. јуниус 12. Az államjogi kiegyezés: Gábor Pajkossy (yp.), *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, Osiris Kiadó, Budapest 2006, 466–477; Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, University of California Press, London 1974, 332–338; Alan Sked, *The Decline and Fall of the Habsburg Empire 1815–1918*, Routledge Taylor & Francis Group, London – New York 2013, 191–202; Алан Џон Персивал Тејлор, *Хабзбуршка монархија 1809–1918. Историја Аустријске царевине и Аустроугарске*, Clio, Београд 2001, 151–158; Robert John Weston Evans, *Austria, Hungary and the Habsburgs. Central Europe c. 1683–1867*, Oxford University Press, New York 2006, 191–192, 205–207, 238, 245, 260, 262; Carlile Aylmer Macartney, *The Habsburg Empire 1790–1918*, The Macmillan Company, New York 1969, 552, 554, 565, 610, 710, 763, 820; Steven Beller, *The Habsburg Monarchy 1815–1918*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, 121–127, 129, 131, 135, 137, 139–140; П. Рокаи и др., н. г., 468.

компромиса – такође и у погледу Угарске. Економски компромис, који је требало да се обнавља сваких десет година, протезао се изван успостављања царинске и спољнотрговинске заједнице на исту регулацију индиректног опорезивања, монетарног система, каматне стопе, система мера и тежина, воденог и железничког саобраћаја, поштанских и телеграфских услуга, међусобне важности проналазака и заштитних знакова, као и гаранцију да сваки грађанин царства може да обавља индустријске и комерцијалне активности или да обавља рад у било ком делу царства.²⁸

Закон о Националној гарди је укинут. У договору две стране је наведено да право именовања, не само премијера, већ и постављање појединих министара од највећег значаја, монарх у било ком тренутку може да прекине, или распусти парламент, али је био дужан да обезбеди да се буџет и завршни рачуни разматрају у парламенту до краја исте године. Низ апсолутистичких алата моћи, који су још увек били у рукама монарха, допуњен је тајним прописом који је 17. марта 1867. године усвојио Министарски савет, а који је захтевао сагласност монарха пре него што влада може предузети одговарајуће мере не само у случајевима именовања и унапређења – што су генерално суверена права и у грађанским уставним монархијама – већ и у областима од фундаменталног значаја за владу а које спадају у надлежност одговорних влада у грађанским уставним системима. Пропис је наводио да мађарска влада, почевши од овлашћења за оснивање кредитних институција и фондова, може наставити да предузима мере о целом низу економских, друштвених и политичких питања само уз претходну дозволу монарха. Влада је морала сачекати да монарх одобри све законске предлоге као и оне из Народне скупштине пре њиховог подношења Парламенту, а нацрте допунских декрета пре њиховог издавања.²⁹

Коначно, на церемонијалном врхунцу компромиса, 8. јуна 1867. године, Франц Јозеф I крунисан је величанственом фештом у Матијиној цркви у Будиму.³⁰ Угарски краљ, сада потпуно овлашћен по угарском закону, ратификовао је нагодбене законе 12. јуна.³¹

ЦАРСКО ВЕЋЕ 1867. ГОДИНЕ И ДОНОШЕЊЕ ДЕЦЕМБАРСКОГ УСТАВА

Иако је између 12. и 14. новембра 1867. године вођена дебата у Царском већу у вези Нагодбе са Мађарима, Веће је стављено пред унапред договореним чином, и прихватило политичку нагодбу између Мађара и аустријског цара.³² Као у Транслајтанији, и у Цислајтанији дошло је време за преуређење Хабзбуршке монархије. У Цислајтанији мађарски нагодбени закони одговарају тзв. Децембарском уставу у аустријском законодавству, који се састоји од пет закона, датираних 21. децембра 1867. године и објављених 22. децембра.³³

²⁸ Gy. Szabad, н. д., 766.

²⁹ Gy. Szabad, н. д., 766–767.

³⁰ L. Csorba, н. д., 324–325; Á. Deák, н. г., 100–101.

³¹ A. Cieger, *A Kiegyezés*, 131–144; K. M. Јерић, н. д., 17.

³² A. Cieger, *A Kiegyezés*, 144–165.

³³ G. Pajkossy, н. г., 480–486; R. A. Kann, н. г., 338–342; I. Gonda, E. Niederhauser, н. г., 231–232; C. A. Macartney, н. г., 560; S. Beller, н. г., 122, 128, 130, 194, 209, 284.

Неки од његових чланова обухватају следеће: закон о изменама Основног закона о царском представљању од 26. фебруара 1861. године; државни основни закон о општим правима грађана краљевина и покрајина заступљених у Царском савету; државни основни закон о раду владе и извршне власти, закон који се примењује на заједничке земље свих покрајина Аустријске монархије и њихову управу. Читава територија се у обичном говору често називала Цислајтанија (подручје на левој страни реке Лајте³⁴, односи се на аустријске земље, Чешку, Моравску, Галицију и Буковину), а земље Мађарске круне у целини су се звале Транслајтанија (подручје на десној страни реке Лајте).³⁵

Закони који чине основу аустријског компромиса стога се фундаментално разликују од мађарског. Децембарски устав је регулатор који покрива све области друштвеног живота, у оквиру којег се само један закон примењује на „заједничку ствар свих покрајина Монархије”.³⁶ Нема сумње да је неколико „основних закона” веома либерално и да имају позитиван карактер типичан за аустријску буржоазију.³⁷ То се односи на једнакост грађана пред законом, слободу вероисповести и грађанске савести, слободу науке и образовања и прокламовану једнакост народа. Међутим, и основни закон о оснивању царског суда може се сматрати прогресивним јер је, између осталог, раздвојио, барем у принципу, судску и извршну власт, и зато што је предвидео правна средства за жалбе грађана у вези са повредама њихових уставом загарантованих политичких права.³⁸

Нови закон такође је укључивао решење о хитном декрету у свим случајевима, у којима Царско веће није могло да врши своју законодавну власт. Иако је ово решење било подложно неколицини ограничавајућих услова, а и његово важење је било временски ограничено на годину дана, члан XIV је ипак дао монарху право да заобиђе устав и, под одређеним околностима, спроведе одлуке донете без консултација са парламентом. Ова одредба је потврдила конзервативне темеље Хабзбуршке монархије.³⁹

АУСТРОУГАРСКА МОНАРХИЈА 1867. ГОДИНЕ

Монархија се 1867. године географски односила на површину од 624.000 квадратних километара са 35 милиона становника.⁴⁰ Обухватала је 11 нација (Немци, Мађари, Чеси, Пољаци, Румуни, Словаци, Срби, Хрвати, Словенци, Италијани, Украјинци) и десетак мањих етничких скупова (Роми, Јермени, Бугари, Јевреји, муслимани словенског порекла, итд.).⁴¹ Источна половина носила је назив Земље круне Светог Стефана (нем. *Länder der Heiligen Ungarischen*

³⁴ Leitha.

³⁵ I. Gonda, E. Niderhauser, *н. г.*, 231.

³⁶ R. A. Kann, *н. г.*, 338–342.

³⁷ S. Beller, *н. г.*, 122, 128, 130, 194, 209, 284.

³⁸ C. A. Macartney, *н. г.*, 560; I. Gonda, E. Niderhauser, *н. г.*, 231.

³⁹ I. Gonda, E. Niderhauser, *н. г.*, 231–232.

⁴⁰ Vincenz Ferrerius Klun, *Statistik von Österreich-Ungarn*, Wilhelm Barumüller, Wien 1876, 9–35; Wolfgang Göderle, *Zensus und Ethnizität. Zur Herstellung von Wissen über soziale Wirklichkeiten im Habsburgerreich zwischen 1848 und 1910*, Wallstein Verlag, Graz 2016, 207–213.

⁴¹ V. F. Klun, *н. г.*, 57–61.

Stefanskrone; мађ. *A Magyar Szent Korona Országai*). Западна половина носила је назив Краљевине и покрајине заступљене у Царском већу (нем. *Die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder*), али је за њу у свакодневној употреби ипак био назив Аустрија, односно, аустријска половина државе често је називана Цислајтанијом, а целина мађарских земаља Транслајтанијом.⁴² Форма државе била је реална унија две уставне монархије. Владар у Цислајтанији носио је титулу цара Аустрије, односно у Транслајтанији је имао титулу апостолског краља Угарске.⁴³ Званични језици у монархији били су немачки, мађарски, хрватски, пољски, чешки, италијански, итд.⁴⁴ Признате конфесије биле су католичка, православна, протестантска, евангелистичка, унитаристичка, јеврејска и муслиманска.⁴⁵

Царинска унија склоплена између Аустрије и Угарске важила је десет година и била је обнављања сваке деценије.⁴⁶ Царинска унија гарантовала је између осталог, јединствено тржиште, слободан проток радне снаге и капитал, хармонизованог система опорезивања, мера, тегова, саобраћаја и комуникације.⁴⁷ У Аустроугарској званична валута била је аустријска-мађарска форинта (нем. гулден) од 1867. до 1882. године, односно аустријска-мађарска круна од 1892. до 1918. године.⁴⁸

ДИРЕКТНЕ УНУТРАШЊЕ ПОЛИТИЧКЕ РЕАКЦИЈЕ У ЦИСЛАЈТАНИЈИ. РЕАКЦИЈЕ НЕМАЦА У АУСТРИЈИ

Трансформација историјског и европског положаја велике силе Хабзбуршке државе била је шок, пре свега, за Немце у Аустрији. Пропадање постојећих социјалистичких институција и целокупне структуре система довело је до реакције јавног мњења, сасвим оправдано, и сазнања да је колапс Аустрије

⁴² Alexander Sixtus von Reden, *Az Osztrák-Magyar Monarchia. Történelmi dokumentumok a századfordulótól 1914-ig*, Széchenyi Kiadó-Druckhaus Nonntal Bücherdienst, Budapest-Salzburg 1989, 17–18; Peter Thaler, *The Ambivalence of Identity. The Austrian Experience of Nation-Building in modern Society*, West Lafayette, Indiana 2001, 68, 96–97; Bálint Varga, “The two faces of the Hungarian Empire”, *Austrian History Yearbook* 52 (2021), 118–130; Cathrine Horel, *Multicultural Cities of the Habsburg Empire*, Central European University Press, Budapest – Vienna – New York 2023, 1, 8, 14, 17.

⁴³ I. Gonda, E. Niderhauser, *н. г.*, 231–232; A. S. Reden, *н. г.*, 18; P. Thaler, *н. г.*, 96–97; C. Horel, *н. г.*, 1, 8, 14, 17.

⁴⁴ V. F. Klun, *н. г.*, 30–83.

⁴⁵ Исто, 61–65.

⁴⁶ Привредна Нагодба XIV–XVI закона 1867. године. A. Cieger, *A Kiegyezés*, 172–181; G. Pajkossy, *н. г.*, 486–495.

⁴⁷ У вези привредне Нагодбе између Аустрије и Угарске и за опште карактеристике привреде после 1867. видети детаљније: A. S. Reden, *н. г.*, 139–169; L. Csorba, *н. д.*, 328–333; Clemens Jobst, Thomas Scheiber, “Austria-Hungary: from 1863 to 1914”, *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II*, Bank of Greece, Bulgarian National Bank, National Bank of Romania, Oesterreichische Nationalbank, Athens–Soфия–Vienna–Buchares 2014, 57–58, 75, 77, 80.

⁴⁸ William Arthur Shaw, *The history of Currency 1252 to 1896*, Augustus M. Kelley, New York 1967, 376–377; George S. Cuhaj, *Standard Catalog of World Paper Money. General Issues 1368–1960*, Krause Publications, Iola Kansas 2014, 74–78, 660; John Komlos, *The Habsburg Monarchy as a Customs Union. Economic Development in Austria-Hungary in the Nineteenth Century*, Princeton University Press, New Jersey 1983, 53–214.

неизбежан. „Подела” царства, поред расподеле власти између два главна народа, аустријских Немаца и Мађара, на такав начин да су сви остали народи унутар државних граница које су формирале немачка и мађарска нација остали њихови поданици, ипак је представљала веома значајан напредак у поређењу са претходним стањем. Признавање и прихватање мађарске (члан XII Закона из 1867) и аустријске (Децембарски устав из 1867) уставности био је веома важан уступак Франца Јозефа.⁴⁹

Бојст је могао да постигне овај уступак само ослањајући се на немачку буржоазију (пре свега аустријске либерале,⁵⁰ чија је водећа личност био Мориц фон Кајзерфелд⁵¹), која је, организована у Уставотворну странку, била спремна, под притиском тешких пораза, да служи новом систему под утицајем даљих изгледа компромиса са Мађарима. Садржај нових перцепција била је превласт над ненемачким народима који су живели у Аустрији. Одговарајућа верзија истог проблема применила се и на Угарску: отпор мађарских народности мађарској власти учинио је неопходним да Мађари добију заштиту у дуалистичком систему баш као што су пружали помоћ Немцима у Аустрији против Чеха и Јужних Словена.⁵²

Као што смо видели, Нагодба из 1867. године Немцима и Мађарима оставила је политичку контролу над аустријским и мађарским деловима царства. Аустроугарска је све више губила карактер претежно немачке државе. Ширење демократије, писмености и економског благостања у западној половини Монархије након 1867. године ојачало је негерманске националности на рачун раније политичке, културне и економске превласти Немаца. Резултат је био да су многи Немци у Монархији изгубили веру у аустријску идеју колико и многи Словени или други негермански народи.⁵³

⁴⁹ I. Gonda, E. Niederhauser, *н. г.*, 232.

⁵⁰ Немачка либерална странка, позната и као Уставна странка или Немачка либерална уставна странка, била је либерална или национално-либерална странка буржоазије, која је говорила немачки језик у Подунавској монархији 1860-их и 1870-их година. Њене истакнуте личности учествовале су у или су биле под утицајем Револуције 1848. године. Назив „Уставна странка” односи се на захтев за правим уставом у време Фебруарског патента из 1861. године, а касније на подршку Децембарском уставу из 1867. године. Између 1867. и 1870. године, немачки либерали су играли кључну улогу у уставно-либералним владама које су предводили Карл фон Ауершперг, Едуард Тафе, Игнац фон Пленер и Леополд Хаснер фон Арта, такозвано Грађанско министарство. Странка се 1881. године спојила са Уједињеном левицом. Више о овој странци видети: Bruno Schimetschek, *Az osztrák köztisztviselő. Történelem és Hagyomány*, Oldenbourg–München 1984, 183; Jonathan Kwan, “Austro-German Liberalism and the Coming of the 1867 Compromise: ‘Politics Again in Flux’”, *Austrian History Yearbook* 44 (2013), 62–87; Robert A. Kann, *The multinational Empire. Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848–1918*, Columbia University Press, New York 1950, 87–95; Éva Somogyi, “Az osztrák liberálisok és a dualizmus problémái az 1870-es évek második felében”, *Történelmi Szemle* 1 (1978), 1–33.

⁵¹ О Кајзерфелду детаљније: Kaiserfeld (Blagatinschegg), Moriz von – *ÖBL* 3, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1965, 185; Berthold Sutter, “Moriz von Kaiserfeld – Parlamentarier und Landeshauptmann. Der Versuch einer Würdigung anlässlich der hundertsten Wiederkehr seines Todestages”, *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 77 (1986), 255–278; J. Kwan, *н. д.*, 65–66, 70–73, 75–76, 79–80, 83.

⁵² I. Gonda, E. Niederhauser, *н. г.*, 233.

⁵³ Hans Kohn, “The Viability of the Habsburg Monarchy”, *Slavic Review* XXII, 1 (1963), 37–42; John W. Mason, *The dissolution of the Austro-Hungarian Empire 1867–1918*, Routledge Taylor & Francis, London – New York 1997, 9–11.

Положај многих Немаца у Аустрији могао би се упоредити са положајем аустријских Пољака или Италијана. Осећали су се делом већег националног ентитета чија је већина живела ван Хабзбуршке монархије. Аустријски Немци имали су новија сећања на заједницу са Немцима преко границе, док Италијани из Трста или Трентина никада нису били део ниједне италијанске државе, а пољска државност (са изузетком Краковске Републике) је престала да постоји до краја XVIII века. Ипак, аустријски Немци били су део немачког Бунда до 1866. године и активно су учествовали у Народној скупштини у Франкфурту на Мајни.⁵⁴ Дакле, ситуација Немаца у Хабзбуршкој монархији у доба национализма није била толико фундаментално другачија од ситуације негерманских елемената.⁵⁵

Важно је разумети да превласт Немаца није проистекла из било каквих националистичких захтева, већ из културне и историјске улоге коју је играла та група. Они су били прави *Staatsvolk* Царства који је доминирао већином прохабзбуршких институција.⁵⁶ Званични језик Царства био је немачки а државни службеници су били претежно Немци, и њихова оданост била је посвећена династији. Херман Бар, бечки критичар, назвао је аустро-немачке званичнике „новом расом”, који су били лојални само цару Францу Јозефу.⁵⁷ Војска је вероватно била највише прохазбуршки оријентисана институција у Царству, али не мање од 78% официра били су Аустро-Немци.⁵⁸ Не само да је културни живот Беча био готово искључиво немачки, већ су и капиталистичка класа, католичка хијерархија и штампа били под контролом Аустро-Немаца.⁵⁹

Политички проблем за Аустро-Немце после 1867. године био је како да задрже немачки карактер монархије са само једном трећином становништва. Немачка либерална странка веровала је у централизовану државу, што је у ствари значило државу под немачком контролом и успешно је доминирала аустријским владама до 1879. године.⁶⁰ Након овог датума, никада није повратила власт. Три велике антилибералне немачке странке појавиле су се 1880-их и играле су главну улогу у Царству до његове пропасти. Пангермани су гледали даље од Аустрије, ка Бизмарковој Немачкој, и залагали су се за чисто националистичку унију свих народа који говоре немачки. Хришћанско-социјална странка, под вођством познатог бечког демагога Карла Лугера,⁶¹ настојала је да уједини различите националности око династије.⁶² Трећа

⁵⁴ Gordon A. Craig, *Germany 1866–1945. Oxford history of modern Europe*. Oxford University Press, New York 1978, 1–22.

⁵⁵ H. Kohn, н. д., 40.

⁵⁶ Andrew G. Whiteside, “The Germans as an integrative force in imperial Austria: The Dilemma of Dominance”, *Austrian History Yearbook* III, 1 (1967), 169.

⁵⁷ A. G. Whiteside, н. д., 166; J. W. Mason, н. г., 11.

⁵⁸ J. W. Mason, н. г., 11.

⁵⁹ A. G. Whiteside, н. д., 167–168; Michael Pollak, “Cultural innovation and social identity in fin-de-siècle Vienna”, *Jews, Antisemitism and Culture in Vienna*, Routledge and Kegan Paul, 1987, 59–75.

⁶⁰ I. Gonda, E. Niederhauser, н. г., 236–243; А. Ц. П. Тејлор, н. г., 159–175; J. Kwan, н. д., 63–87.

⁶¹ О Карлу Лугеру детаљније: Robert S. Wistrich, “Karl Lueger and the Ambiguities of Viennese Antisemitism”, *Jewish Social Studies* XLV, 3/4 (1983), 251–262; Richard S. Geehr, *Karl Lueger: mayor of fin de siecle Vienna*, Wayne State University Press, Detroit 1990, 1–424.

⁶² R. A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526–1918*, 431–432, 435–438, 441, 449, 455, 499.

странка којом су доминирали Немци биле су социјалдемократе, које су организовале радничку класу под заставом међународне солидарности и биле близу да дају значајан допринос решењу националног питања.⁶³

Аустријска буржоазија била је приморана да се одрекне својих амбиција за власт која се простире над целим царством, али је заузврат – пре свега гласањем о царском буџету – добила значајне уставне гаранције против ауторитарних тежњи, а економски компромис – углавном кроз јединствено царинско подручје – наставио је да пружа неограничене могућности за спровођење економских интереса широм царства, укључујући и Угарску. Прихватање компромиса у Угарској дугорочно им је осигурало да се она неће отцепити од царства, што је значило да њихове инвестиције неће бити у опасности. Сама новонастала мађарска држава обезбеђивала је сигуран приход за одређена предузећа, пре свега изградњу железница.⁶⁴ Угарској државној економији, борећи се са буџетским дефицитом, све више је била потребна помоћ бечког и – посредовањем, другог – европског финансијског капитала. Већина мађарских државних обвезница нашла је купце у Аустрији. Свим земљама сиромашним капиталом које су у то време кренуле путем формирања буржоазије били су потребни страни кредити за изградњу институционалне мреже капитализма, а ни у Мађарској све, од јавне управе, преко школског система, до железничке мреже, није могло бити тако брзо остварено из унутрашњих ресурса земље.⁶⁵ Компромис је отворио пут страном капиталу, а посредовањем у страним финансијским ресурсима, аустријски капитал је задржао свој привилеговани, монополски положај на мађарском тржишту новца. Економске наде аустријске буржоазије су потврђене, године које су следиле Компромису биле су године опоравка широм Европе. Користећи таласе конјунктуре у Угарској су извршена велика капитална улагања.⁶⁶ Ново тржиште новца открили су и енглески и француски капитал, а његова улагања су стигла до Угарске аустријским посредовањем. Поред новчаног капитала, на мађарском робном тржишту појавио се и индустријски капитал, који је својим производима деценијама успео да спречи развој појединих мађарских индустрија. Размена робе је пружала велетрговцима и железничким предузетницима још једну прилику за остваривање профита.⁶⁷

Све је то учинило ситуацију Немачке либералне уставотворне странке, која је била приморана да се бори у многим правцима, веома тешком 1867. године, јер је морала да се супротстави Словенима, клерикалном алпском сељаштву, антилибералном двору и војном руководству. Под таквим околностима била је приморана да жртвује „идеал Хабзбуршког царства”.⁶⁸ Са аустријске тачке гледишта, компромис је дефинитивно представљао „мађарску победу”.⁶⁹

⁶³ A. S. Reden, *н. г.* 121–128.

⁶⁴ András Gergely, Zoltán Szász, *Kiegyezés után*, Magyar História, Gondolat, Budapest 1978, 40–41.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ I. Gonda, E. Niederhauser, *н. г.*, 233.

⁶⁹ Edward Crankshaw, *The fall of the House Habsburg*, Popular Library, New York 1963, 253–254, 263.

Ипак коначни распад Аустрије није био само последица одбацивања федерализма 1867. године, већ и њене спољне политике. Аустрија, нажалост, није разумела потребу за политичку неутралност. Франц Јозеф је закључио нагодбу из 1867. године јер је желео да придобије мађарску сарадњу како би могао да настави конкуренцију са Пруском за немачко вођство.⁷⁰ Када је ово питање коначно решено 1871. године Бизмарковом победом над Француском, Франц Јозеф је лојално прихватио овај исход, али се није одрекао активне спољне политике.⁷¹ Окренуо је пажњу ка Балкану, захтевајући удео у наслеђу распадајућег Османског царства и тамо се сукобио са сличним тежњама Руског царства и хришћанских балканских народа од којих је свака следила своју агресивну националистичку политику. Окупација Босне и Херцеговине била је корак у погрешном смеру, а рат који Аустрија није преживела изазван је инцидентом који је директно проистекао акцијама из 1878. године.⁷²

Интересантно је прегледати савремену аустријску штампу 60-их година око преговора Аустријанаца и Мађара у вези преуређења Хабзбуршке монархије. Четири аустријска листа смо пратили у вези преуређења Монархије. То су *Der Wanderer*⁷³, *Die Presse*⁷⁴, *Die Debatte*⁷⁵ и *Neue Freie Presse*⁷⁶. Сва четири бечка листа која су постојала у исто време бавила су се темом аустро-угарског компромиса. *Der Wanderer*, који је представљао аспекте мађарског либерализма блиског Деаку, преносио је мађарске интересе. *Wanderer* је стално пратио актуелне политичке догађаје у Угарској и, имајући у виду мађарске интересе и тежећи објективности, заузимао је став о кључним политичким питањима деценије. Уредници *Die Presse*-а били су искључиво тржишно оријентисани, вођени жељом да пруже брзе вести и информације и нису доносили суд. *Die Debatte*, као конзервативни, промађарски орган, подржао је стварање компромиса и чак је разматрао различите могућности у својим уводницима. Много је учинио за новинарску припрему компромиса, његов главни циљ био је да се расправља о аустријском уставу и да се промовише компромис са националностима – као што и сам наслов листа указује – кроз дебате и сукобе мишљења. Заступање мађарских интереса добило је истакнуто место у првом плану интересовања уредника. *Neue Freie Presse* био је

⁷⁰ István Diószegi, *Az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918*, Vince Kiadó, Budapest 2001, 50–58.

⁷¹ Francis Roy Bridge, *From Sadowa to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria-Hungary: 1866–1914*. Routledge & Kegan Paul, London–Boston 1972, 30–60; I. Diószegi, *н. г.*, 50–58.

⁷² Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Друшћивена и политичка историја Европе (1871–1914)*, Завод за уџбенике, Београд 2010, 243–247; Leyla Amzi-Erdoğdular, *The Afterlife of Ottoman Europe. Muslims in Habsburg Bosnia Herzegovina*, Stanford University Press, Stanford 2023, 1–8, 19–22, 47–48; F. R. Bridge, *н. г.*, 90–102; I. Diószegi, *н. г.*, 68–73; A. Sked, *н. г.*, 244–251.

⁷³ О листу *Der Wanderer* детаљније: Mária Rózsa, “A bécsi ‘Wanderer’ magyar vonatkozású közleményei, 1862–1873”, *Magyar Könyvszemle* CXIII, 4 (1997), 349–376.

⁷⁴ О листу *Die Presse* детаљније: M. Rózsa, “Ungarn in der Wiener Zeitung Die Presse 1848–1868”, *Presse und Buch, Österreichisch-ungarische Berührungspunkte in gedruckten Quellen des 19. Jahrhunderts*, Gabriele Schäfer Verlag, Herne 2015, 174–215.

⁷⁵ О листу *Die Debatte* детаљније: M. Rózsa, “A kiegyezés témája bécsi lapokban”, *Magyar Könyvszemle* CXXXIV, 1 (2018), 49–51.

⁷⁶ О листу *Neue Freie Presse* детаљније: M. Rózsa, “Ungarn in der Wiener Zeitung Die Presse 1848–1868”, 58–173.

либерални лист у модерном смислу и доследно је и непристрасно представљао ове идеје. Сматрао је Угарску саставним делом Монархије, али је такође дизао глас у корист интереса других националности и изражавао је мишљење да компромис даје Мађарима више привилегија него другим националностима.⁷⁷

РЕАКЦИЈЕ ЧЕХА НА НАГОДБУ 1867–1871. ГОДИНЕ

Чеси, са популацијом од 5.470.000, или 15,5% укупног становништва Аустроугарске, чинили су трећу најјачу етничку групу у Монархији.⁷⁸ Насељавали су древне, раније независне земље Круне Светог Вацлава: Бохемију, Моравску и аустријску Шлезију.⁷⁹ За разлику од свих осталих словенских народа (са изузетком Хрвата и Словенаца), Чеси су живели у потпуности унутар граница Царства, што је кључно за разумевање њиховог става према њему. Чеси нису имали ни иредентистичке циљеве, нити су желели потпуну независност; него су тежили да постигну неки облик аутономије унутар Царства.⁸⁰

Чешко-немачко ривалство у Бохемији заузима посебно место у историји Хабзбуршког царства, јер су се управо овде „техника, психологија и процедура” националне борбе у потпуности развиле.⁸¹ Према попису 1869. године у Бохемији су приближно 37% становништва чинили Немци, 61% Чеси и 2% Јевреји.⁸² Традиционална немачка надмоћ у том подручју дошла је у опасност крајем XIX века када су Чеси доживели изузетан економски и културни препород. Националну борбу у Бохемији (и Моравској) између Чеха и Немаца водиле су две развијене националне генерације буржоазије током целог XIX века.⁸³ Није било могуће ограничити борбу на Чешку круну; иза Немаца у Бохемији стајали су Немци у остатку Аустрије, као и они у Немачком царству. Чеси су могли да повежу свој циљ с циљем осталих Словена у Царству, а повремено и шире, нарочито са Русијом.⁸⁴

Унутар Националне странке, која је била основана још 1848, почетком 1863. године појавиле су се две тенденције: Старочеси⁸⁵, предвођени Фран-

⁷⁷ M. Rózsa, “A bécsi Wanderer magyar vonatkozású közleményei, 1862–1873”, 349–376; Иста, “Ungarn in der Wiener Zeitung Die Presse 1848–1868”, 1–215; Иста, “A kiegyezés témája bécsi lapokban”, 43–55.

⁷⁸ F. V. Klun, *н. г.*, 323.

⁷⁹ Hugh Lecaine Agnew, *The Czechs and the lands of the Bohemian Crown*, Hoover Institution Press, Stanford 2004, 3–4, 50, 52–53, 57, 59, 63, 73, 79, 85, 110.

⁸⁰ R. A. Kann, *The multinational Empire*, 178–181; J. W. Mason, *н. г.*, 12–13; H. L. Agnew, *н. г.*, 124–133.

⁸¹ R. A. Kann, “A History of the Habsburg Empire 1526–1918”, 438–443.

⁸² F. V. Klun, *н. г.*, 323.

⁸³ C. A. Macartney, *н. г.*, 638–644.

⁸⁴ Hugo Hantsch, “Pan-Slavism, Austro-Slavism, Neo-Slavism: The All-Slav Congresses and the Nationality Problems of Austria-Hungary”, *Austrian History Yearbook* 1 (1965), 24–28, 30–31, 33–36.

⁸⁵ Старочешка странка (Старочеси) формирана је у Краљевини Чешкој у револуционарној 1848. години. Покренули су чешки национални програм, који је садржао формирање модерног национализма кроз чешки национални препород и бољи положај Чешке унутар Хабзбуршке монархије. Важан догађај у историји странке био је подела младочешког крила

тишеком Палацким⁸⁶ и Франтишеком Ригером⁸⁷, и Младочеси⁸⁸, укључујући бивше револуционаре из 1848. године попут Алоиса Православа Тројана (Alois Pravoslav Trojan)⁸⁹ и Карела Сладковског (Karel Sladkovský)⁹⁰. *Národní listy* биле су новине које су на крају постали гласноговорник Младочеха, који су од Старочеха били више одвојени политичким ривалствима него генерацијским јазом. Едуард Грегр (Eduard Grégr) старији брат Јулијуса Грегра (Julius Grégr), играо је водећу улогу међу млађом генерацијом Младочеха. Какве год да су владале разлике између две групе, они су били уједињени у својој подршци државном праву Чешке и свом одбијању предстојећег дуалистичког компромиса између Аустријанаца и Мађара.⁹¹

Франтишек Палацки (František Palacký) упозорио је на дуализам у старочешким новинама *Národ (Нација)* 1865. године. За Палацког само је федерализам могао да оствари мисију Аустрије: да сачува и заштити мале нације под својом влашћу. Палацки у наставку објашњава да су централизам и дуализам деловали против фундаменталне устаљене аустријске историје, дуализам би резултирао континуираним сукобом непредвидивих размера и са непредвидивим последицама.⁹²

Када је склопљена Аустро-угарска нагодба из 1867. године изгледала је као лоша надокнада за чешку лојалност 1848. и 1866. године. Чеси су били дубоко разочарани Компромисом из 1867. године, јер је то, како је упозорио велики чешки националиста Палацки, значило предају Словена на милост и немилост Аустро-Немаца са једне стране Лајте и Мађара са друге стране.⁹³ Чешка тактика је као одговор наставила да копира мађарски пример у два аспекта. Прво, чешки посланици су објавили бојкот парламента и Рајхсрата док се Чешкој не призна право на државу. Друго, тражили су стране симпатије

странке, 1874. године, када је формирана Млада чешка странка коју је предводио Карел Сладковски. Детаљније видети: Jaroslav Panek, *A History of the Czech Lands*, Charles University Press, Prague 2018, 369, 373, 377–380.

⁸⁶ О Франтишеку Палацком детаљније: Baar Monika, *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*, Oxford University Press, New York 2010, 29–34; Ivan Hlaváček, Vladimír Kaiser, “Bibliografie tištěného literárního díla Františka Palackého do r. 1876”, *Problémy dějin historiografie* II, *Acta Universitatis Carolinae* (1986), 119–150.

⁸⁷ О Франтишеку Ригеру видети детаљније: Robert A. Kann, *Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie I. Das Reich und die Völker*, Verlag Hermann Böhlau, Graz–Köln 1964, 170, 174–176, 184; Jan Havránek, “The development of Czech nationalism”, *Austrian History Yearbook*, III, 2 (1967), 230, 240, 242–243, 246, 248, 251–252.

⁸⁸ Младочешка странка (чешки: Mladočeši, званично Национално-либерална странка, *Národní strana svobodomyšlná*) формирана је 1874. године. После 1874. године, Младочеси су тврдили да су наследници Карела Хавличека Боровског, новинара и мученика који се залагао за словенску узајамност и критиковао ауторитарну руску владу. Ово је, делимично, помогло успостављању „оца оснивача” сличног Палацком за Старе Чехе. Успостављање ове историјске основе такође је пружио историјску подршку мисији и идеологији странке. Детаљније видети: Stanley B. Winters, “The Young Czech Party (1874–1914). An Appraisal”, *Slavic Review* XXVIII, 3 (1969), 426–444; J. Panek, *н. г.*, 354, 369, 371, 373, 377–381.

⁸⁹ О А. П. Тројану детаљније: Otto Urban, *Česká společnost 1848–1918*. Svoboda, Praha 1982, 23–24, 26–28; H. L. Agnew, *н. г.*, 115, 132–133.

⁹⁰ О К. Сладковском детаљније: Antonín Bouček, *Karel Sladkovský*, Orbis, Praha 1948, 1–37.

⁹¹ H. L. Agnew, *н. г.*, 133.

⁹² Франтишек Палацки, “Idea statu rakouskeho”, *Národ* II, бр. 132 (16. мај 1865).

⁹³ J. W. Mason, *н. г.*, 12–13.

и подршку, као што су их Мађари пронашли у Берлину.⁹⁴ Делегација аустријских Словена, углавном Чеха, предвођена Палацким, Ригером и Грегром, демонстративно је кренула да присуствује Етнографској изложби у Санкт Петербургу и Москви у мају 1867. године.⁹⁵ Примео их је цар Александар II (1855–1881), али без конкретних резултата, осим што су учврстили репутацију Чеха за некритички русофилизам. Године 1869, Ригер је поднео меморандум Наполеону III, тврдећи да је у француском интересу да подржи Словене у Аустрији, али ни тај напор није уродио плодом.⁹⁶

Чеси су такође изразили противљење Нагодби. Масовно се демонстрирало у приликама као што су повратак Круне Светог Вацлава из Беча у Праг 1867. године и полагање камена темељца будућег Народног позоришта 1868. године. Отворенији масовни јавни политички скупови отпочели су у мају 1868. године окупљањем скоро 40.000 Чеха на врху брега Рипа.⁹⁷ Ова окупљања, названа Табори (чеш. *Tábory*) у одјеку хуситских сећања, проширила су се широм Бохемије, бирајући места окупљања значајна у националистичком погледу на чешку историју (Витков, Бланик, Рип). Демонстранти су одобрили петиције којим су потврђивана државна права Бохемије и захтеване су реформе, укључујући опште право гласа.⁹⁸ Даље, Табори је одлучио о чешком бојкоту Земаљског сабора 22. августа 1868. Чеси су подносили само личну везу између бохемских крунских земаља и осталих хабзбуршких поседа, негирали су валидност закона Рајхсрата у Бечу за Чешку и тврдили да само чешки земаљски сабор може да одлучује о финансијским питањима.⁹⁹ Моравски чешки посланици издали су сличну, мада умеренију декларацију.¹⁰⁰

Владине мере против Таборија имале су само ограничен успех, опозициона штампа је ућуткана, а у Прагу је 11. октобра 1868. године проглашено ванредно стање што је само ослабило покрет.¹⁰¹ Спољна политика је имала већи утицај на цареву одлуку да покуша остварити чешки компромис. После 1866. године, Хабзбуршка монархија није могла отворено да припрема рат освете против Пруске, али је настојала да кроз неуспеле контакте са Наполеоном III, па чак и Италијанима, створи повољну дипломатску ситуацију.¹⁰² Рат са Пруском није се могао искључити, а чешке крунске земље биле су најлакша тачка напада ако би до њега дошло. Брзи слом Другог француског царства 1870. године и проглашење Немачког рајха 1871. године учинили су ове страхове још хитнијим. Такође су немачки патриотизам аустријских

⁹⁴ H. L. Agnew, *н. г.*, 133.

⁹⁵ István Czövek, "Az 1867-es szláv kongresszus és a Habsburg Birodalom nemzetiségei", *Világtörténet* XV, 2 (1993), 38–45.

⁹⁶ István Diószegi, "Az Osztrák-Magyar Monarchia föderatív átalakításának kísérlete 1871-ben és a nemzetközi politika", *Regio – Kisebbség, politika, társadalom* VI, 3 (1995), 145, 155.

⁹⁷ H. L. Agnew, *н. г.*, 134–135.

⁹⁸ Jaroslav Purs, "Tábory v českých zemích 1868–1871: (Příspěvek k problematice národního hnutí)", *Ceskoslovensky casopis historicky* 6 (1958), 234–266, 446–470, 661–690.

⁹⁹ Edmund Bernatzik (yp.), *Die österreichischen Verfassungsgesetze mit Erläuterungen*, Manz, Vienna 1911, 1087–1091.

¹⁰⁰ H. L. Agnew, *н. г.*, 135.

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² I. Diószegi, *н. г.*, 2001, 50–53.

Немаца учинили мање вредним за династију која је могла да тражи словенску противтежу немачко-аустријској чежњи ка Рајху.¹⁰³

Цар је стога тражио споразум са Чесима и конзервативним племићима, прво под галицијским пољским магнатом грофом Алфредом Потоцким (Alfred Józef Potocki)¹⁰⁴, а затим под грофом Карлом Сигмундом Хоенвартом (Karl Graf von Hohenwart)¹⁰⁵. Преговори између Ф. Ригера, А. Пражака (Alois Pražák)¹⁰⁶, Клам-Мартиница (Heinrich Clam-Martinic)¹⁰⁷ и Хоенвартовог министра трговине, Алберта Шафла (Albert Schäffle)¹⁰⁸, довели су до компромиса са Чесима у низу тзв. *Фундаменталних чланака*.¹⁰⁹ Чеси су заузврат прихватили Нагодбу, али ипак Чешка није уживала посебан статус у мери који је уживала Угарска. Иако је чешка земаљска скупштина „добровољно” предала део своје надлежности органу који је спајао све цислајтанске земље, њена овлашћења су била знатно повећана, а створена је земаљска влада под утицајем рестауриране функције чешког дворског канцелара. У званичном рескрипту од 12. септембра 1871. године, Франц Јозеф се осврнуо на прошлу славу чешке Круне Светог Вацлава и поновио своју спремност да је потврди у својој крунидбеној заклетви.¹¹⁰

Озбиљни проблеми су се појавили када су Моравска и Шлезија одбиле да прихвате заједничку владу са Чешком. Немачки посланици су се повукли из чешког парламента и организовали масовне протесте. Суочен са противљењем свог министра спољних послова Бојста и Андрашија као премијера мађарске владе, Франц Јозеф је на састанку Министарског савета 20. октобра 1871. године одлучио да повуче *Фундаменталне чланке* и преговори су прекинути са Чешком. Чеси су у парламенту одбили све амандмане, а Хоенварт и његова влада били су распуштени. Тако су пропали планови о преуређењу Аустроугарске у виду тријализма. Заменио га је Адолф Ауершперг (Adolf Auerperg)¹¹¹, кога су подржавали немачки либерали, који су остали темељ Ауершпергових влада све до 1879. године.¹¹² Од касних 1870-их чешко-немачка борба се фокусирала на питање језика у администрацији и школама. Чеси су желели равноправност свих језика у јавном животу и право на наставу

¹⁰³ F. R. Bridge, *н. г.*, 35–60.

¹⁰⁴ О А. Потоцком детаљније видети: Walter Goldinger, Jerzy Zdrada, “Potocki, Alfred Graf”, *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Band 8, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1983, 230.

¹⁰⁵ О К. С. Хоенварту детаљније видети: R. A. Kann, *The Multinational Empire*, 181–191; C. A. Macartney, *н. г.*, 157, 581, 583, 603, 609, 640, 660.

¹⁰⁶ О А. Пражаку детаљније видети: O. Urban, *н. г.*, 168, 2011–212, 215, 236, 243, 328–329, 354–355, 366–367.

¹⁰⁷ О Х. Клам-Мартиницу детаљније видети: Gläser Franz (ed.), *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Band 1. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1957, 149.

¹⁰⁸ О А. Шафлу детаљније видети: Fritz Karl Mann, “Albert Eberhard Friedrich Schäffle”, *Encyclopaedia of the Social Sciences*, Volume 13, Macmillan, New York 1937, 562–563.

¹⁰⁹ R. A. Kann, *The Multinational Empire*, 181–191, H. L. Agnew, *н. г.*, 134–135.

¹¹⁰ Исто.

¹¹¹ О А. Ауершпергу детаљније видети: Gustav Adolf Metnitz: “Auerperg Adolf Carl Daniel Fürst”, *Neue Deutsche Biographie*, 1, Duncker & Humblot, Berlin 1953, 436.

¹¹² R. A. Kann, *The Multinational Empire*, 181–191; I. Gonda, Niederhauser, *н. д.*, 236–238; А. Џ. П. Тејлор, *н. г.*, 165–167; H. L. Agnew, *н. г.*, 136.

на свом језику у школама, чак и у урбаним, немачким окрузима Чешке.¹¹³ Немци су успешно одолели овим захтевима, али са сваком деценијом која је пролазила било им је све теже да отпишу Чехе као народ „сељака и слугу”.¹¹⁴ На крају крајева, Чешка је била најважнија индустријска земља Царства и појавила се моћна чешка средња класа која је основала многа национална друштва, сопствену банку 1868. године, позориште 1881. и универзитет 1882. године.¹¹⁵

РЕАКЦИЈЕ ПОЉАКА НА НАГОДБУ И ПОЛОЖАЈ ГАЛИЦИЈЕ ПОСЛЕ 1867. ГОДИНЕ

Галиција, чији је већи део дошао под Хабзбурговце у првој подели Пољске 1772. године, имала је јаке пољске културне и уставне традиције.¹¹⁶ Век касније, 1869. године, Галиција је имала приближно 5.450.000 становника, од којих је око 2.510.000 било Пољака, 2.316.000 Украјинаца (Рутина) и 50.000 Немаца и других. Са тако приближним бројем Украјинаца и Пољака, јасно је да су Јевреји са својих 575.000, хтели то или не, одређивали равнотежу снага, што је резултирало новом јеврејском политичком улогом и општим политичким последицама које се не смеју потцењивати.¹¹⁷

Да подршка коју су Пољаци пружили централној влади у Бечу није у целини ојачала центрипеталне силе Монархије постало је посебно очигледно када је гроф Фридрих фон Бојст био аустроугарски канцелар (1867–1871). Пре 1867. године Пољаци су се противили дуализму; међутим, након потписивања Аустро-угарске нагодбе из 1867. године, дали су сагласност за дуалистички систем који је успостављен.¹¹⁸

Занимљиво је како је дошло до оваквог наглог преокрета у политици галицијских Пољака 1867. године! Аустројска политичка ситуација током 1866–1867. године сагледана је и тумачена из пољске перспективе од стране краковских дневних новина *Czas* („Време”).¹¹⁹ Анализа *Czas*-овог уредничког

¹¹³ J. Havránek, н. д., 223–227.

¹¹⁴ Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918 III. Die Völker der Reiche*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1973, 506.

¹¹⁵ S. Harrison Thomson, *Czechoslovakia in European History*, Archon Books, Hamden 1965, 223, 226; C. A. Macartney, н. г., 640, 643.

¹¹⁶ За прву поделу Пољске детаљније видети: Herbart H. Kaplan, *The First Partition of Poland*, Columbia University Press, New York – London 1962, 131–182; Jerzy Lukowski, *The Partitions of Poland 1772, 1793, 1795*, Routledge Taylor & Francis Group, London – New York 1999, 52–82; Paul W. Schroeder, *The transformation of European Politics 1763–1848*, Clarendon Press, Oxford 1994, 11–19.

¹¹⁷ Józef Buszko, “The Consequences of Galician Autonomy”. In: Israel Bartal, Antony Polonsky (eds.), *Polin: Studies in Polish Jewry*, Vol 12: *Focusing on Galicia: Jews, Poles, and Ukrainians 1772–1918*, The Institute for Polish-Jewish Studies, Oxford, Portland, Oregon 1999, 86–87.

¹¹⁸ Henryk Wereszycki, “The Poles as an Integrating and Disintegrating Factor”, *Austrian History Yearbook* III, 2 (1967), 303.

¹¹⁹ *Czas* је био један од двадесетак листова који су се појављивали у Галицији током политичких превирања 1848. године. Само два листа су опстала дуже од годину дана, а од њих је *Czas* заузео „најистакнутије место” у галицијској штампи. Није престао да излази све док Немци нису освојили Пољску 1939. године. *Czas* је био посебно важан током 1866–1867, и у то време биле су једине дневне новине у Кракову (Lawrance Wolff, “Czas and the

мишљења и презентације вести открива многе интелектуалне и политичке процесе који су стајали иза пољских достигнућа у време Аустро-угарског компромиса. Аустријски Пољаци су одиграли кључну улогу у остваривању компромиса подржавајући га у замену за галицијску аутономију, а њихова перспектива је важна због светла које баца на одлучујућу прекретницу у аустријској и пољској историји.¹²⁰

Станислав Козмјан, уредник часописа *Czas*, током периода који је предмет истраживања, тврдио је да, иако је независност најсавршенији облик националног постојања, она није једини. Галицијска политика током 1866–1867. године пружа одличан пример како потчињена држава може искористити слабости свог владара, а да не иде до тачке политичке контрапродуктивности, предлоге за ограничене аутономије увек су пратиле декларације о лојалности. Ова мајсторски суптилна равнотежа јасно се одразила у уводницима *Czas*-а.¹²¹

Током 1866–1867. године чак су и лојалисти и конзервативци дошли у сукоб. Пољски конзервативни интереси изгледа да су диктирали противљење дуалистичкој политици и подршку за обнављање „федерализма” или „покрајинске аутономије”, затим Октобарске дипломе. Сви ови термини имали су веома сличне конотације 1860-их, иако ће *Czas* на крају покушати да дефинише суптилну разлику између њих. Заиста, у изради Дипломе се истакао галицијски Пољак, гроф Агенор Голуховски (Agenor Gołuchowski)¹²². Голуховски је фаворизовао политички утицај словенских конзервативаца.¹²³ Међутим, када се цар одлучио у корист дуализма, онда ће лојализам, а можда и пољски интереси, захтевати преиспитивање става. Ово је била дилема пољске политике током те године, и нигде та дилема није била јасније представљена него на страницама *Czas*-а. *Czas* се поносио својим „конзервативним принципима”, али током те године *Czas* је морао да одустане од својих изнетих ставова и да се припреми да максимално искористи неизбежну дуалистичку будућност.¹²⁴

Крајем септембра 1866. године, након пораза Аустрије у Аустро-пруском рату, Голуховски је именован за намесника („вицекраља” или „гувернера”) Галиције. Голуховски је уживао поверење цара и стога је вероватно био један од најмоћнијих Пољака у Аустрији. Било је широко схваћено да је именовање Голуховског означило почетак галицијске аутономије и аутономије галицијских школа, судова и бирократије.¹²⁵ Занимљиво је да је *Czas* пратио и друге листове у другим деловима Хабзбуршке монархије током 1866–1867. Овај пољски лист је расправљао са хрватским листом *Pozor*, бечким *Presse*-ом,

polish perspective on the Austro-Hungarian Compromise of 1867”, *The Polish Review* XXVII, 1 (1982), 66–67).

¹²⁰ L. Wolff, *н. г.*, 66.

¹²¹ Piotr Wandycz, *The Lands of Partitioned Poland*, University of Washington Press, Seattle 1974, 217.

¹²² О Голуховском детаљније видети: William Fiddian Readdaway, John Hancock Penson, Oskar Halecki, Richard Dyboski (yp.), *Cambridge History of Poland. From Augustus II to Pilsudski*, Octagon Books, New York 1978, 355, 363, 435–441, 443, 445–448, 455.

¹²³ Исто, 440.

¹²⁴ L. Wolff, *н. д.*, 67.

¹²⁵ Larry Wolff, *The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture*, Stanford University Press, Stanford (CA) 2010, 210–211.

чешким *Politik*-ом и са мађарским листом у Бечу, *Debate*-ом. С једне стране, *Czas* је бранио концепцију пољске аутономије од политичких текстова напред наведених новина, које су биле оријентисане на федералистичку трансформацију Хабзбуршког царства, а с друге стране, *Czas* се противио оптужбама да Пољаци у Галицији раде против своје словенске браће у Царству.¹²⁶

Политика периода који је предмет истраживања била је збуњујућа, а посебно галицијска позиција. Последице Аустро-пруског рата учиниле су антидуалистички став нереалним, а *Czas* је морао да препозна потребу да се прилагоди њима или обећавајућој могућности галицијског посебног положаја. Неизбежно је да су уводници *Czas*-а постали веома амбивалентни, а развили су се неспоразуми између наведених принципа и стварне суштине уређивачких тенденција. Из претходних анализа требало би да буде јасно да је објективни ефекат ових тактика био да помогну у афирмацији пута ка дуализму и галицијском посебном положају.¹²⁷

Пољска перспектива о аустро-угарском компромису је посебно вредна тема проучавања, јер су Пољаци били веома успешни у постизању својих аутономистичких циљева. *Czas*-ови уводници су важни из истог разлога – они представљају поучан пример интелектуалних аргумената који су суптилно допринели политичким процесима. Краковски конзервативци који су стајали иза *Czas*-а били су оригинални формулатори политике лојалности Аустрији. Аустро-пруски рат и процес аустро-угарског компромиса створили су политичку ситуацију у којој је ова политика лојалности могла да докаже своју вредност; лојалност је постала средство за постизање галицијске аутономије. Преговоре између цара и Пољака водио је Голуховски, и до 1866–1867, *Czas* и краковски конзервативци више нису били у авангарди лојалистичког тора. У име конзервативних принципа *Czas* се супротставио Голуховском, али се Голуховски показао боље усклађен са политичком реалношћу и његов став је тријумфовао.¹²⁸

У јуну 1867. године, Пољаци су подржали владу у Рајхсрату и гласали за дуализам. Компромис са Мађарском, који је отуђио Чехе и Хрвате, пружио је Пољацима нову прилику. Аустријској влади било је потребно да Пољаци чине парламентарну већину у Бечу и стога је направила широке уступке владајућој Пољској конзервативној странци у Галицији. Уверени да је хабзбуршка владавина у складу и са регионалним интересима галицијског племства и са пољским националним интересима у целини, били су лојални све до смрти цара Фрање Јосифа 1916. године. Међутим, истовремено су агитовали за посебан положај Галиције у дислајтанској половини монархије. Између 1867. и 1870. године жељно су ишчекивали нови рат за који су се надали да ће се завршити делимичном или потпуном рестаурацијом бивше пољске државе. Да ли ће таква независна Пољска бити везана за Аустрију у облику реалне или персоналне уније, или само лабавом династичком везом, пољски лидери су сматрали питањем од секундарног значаја.¹²⁹

¹²⁶ L. Wolff, "Czas and the polish perspective on the Austro-Hungarian Compromise of 1867", 68–74.

¹²⁷ Исто, 75.

¹²⁸ Исто.

¹²⁹ H. Wereszycki, н. д., 303.

Пољска хегемонија у Галицији је успостављена у оквиру пољске језичке аутономије коју је признао Франц Јозеф I 1867. године. Галицијска Земаљска управа је покрајини доделила широку аутономију која је проширена 1873. године, од када је Галиција уживала пуну аутономију под пољским вођством. Куријско право гласа у Земаљском сабору гарантовало је пољску већину,¹³⁰ и сходно томе, Земаљски сабор је такође био састављен од пољских политичара.¹³¹ Готово без изузетка, гувернери (*Statthalter*) именовани на чело покрајине такође су биле пољски националности.¹³² У аустријској влади, министарску позицију одговорну за галицијска питања увек је заузимао политичар пољске националности – то није било регулисано, већ је диктирало обичајно право. Галиција је бирала 63 представника у Рајхсрат, од којих је велика већина такође била пољске националности – они су углавном биле одушевљене присталице политике аустријске владе у замену за аутономију коју је уживала у Галицији.¹³³

Све је то значило да нису спроведена ни права Русина/Украјинаца нити релативно мале немачке мањине, а њихови захтеви су практично игнорисани. Истовремено, треба знати да је етничка група названа Русини сама говорила неколико дијалеката, неки од њих су се изјашњавали као Руси или Малоруси, а национални покрет који је украјински сматрао независним језиком, такозвани Младорусини, развио се тек 1860-их и ојачао крајем века.¹³⁴ Чињеница да се већина русинског становништва бавила пољопривредом, да је била необразована и у великој мери зависила од пољских земљопоседника за своју егзистенцију допринела је слабој могућности за заступање.¹³⁵

Пољски је постао званични језик од 1866. године, а једини званични језик од 1869. године, док је немачки уживао статус само као званични језик војске и железнице. Образовање је постало готово искључиво на пољском језику, раније постојеће школе на немачком језику су укинуте, а образовање на русинском/украјинском језику практично није постојало раније¹³⁶ – 96% Русина било је неписмено 1868. године.¹³⁷ Образовање и администрација такође су били у пољским рукама.¹³⁸ Иако је спровођење трајало годинама,

¹³⁰ Isabel Röskau-Rydel, "Einführung der Autonomie", *Deutsche Geschichte im Osten Europas – Galizien, Bukowina, Moldau*, Siedler Verlag, Berlin 1999, 105.

¹³¹ Wolfdieter Bihl, "Die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Russland in Bezug auf die galizische Frage 1908–1914", *Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich*, Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg Verlag, Wien 1990, 37.

¹³² I. Röskau-Rydel, н. д., 105.

¹³³ Dóra Frey, "Az Osztrák-Magyar Monarchia és a nemzetiségek – különös tekintettel a Birodalmi Tanácsban képviselt országoakra", *Forum Acta Juridica et Politica* IX, 1 (2019), 31; W. Bihl, н. д., 36.

¹³⁴ Paul Robert Magocsi, *The Roots of Ukrainian Nationalism. Galicia as Ukraine's Piedmont*, University of Toronto Press, Toronto–London–Buffalo 2002, 99–119.

¹³⁵ D. Frey, н. д., 36.

¹³⁶ Richard Georg Plaschka, "Polnisches 'Piemont' im Norden der Donaumonarchie", *Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich*, Verlag für Geschichte und Politik – R. Oldenbourg Verlag, Wien 1990, 22.

¹³⁷ Czesław Majorek, "Haupttendenzen in der Entwicklung des Bildungswesens in Galizien zur Zeit der Autonomie", *Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich*, Wien 1990, 70.

¹³⁸ Cz. Majorek, н. д., 69.

Ландтаг је још 1861. године одлучио да се образовање на два универзитета у покрајини, у Лембергу (Лавову) и Кракову одржава на пољском језику.¹³⁹ Јагелонски универзитет у Кракову користио је искључиво пољски језик од 1870. године. Техничка школа у Лембергу, Пољопривредна школа у Дубљанима и Академија ликовних уметности у Кракову такође су имали предавања искључиво на пољском језику.¹⁴⁰ Године 1873, у Кракову је основана Академија наука на пољском језику.¹⁴¹

Западни део покрајине је био претежно пољски, али су у Источној Галицији у већини били Русини/Украјинци. Украјински национални покрет који је тада оживљавао у Царској Русији такође је имао свој утицај, али мањина, која се још увек званично називала русинском, имала је веома ограничене могућности да оствари своје интересе. Слично томе, Јевреји који говоре јидиш углавном су били православни, живели су највише у источном делу покрајине, такође су били приморани да се суоче са разним облицима антисемитизма¹⁴² и нису имали никакве могућности да остваре своје интересе. Немачкој мањини која је живела углавном у градовима није било гарантовано образовање на матерњем језику свуда. Неке од школа на немачком језику одржавало је и подржавало Бечко министарство рата – за децу официра и подофицира заједничке војске.¹⁴³ Русини никада нису развили потпуни иредентистички покрет, али нема сумње да су уступци које је централна влада учинила пољској власти у Галицији отуђили русинско сељаштво од Царства. Као и Чеси и Јужни Словени, и Русини су били жртве дуалистичког система.¹⁴⁴

СЛОВЕНЦИ И НАГОДБА 1867–1868. ГОДИНЕ

Словенци су били највећи јужнословенски народ 1869. године у аустријском делу монархије, бројећи 1.257.000 становника или 4,4% Цислајтаније.¹⁴⁵ Иако су сви живели унутар саме Аустрије, били су раштркани у шест различитих крунских земаља – Корушкој, Штајерској, Крањској, Горици, Истри и Трсту а чинили су већину становништва само у Крањској и Горици. Словенци су били „неисторијски народ” у Бауеровом смислу те речи; заправо, пре XIX века им је чак недостајала књижевност на свом језику.¹⁴⁶ Као католи-

¹³⁹ R. G. Plaschka, н. д., 21.

¹⁴⁰ Cz. Majorek, н. д., 74.

¹⁴¹ Stanislaw Brozowski, “Die Entstehung der Akademie der Wissenschaften in Krakau”, *Galizien um die Jahrhundertwende. Politische, soziale und kulturelle Verbindungen mit Österreich*, Wien 1990, 89–97; D. Frey, н. д., 32.

¹⁴² Röskau-Rydel, 151.

¹⁴³ D. Frey, н. д., 32.

¹⁴⁴ J. W. Mason, н. г., 15.

¹⁴⁵ F. V. Klun, н. г., 59; J. W. Mason, н. г., 15.

¹⁴⁶ Приликом испитивања обликовања словеначког националног покрета, треба обратити пажњу и на чињеницу да су се Словенци, као један од „неисторијских народа” монархије, суочили са потребом развоја свог културног и политичког живота у периоду када су национална питања дошла у први план у Европи. Оно мало словеначке књижевности што је постојало састојало се углавном од једноставних верских трактата за свештенство и писмене сељаци и занатлије. Чак и пре средине XVIII века немачки је постао језик који су користили земљопоседници и административни језик имања и општина. Употреба словен-

ци, Словенци су били лојални Хабзбуршкој монархији, али као сељаци били су подложни власти градова, под немачком или италијанском контролом.¹⁴⁷

У такозваној „уставној ери” после 1860. године, можемо утврдити на основу изборних резултата у којој мери су сви Словенци, осим оних који су живели у Угарској после 1867. и оних у Италији после 1866. године, били посвећени националној оријентацији. Приликом анализе ових бројки, морамо узети у обзир чињеницу да је током првих деценија постојања Аустроугарске право гласа било ограничено куријалним системом гласања који је тада био у пракси. Словеначка странка је освојила своју прву изборну победу 1867. године, до када се могла разазнати дефинитивна политичка оријентација код бирача. Због непријатељства режима на власти према Словеначкој странци, њени успеси су били мањи 70-их година XIX века него у другом делу претходне деценије.¹⁴⁸ Међутим, био је још дуг пут до Аустро-угарске нагодбе.

У борби између заговорника „историјско-политичке аутономије” и немачких либерала између 1861. и 1867. године, конзервативнији Словенци су стали на страну првих и залагали су се за усвајање словеначког националног програма који је био прилично вештачка адаптација програма присталица „историјско-политичке аутономије”. У суштини, они су своје националне захтеве ограничили на равноправност словеначког језика у аутономним историјским покрајинама за које су се надали да ће бити успостављене у оквиру монархије.¹⁴⁹ У политичком животу у другој половини 60-их година, Јанез Блајвајс¹⁵⁰ и његови блиски сарадници били су одлучни, захтевајући да се словеначки језик користи у канцеларијама, судовима и школама, али су у страху од мађарске, италијанске и аустријске буржоазије веровали да је опстанак малог словеначког народа могућ само у оквиру Аустријског царства.¹⁵¹ Шездесетих година, читалачки кругови (*čitalnice*),¹⁵² који су били центри политичког и културног живота, умножили су се: 1861. године у Трсту је отворен први словенски читалачки круг за јужнословенске читаоце, а до 1869. године на словеначкој територији већ је деловало 600 читаоница са око 4.000 чланова.¹⁵³

начког језика била је ограничена на свакодневне контакте између званичника и обичног народа. Иако је немачки остао језик администрације и судова до 1848. године, словеначки није био потпуно занемарен. Влада је уложила барем неке напоре да осигура да службеници који су често имали посла са обичним народом поседују барем рудиментарно знање словеначког језика. За термин „неисторијски народ” видети детаљније код Бауера и Цвитера: Otto Bauer, *The Question of Nationalities and Social Democracy*, University of Minnesota, Minneapolis–London, 2000, 176–177, 192–193, 196, 219, 228; Fran Zwitter, “The Slovenes and the Habsburg Monarchy”, *Austria History Yearbook* III, 2 (1967), 160–161.

¹⁴⁷ J. W. Mason, н. д., 15–16.

¹⁴⁸ F. Zwitter, н. д., 160–161.

¹⁴⁹ Robert A. Kann, V. David Zdeněk, *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526–1918*, University of Washington Press, Seattle–London 1984, 330–331.

¹⁵⁰ О Блајвајсу детаљније видети: Stefan Barbarič, „Janez Blajvajs”, *Jugoslovenski književni leksikon*, Matica srpska, Novi Sad 1971, 40; Jože Pogačnik, „Janez Bleiweis”, *Slovenska misel: eseji o slovenstvu*, Cankarjeva založba, Ljubljana 1987, 437–438.

¹⁵¹ R. A. Kann, V. D. Zdeněk, н. г., 330–331.

¹⁵² Otto Luthar (yp.), *The Land Between. A History of Slovenia*, Peter Land Edition, Frankfurt 2013, 301.

¹⁵³ Peter Štih, Vasko Simoniti, Peter Vodopivec, *A Slovene History. Society–Politics–Culture*, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2008, 297.

Читалачки кругови су јачали словеначку националну свест и промовисали словеначки језика у јавном животу. Јачању националне свести допринели су *Јужни Сокол*,¹⁵⁴ друштво за физичко васпитање основано 1863. према чешком моделу, затим *Словенска мајница*¹⁵⁵ основана 1864. године, која је објављивала научна и популарна дела, и драмско друштво основано 1866. године, претеча словеначког националног позоришта.¹⁵⁶ Године 1863. покренуте су политичке новине *Naprej* (Напред), које је уређивао Фран Левстик (1831–1887)¹⁵⁷, писац и песник који је заступао либералне ставове, а које је влада забранила. У дебатама око новина појавиле су се две политичке групе: Старословенци,¹⁵⁸ које су чинили следбеници Блајвајса, које неки сматрају конзервативнима, и Младословенци¹⁵⁹, који се углавном поистовећују са либералима¹⁶⁰. Отрежњујући тренутак за словеначко политичко руководство дошло је са Аустро-угарским споразумом 1867. Паралелно са словенским (посебно чешким) захтевима за федералистичком реконструкцијом монархије, заговорници дуалистичке реорганизације државе добијали су на значају међу водећим круговима и потпуно су превладали након војних пораза Аустрије 1866. године. Након дуготрајних преговора са мађарским либералима, влада се коначно определила за дуалистичку реконструкцију Хабзбуршке монархије почетком 1867. године. Словенци, који су тежили и надали се да ће постићи аутономију, сматрали су дуализам својом највећом несрећом. Блајвајс је аустријску одлуку у корист дуализма описао као игру са ватром и највећу

¹⁵⁴ R. A. Kann, V. D. Zdeněk, *н. г.*, 330.

¹⁵⁵ O. Luthar, *н. г.*, 303.

¹⁵⁶ P. Štih, V. Simoniti, P. Vodopivec, *н. г.*, 297.

¹⁵⁷ О Левстику детаљније видети: Антон Слободњак, „Левстик, Фран”, *Јуџословенски књижевни лексикон* (2. изд.). Матица српска, Нови Сад 1984, 431–432.

¹⁵⁸ Старословенци је термин који се користио за национално конзервативну политичку групу у словеначким земљама од 1850-их до 1870-их, која се супротстављала радикалним национално-либералним Младословенцима. Главне вође Старих Словенаца били су Јанез Блајвајс, Ловро Томан, Лука Светец, Етбин Хенрик Коста и Андреј Ајншпицер. Током 1860-их, Словенски национални покрет, који је имао широку политичку платформу, засновану на националној еманципацији Словенаца у Аустријском царству и признавању језичких права словеначког језика, поделио се на различите фракције. Након почетка уставног периода у Аустријском царству, словеначки националисти су се окупили око умереног конзервативца Јанеза Блајвајса. Од средине 1860-их па надаље, група младих националистичких активиста и интелектуалаца, окупљених око Франа Левстика и Јосипа Стритара, оспорила је ову прагматичну политику, захтевајући радикалнији приступ који би у потпуности прихватио либералне идеје. Детаљније видети: P. Štih, V. Simoniti, P. Vodopivec, *н. г.*, 298, 300–302, 306; O. Luthar, *н. г.*, 304–305, 309, 312, 315–317.

¹⁵⁹ Младословенци су представљали словеначки национално-либерални политички покрет 1860-их и 1870-их, инспирисан и назван по младим Чесима у Бохемији и Моравској. Били су против националних конзервативних Старословенаца. Ушли су у кризу 1880-их, а нестали су из словеначке политике до 1890-их. Сматрају се претечама либерализма у Словенији. Покрет је основан почетком 1860-их, када је група младих словеначких радикала, предвођена писцем и активистом Франом Левстиком, оспорила утицај конзервативног вођства Словенског националног покрета који су предводили Старословенци. Најпознатији чланови Младословенаца били су: Фран Левстик, Јосип Јурчич, Карел Лаврич, Јосип Вошњак и други. Значај Младословенаца порастао је након 1867. године, када су оштро критиковали недоследну политику словеначког конзервативног руководства. Детаљније видети: P. Štih, V. Simoniti, P. Vodopivec, *н. г.*, 274, 298, 300–302; O. Luthar, *н. г.*, 304–306, 309–310, 312–313, 315, 317, 325.

¹⁶⁰ R. A. Kann, V. D. Zdeněk, *н. г.*, 333–334.

катастрофу која ће једног дана задесити Аустрију.¹⁶¹ Увођење дуализма на- нело је губитак Словенцима јер је Мађарска преузела контролу над Преко- мурјем и последично прекинула контакте 45.000 прекомурских Словенаца са њиховом матицом. Дуализам је словенске народе монархије пресекао на два дела и одвојио природне савезнике једне од других.¹⁶²

Словеначка јавност није могла да схвати како њени представници могу гласати за дуализам и како могу одступити од словенске солидарности и савеза са Чесима и Хрватима. *Novice* и други листови оштро су напали пред- ставнике, нештедећи Блајвајса, јер није био у Бечу у време гласања. Јавности није могло изгледати другачије него да влада жели да разбије словенску со- лидарност.¹⁶³

Непосредно пре објављивања царског рескрипта од 17. фебруара 1867. године, којим је проглашено враћање мађарског устава и формирање мађар- ске владе, у чланку у листу *Slovenec* писало је: „За нас Словене долазе тешка времена. Мађари и Немци су на коњима. [...] Дуализам није за Аустрију”¹⁶⁴. Резултати избора одржаних у царству у јануару 1867. били су успешни за Словенце: Крањска покрајинска скупштина је први пут добила словеначку већину а повећао се и број словеначких посланика у Штајерској. Валентин Зарник је у листу *Novice* одушевљено писао о резултатима избора: „Сада мо- жемо рећи да на свету заиста постоји словеначки народ, он живи, политички је зрео”¹⁶⁵.

Одлуком владе од 4. фебруара 1867. године, аустријски Рајхсрат је про- глашен уставотворним телом. Убрзо, средином фебруара, федералисти из чешких и словеначких земаља, Галиције и Тирола састали су се у Бечу како би се договорили о правцу будуће политике. Одлучено је да се, под одређе- ним условима, учествује на изборима за Рајхсрат.¹⁶⁶ Чеси су одбили да уче- ствују у раду Рајхсрата, али је њихов вођа Ф. Ригер саветовао Словенцима да не делују тако одлучно као Чеси, пошто је њихов положај у царству био лошији.¹⁶⁷ Словеначки посланици су отишли у Беч, обавештавајући Ј. Во- шњака 7. маја 1867. о одласку Крањске делегације у престоницу. Вошњак је поделио своје мишљење у вези учешћа словеначких посланика у раду Рајхс- рата. Између осталог навео је следеће аргументе: коначно решење аустријског питања не зависи од Словенаца, упркос свим њиховим напорима они неће срушити Бојстов систем, али могу испровоцирати владу да предузме акције које ће поткопати положај Словенаца у Крањској.¹⁶⁸

Дана 22. маја 1867. године почеле су седнице Рајхсрата, у њима је уче- ствовало осам словеначких посланика. У дебатама о подршци дуалистичкој

¹⁶¹ O. Luthar, *н. г.*, 308.

¹⁶² Исто.

¹⁶³ Róbert Braun, “A szlovén nemzeti eszme fejlődése 1848-tól Bleiweis haláláig”, *Huszadik Század* XVII, 1917, 314.

¹⁶⁴ Любовь Алексеевна Кирилина, „Австро-венгерское соглашение 1867 г. и особенно- сти словенской политики”, *Центральноевропейские исследования (Central European Studies)* 4, 13 (2021), 168.

¹⁶⁵ Л. А. Кирилина, *н. д.*, 169.

¹⁶⁶ Исто, 170.

¹⁶⁷ Исто.

¹⁶⁸ Josip Vošnjak, *Spomini*. Slovenska matica, Ljubljana 1982, 211–212.

Адреси од 3. јуна 1867. године, словеначки посланици Ловро Томан (1827–1870) и Лука Светец (1826–1921), по савету Старочеха Франтишека Ладислава Ригера (1818–1903), иступили су против дуализма. Томан је изјавио да се дуализам, двоструки централизам, не може увести у Аустрији, „то је гроб нашег живота”, и захтевао је праведан однос према свим аустријским народима,¹⁶⁹ са чиме се сложио и Светец.¹⁷⁰ По његовом мишљењу, дуализам не би допринео јачању монархије, нити њеној „материјалној користи”, нити њеној слободи, јер је његов циљ био „да обезбеди власт само за два народа а све остале да потчини”.¹⁷¹ Међутим, 5. јуна, када су Пољаци и Тиролци гласали у Рајхсрату за споразум са Мађарима, пет од осам словеначких посланика их је подржало, тако да би, како је Томан објаснио, „владала потпуна хармонија”. Очигледно, политика словеначких посланика није се одликовала доследношћу.¹⁷² Гласање је изазвало незадовољство словеначке јавности, а посланици су оптужени за издају националне ствари и за похлепу.¹⁷³ Светец је објавио писмо оправдања у *Novicam*, у којем је тврдио да словеначки посланици „нису имали плаћеничке мотиве” приликом гласања.¹⁷⁴ Оптужбе против Л. Томана, међутим, нису биле неосноване: шеф аустријске владе, Бојст, дао је Томану концесију за изградњу железнице у Горњој Крајској. Када се Томан појавио у Љубљани неколико дана након гласања, са изненађењем је приметио „да га људи свуда гледају као разбојника”. Томан је продао ову концесију банци уз профит, након чега је део новца донирао Словенској матици, а остатак је искористио да себи купи имање у Полхову Градцу код Љубљане.¹⁷⁵

Старословенци су у почетку делили опште незадовољство активностима посланика, али су убрзо почели да их бране. Блајвајс је писао да је њихова оданост националној ствари ван сваке сумње и да им се не може ускратити право да „суде по своме” и оптужују их за издају. Гласање је била празна формалност, међутим, Блајвајсове речи нису убедили словеначку јавност, а иритирала их је и чињеница да Бојст није узео у обзир жеље и захтеве словеначког народа (проширење аутономије покрајина, једнака права за словеначки језик у школама, установама, судовима итд.), које му је Л. Томан предао у облику посебног меморандума на пријему 28. јуна 1867. године.¹⁷⁶ Након што су три словеначка посланика гласала у Рајхсрату 17. октобра 1867. за дуалистичку реформу Основног закона о царском представљању, критике су постале још оштрије.¹⁷⁷ Ј. Блајвајс је у *Novicam* у октобру 1867. написао да је „народ незадовољан неодлучном политиком” посланика у Рајхсрату, пошто не бране њихове жеље и захтеве.¹⁷⁸ Како су писале прве свесловеначке

¹⁶⁹ Л. А. Кирилина, н. д., 170.

¹⁷⁰ *Novice*, 12 јуна 1867.

¹⁷¹ *Novice*, 19. јуна 1867.

¹⁷² Л. А. Кирилина, н. д., 170.

¹⁷³ Janez Cvirn, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji. Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*, Filozofska fakulteta Univerzi v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2006, 320.

¹⁷⁴ *Novice*, 19. јуна 1867.

¹⁷⁵ J. Cvirn, н. г., 251, 253.

¹⁷⁶ *Novice*, 17. јула 1867.

¹⁷⁷ Л. А. Кирилина, н. д., 171.

¹⁷⁸ *Novice*, 23. октобра 1867.

новине *Slovenski narod*, либерални орган који је те године почео да излази у Марибору, поклич се одмах проширио по словеначким земљама: „Издани смо, продани смо!”¹⁷⁹

Неки од „дуалиста” покушали су да се бране. У четири чланка која су објављена у *Novica* у јануару и фебруару 1868. године, Светец је покушао да убеди огорчену јавност да словеначки посланици нису могли да спрече увођење дуализма. Писао је да је Децембарски устав компромис између централиста и аутономаша, његов принцип је федералистички, да обезбеђује националну једнакост. Требало би схватити, сматрао је Светец, да је већина народа прихватила дуализам и нови устав, па би Словенци требало да уживају у новим правима и да надаље захтевају оно што им је потребно.¹⁸⁰

За разлику од листа *Novice*, листови *Slovenski gospodar* и *Slovenski narod* оштро су критиковали посланике до краја пролећа 1868. године, оптужујући их за опортунизам. Тврдили су да словеначка политика својом сервилношћу према властима није постигла ништа осим ситница које нису вредне помена. Било је потребно научити се доследности од Чеха, придржавати се словенске солидарности и одлучно захтевати Уједињену Словенију, јер је то била једина гаранција националне равноправности за Словенце. У другој половини 1868. године, напади штампе на посланике су се стишали, иако је јавност и даље захтевала да коначно почну да воде принципијелну и енергичну политику.¹⁸¹

Упркос уступцима, неки словеначки интелектуалци били су незадовољни дуалистичким државним системом и захтевали су већа права за Словенце. Младословенци у Марибору су 1868. основали горепоменути лист *Slovenski narod* чији је први број објавио национални програм који се залагао за Уједињену Словенију, федералну Аустрију и права словеначког народа. Незадовољни дуализмом, поједини су се окренули Русији, надајући се да би ова велика сила могла помоћи словеначким тежњама. Управо у то време формулисан је познати слоган: „Радије Руси него Пруси!”¹⁸² Године 1868. покренут је *tabor* (логорски) – покрет Младословенаца, (организован по чешком моделу), чији је политички програм усвојен одмах на првом *tabor*-у на отвореном, у којем су, позивајући се на поменути XIX члан закона из 1867. године, захтевали успостављање национално административне Уједињене Словеније, да словеначки језик буде једини службени језик у Словенији, и да се то односи и на црквене власти, да буде језик наставе у основним школама, итд. У *taborima* се налазио велики број учесника. У сваком *taboru* учествовало је 5–6 хиљада људи, и сви они залагали су се за идеју Уједињене Словеније и самосталност словеначког језика.¹⁸³ Старословенци, који у почетку нису подржавали логорски покрет, препознајући његов огроман утицај, појавили су се у самим логорима 1869. године. Блајвајс је такође говорио на највећем заједнички организованом логору, који је привукао 30.000 учесника.¹⁸⁴

¹⁷⁹ Л. А. Кирилина, н. д., 172.

¹⁸⁰ *Novice*, 5. фебруара 1868.

¹⁸¹ Л. А. Кирилина, н. д., 172.

¹⁸² О. Luthar, н. г., 310.

¹⁸³ Р. Štih, V. Simoniti, P. Vodopivec, н. г., 301.

¹⁸⁴ О. Luthar, н. г., 312–314.

Либерална бечка влада је толерисала логорски покрет, али када су конзервативци дошли на власт, позивајући се на чињеницу да би словеначке и јужнословенске теме на дневном реду могле да подстакну непријатељство међу народима, неповерење према влади и немире међу становништвом, забранили су масовна окупљања 1870. године.¹⁸⁵ Незадовољство аустријском политиком, страх од германизације и романтична идеја о националности навели су неке Словенце из друге половине XIX века да се надају решењу словеначког националног питања у сарадњи са Јужним Словенима. Након спорадичних почетака који датирају још из 1840-их, дошли су до тачке када је Југословенски конгрес одржан у Љубљани 1870. године.¹⁸⁶ На том су конгресу веровали да треба основати федерацију Далматинско-хрватско-словенског Краљевства и Словеније, која би ступила у стварну унију са Мађарском, и залагали су се за јединство Словена који живе у оквиру Хабзбуршке монархије. Интензитет идеје о јужнословенској сарадњи варирао је од епохе до епохе, делом зато што су Словенци, поред жеље за сарадњом, били вођени и страхом да ће то довести до њиховог спајања у већу хрватску нацију.¹⁸⁷

Из још једне перспективе, година 1867. је означила период раста и продубљивања идеолошких антагонизама између Младословенаца (либерала) и Старословенаца (католичких конзервативаца) на словеначкој територији, сигнализирајући први велики помак ка клерикализацији једног дела словеначке политике. Један од разлога за то била је све жешћа борба која се водила широм државе против Конкордата и црквених ставова: немачки либерални табор је Цркву видео као главну препреку развоју уставне државе и владавине права, док се Црква осећала угроженом увођењем грађанског брака и државне контроле над школским системом, што је поткопавало основне принципе Конкордата. У таквим околностима, свештенство је било приморано да ојача своју политичку посвећеност.¹⁸⁸

С друге тачке гледишта, дуализам јесте гарантовао већу политичку слободу признавањем једнакости пред законом, као и слободе говора и удруживања, доношењем Закона о кривичном поступку и осигуравањем победе неколико парламентарних принципа који су довели до новог устава (тзв. Децембарског устава) и успоставили прву владу средње класе.¹⁸⁹ Члан XIX новог устава гарантовао је равноправност народа и језика. Међутим, Словенци су успели да оснују само једну државну гимназију (у Горици), док је једнакост у академском образовању била још далеко од тога да постане стварност.¹⁹⁰

* * *

Иако је Аустроугарска била вишенационална држава дуалистичка власт је омогућила политичку превласт само историјским или државотворним

¹⁸⁵ Исто, 314.

¹⁸⁶ F. Zwitter, *н. г.*, 174; R. A. Kann, V. D. Zdeněk, *н. г.*, 332.

¹⁸⁷ P. Štih, V. Simoniti, P. Vodopivec, *н. д.* 302.

¹⁸⁸ O. Luthar, *н. г.*, 315–316.

¹⁸⁹ Исто, 311.

¹⁹⁰ Igor Grdina, *Slovenci med tradicijo in perspektivo. Politični mozaik 1861–1918*, Študentska založba, Ljubljana 2003, 31–32.

народима, Немачкој и Мађарској. Није случајно што су Чеси били највише разочарани, јер су у то време имали све услове политичке нације, имали су своју политичку елиту, своју државну идеју која је постојала и развијала се од средњег века и своје историјске регионе који су припадали Круни Светог Вацлава и били део Хабзбуршког царства од XVI века. Између 1867. и 1871. године, Чеси су покушали да остваре своје тријалистичке планове, и да Франц Јозеф I, крунисан за чешког краља, трансформише Аустроугарску монархију, у којој ће Чеси такође постати водећа политичка нација поред Аустријанаца и Мађара. Аустријски Немци су у суштини били приморани да прихвате да се царска Немачка, велики немачки план, неће остварити под вођством Хабзбурговаца, већ мали немачки план захваљујући Краљевини Пруској. Ово је трајно искључило Хабзбурговце из савеза немачких држава. Ипак, Компромис је пружио безброј могућности, пре свега на економском плану, аустријској буржоазији на мађарском тржишту, што ипак није била лоша компензација. Пољаци у Галицији у почетку нису желели да прихвате компромис, што је верно илустровала савремена штампа, али захваљујући пољској политичкој окретности (што је пре свега заслуга Голуховског), они су Пољацима доделили широку аутономију. Наравно, то је значило контролу над покрајином, што је представљало озбиљну претњу пре свега за Русине који су тамо живели, и водили су озбиљну политичку битку са Пољацима у Галицији до 1918. године. Словенци такође нису били задовољни компромисом. Желели су да постигну уједињење словеначких територија, озваничење словеначког језика на словеначким територијама и употребу словеначког језика у администрацији и образовању. Словенци су наставили политику Чеха у бечком Рајхсрату, тј. захтевали су федеративну трансформацију Хабзбуршке монархије до 1867. године, али су на крају словеначки политичари прихватили компромис јер су Аустријанци обезбедили употребу језика у областима које су насељавали Словенци, почеле су да се развијају словеначке културне институције, а функционисале су и економске мере, пре свега изградњом железничке мреже. Словеначка јавност је ипак веровала да су њихови политичари у Бечу издали словенске интересе у Монархији.

Ass. prof. ATTILA PFEIFFER
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Department of History
Dr Zorana Đinđića 2, Novi Sad, Serbia
E-mail: attilapfeiffer@ff.uns.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0001-7968-4430>

THE AUSTRO-HUNGARY COMPROMISE OF 1867 AND CONTEMPORARY POLITICAL REACTIONS IN THE AUSTRIAN PART OF THE MONARCHY

SUMMARY: The Austro-Hungarian Compromise in 1867 was considered a law that determined the entire Austro-Hungarian Monarchy until 1918. The Dual Monarchy was created, in which the political will of two nations truly prevailed, that of the Austrian Germans and the Hungarians. They were the political nations that actually determined the domestic and foreign policy of the Austro-Hungarian Monarchy between 1867 and 1918. This work was the first in Serbian historiography to reveal the opinion of the contemporary politics and press of non-Germanic peoples about the Austro-Hungarian Compromise. During the research, the authors used sources and literature in several languages in order to provide the most authentic picture possible of how the Slavic peoples and the Austrian Germans viewed the Compromise. This research proved that the Austrian Germans, although with difficulty, accepted the Compromise with the Hungarians. They did this primarily for economic reasons, which were mainly sought by Austrian capitalists to exploit in the Hungarian market. The Czechs found the 1867 compromise a huge disappointment, as they considered themselves a historical nation within the Monarchy. furthermore, Franz Joseph I changed his mind almost at the last moment and in 1871 the dualist monarchy was not transformed into a trialist one with a separate part of Bohemia. The Poles in Galicia initially pursued federalist aspirations with the Czechs, but in 1867 they gained extensive cultural and administrative autonomy, which ensured Polish hegemony in Galicia. The Slovenes also opposed the compromise between Vienna and Buda-Pest, as they feared the Germanization policy. In the end, Slovenian politicians in Vienna were not consistent and voted for the compromise law, which provoked harsh criticism from the Slovenian press.

KEYWORDS: Austro-Hungarian Compromise; Dualism; Germans; Czechs; Poles; Slovenes

Проф. др АЛЕКСАНДРА ИЛИЋ РАЈКОВИЋ
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Одељење педагогије
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
Е-адреса: avilic@f.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-7022-7652>

ПРВЕ СТИПЕНДИСТКИЊЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ОБЛАСТИ ПРЕДШКОЛСКОГ ВАСПИТАЊА (1887–1888)*

САЖЕТАК: У раду се реконструише случај државног стипендирања Љубице Балаицки и Милеве Пфаф, питомица Министарства просвете. Оне су 1887. године упућене на школовање у Дрезден у Фребелову фондацију, како би постале прве наставнице дечијих башти у Србији, и како би потом учествовале у припреми стручног педагошког кадра за рад у предшколским установама. На почетку рада разматрају се околности које су изнедриле потребу за образовањем првих стручних кадрова у области предшколског васпитања у Србији. Потом се разматрају одлазак М. Пфаф и Љ. Балаицки у Немачку и ток њиховог школовања, те повратак у Србију и припремне радње за њихов ангажман у пракси. Завршни део рада доноси осврт на сврсисходност њиховог стипендирања, али и на даљи развој предшколских установа у Србији и образовање стручног кадра за ове установе. Педагошка знања и вештине које је стекла Милева Пфаф у Дрездену представљали су значајан потенцијал који је рад у предшколским установама могао да измести из схоларизованих оквира и постави на шире педагошке основе у складу са специфичностима развоја деце предшколског узраста.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историја предшколског васпитања; забавишта; државне стипендије; образовна политика Србије; Фридрих Фребел; образовање жена; Милева Пфаф; Љубица Балаицки

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Филозофском факултету Универзитета у Београду (број уговора 451-03-137/2025-03/200163).

Тридесетих година XIX века у Србији се отпочело са планским упућивањем питомаца на школовање у иностранство. Тежило се да њихово образовање буде усклађено са кадровским потребама државе, која је бирала место школовања и научну или стручну област у којој ће се питомци усавршавати. Од питомаца се очекивало да по повратку у Србију као стручњаци не буду „само кабинетски људи”, већ да стечена знања примењују у пракси и да активно учествују у успостављању и унапређењу институција, као и у формирању високошколских наставних програма и катедри.¹ На пример, Стеван Д. Поповић, први државни питомац који ће се школовати за педагошке науке, упућен је 1865. године у Швајцарску и Немачку са задатком да стекне знања потребна за израду пројекта прве учитељске школе у Србији. По повратку, 1868. године, Поповић се интензивно ангажовао на креирању закона о Учитељској школи из 1870. године, а потом и на организацији школе која је 1871. године почела са радом у Крагујевцу.²

Систематизујући податке о државним питомцима слатим у иностранство у периоду од 1882. до 1914. године, Љубинка Трговчевић утврдила је да су од укупно 853 питомца жене чиниле 5% – њих 46.³ Уређујући ове податке по хронолошком редоследу, установила је и да су на школовање у иностранство прве упућене Љубица Балаицки и Милева Пфаф.⁴ Оне су 1887. године отпутовале на школовање у Дрезден, у Фребелову фондацију како би постале прве професионалне „наставнице дечијих башти” и успоставиле основе за образовање стручног педагошког кадра за рад у предшколским установама.⁵ У овом раду, реконструисаћемо њихово школовање у иностранству, првенствено на основу документације Фонда Министарства просвете, који се налази у Државном архиву Србије.

Почетке образовања стручних кадрова у области предшколства у Србији савремени истраживачи везују за 1898. годину, када су забавишта обухваћена школским системом. Случај школовања наведених питомица указује на то да је иницијатива за образовање стручног педагошког кадра за рад у предшколским установама покренута много раније.⁶ Истраживачко интересовање за ову тему, прецизније, за случај стипендирања Љубице Балаицки, показао

¹ Љубинка Трговчевић, *Планирана елија*, Историјски институт и Службени гласник, Београд 2003, 39.

² Светозар Дунђерски, „Борба педагошког реформатора Стевана Д. Поповића за европски статус наших учитеља”, *Педагошка стварност* LVIII, 3 (2012), 472–480; Владета М. Тешић, *Морално васпитање у школама Србије (1830–1878)*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 1974, 402–403; Владета Тешић, „Сведочанства о отварању прве учитељске школе у Србији”, *Насијава и васпитање* XX, 5 (1971), 763–796.

³ Љ. Трговчевић, *нав. дело*, 194.

⁴ Исто, 247, 290.

⁵ Наставнице дечијих башти – термин којим је Стеван Д. Поповић означио стручни кадар у предшколским установама – васпитачице. Касније се усталио термин – забавиља.

⁶ Владета Тешић, „Предшколско васпитање (забавишта) у Србији до 1914. године”, *Зборник за историју школства и просвете* XVIII (1985), 7–33; Љиљана Станков, *Предшколско васпитање у Србији (1865–1957)*, Педагошки музеј, Београд 2010; Љиљана Станков, „Предшколско васпитање у Србији – првих сто година”, *Без школе шта би ми?!: ојледи из историје образовања у Србији и Југославији од 19. века до данас*, Институт за новију историју Србије и Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд 2021, 135–162.

је Грујић који је приредио и коментарисао архивску грађу о томе, погрешно закључивши да „друга кандидаткиња уопште није постала питомица, мада је позитивна одлука била донешена и за њу”.⁷ За тему овог истраживања кључни су управо архивски материјали који се односе на школовање те друге стипендисткиње – Милеве Пфаф.

Ово истраживање првенствено је фокусирано на реконструкцију овог раног и ретког случаја државног стипендирања школовања жена из Србије – прецизније, усмерено је на утврђивање, контекстуализовање и повезивање чињеница о овом случају са посебним освртом на карактер, садржаје и квалитет образовања стипендисткиња.

ПРЕДШКОЛСКО ВАСПИТАЊЕ У СРБИЈИ XIX ВЕКА И ПОЧЕЦИ РЕЦЕПЦИЈЕ ПЕДАГОШКОГ КОНЦЕПТА ФРИДРИХА ФРЕБЕЛА

Прву установу за предшколско васпитање у Србији, под називом Мала школа, основала је 1865. године Јулијана Русман. Школа је била намењена деци оба пола, узраста од три до седам година, која су обучавана читању, писању, молитвама, женском раду и „васпитавању уопште”.⁸ Уз извештај о свом раду, који је поднела Министарству просвете 1875. године, Русман прилаже и писма родитеља у којима они образлажу своју мотивацију за упис деце у њену школу. На основу тих писама може се констатовати да су и дечаци и девојчице у малу школу уписивани углавном у узрасту од три године, како би се предупредило да „тумарају по сокацима и да се науче српски и немачки читати”.⁹ У деценијама које су уследиле забележено је оснивање још неколико малих школа. Њихови оснивачи били су најчешће појединци из иностранства и у неким случајевима хуманитарна друштва грађана.¹⁰ Ове установе (мале школе) држава је категорисала као приватне школе чији рад је регулисан посебним правилником.¹¹

Установе за децу предшколског узраста у Србији XIX века различито су именоване, а први пут се, према Станков, помињу 1858. године у листу *Родољубац* под називом „школе за малу децу”. Њима се 1867. бави Димитрије Матић у свом делу *Васпитавање мале деце* називајући их склоништима и школама за нејаку децу. О Фридриху Фребелу (Friedrich Fröbel, 1782–1852), утемељивачу дечијих вртова, читаоце информишу Милан Ђ. Милићевић у делу *Историја педагогике* (1871) и др Војислав Бакић у делу *Наука о васпитању – друга књига* (1878). Термин забавиште, који је у Србији широко прихваћен, појављује се 1872. године у уџбенику за учитељске школе *Рад у*

⁷ Владимир Грујић, „О једном покушају организованог рада на васпитању најмлађих у Београду”, *Годишњак рада Београда*, књ. XVII (1970), 345.

⁸ Љ. Станков, „Предшколско васпитање у Србији – првих сто година”, 135.

⁹ ДАС, МПСп, 1875: ф14 – р78 – Таса Живковић, родитељ – 2. јануар 1875.

¹⁰ Љ. Станков, „Предшколско васпитање у Србији – првих сто година”, 135.

¹¹ „Правила за приватне школе од 31. јула 1874 № 3832”, *Школски зборник закона, правила, наредба и.т.д. по којима су уређене и по којима се управљају школе кн. Србије*, Издање и штампа Државне штампарије, Београд 1875, 252–253.

школи – *Методика по Карлу Керу*, који је Стеван Д. Поповић превео и прилагодио за потребе учитељске школе у Србији.¹²

Осамдесетих година XIX века у Србији се развија изразито позитивно становиште о Фребеловој концепцији и забавиштима, која се још називају и дечијим вртovima, дечијим баштама, игралиштима, игралишним школама. У листу *Народно здравље* током 1881. године објављено је неколико прилога о дечијој игри и Фребеловим игралиштима или дечијим вртovima. Уредник листа, Владан Ђорђевић, који је тада и најавио отварање „игралишних школа” у Београду, покушао је 1888. године, са позиције министра просвете да своју намеру спроведе у дело.¹³

Први свеобухватан увид у Фребелову концепцију и разумевање забавишта као специфичних установа за васпитање предшколске деце приредио је Стеван Д. Поповић.¹⁴ Реч је о преводу студије под насловом „Дечија забавишта и дечије игре” ауторке Берте Маренхолц-Билов (Bertha von Marenholtz-Bülow, 1810–1893).¹⁵ Превод је објављиван на страницама *Просветног гласника* током 1883. и 1884. године.¹⁶ У овој студији објашњава се зашто се Фребел сматра творцем дечијих вртова/забавишта, образлаже се суштинско значење игре за развој детета у млађим узрастима и указује се на могућности култивисања дечијих нагона (за радом, стваралаштвом, сазнањем и дружењем) путем игре. Представљени су и објашњени Фребелови дарови, као и програми рада са децом на различитим узрастима до поласка у школу.¹⁷ Истакнуто је да се у забавиштима деци омогућава да кроз игру са различитим матери-

¹² Јб. Станков, „Предшколско васпитање у Србији – првих сто година”, 136.

¹³ Др Владан [Ђорђевић], „Дечија игралишта”, *Народно здравље* I, 3 (1881), 34–36; „Је ли корисно и потребно телесно вежбање”, *Народно здравље* I, 9 (1881), 101–102; „Гимнастика мале деце (пре поласка у школу)”, *Народно здравље* I, 20 (1881), 239–242; Др Ј. Ст., „О Фребеловим баштама и њиховом уређењу”, *Народно здравље*, I, 35 (1881), 453–456.

¹⁴ Тешић, „Предшколско васпитање...”, 13.

¹⁵ Маренхолц-Билов и Фребел започели су сарадњу 1847. године у Бад Либенштајну. У том месту она је омогућила повезивање Фребела и Дистервега. Учествовала је и у обезбеђивању адекватних услова за Фребелов рад и даљи боравак у поменутом месту. Од 1851. године, у Берлину, она предузима низ активности у правцу примене Фребелове концепције организујући курсеве за обуку послуге, предавања за ширу публику... Иницира оснивање дечијих вртова, првог Народног забавишта (*Volkskindergarten*) у Немачкој и више дечијих игралишта изван града. Такође, објављује низ прилога о Фребелу и његовом учењу и о уређењу дечијих вртова, као и приручнике и материјале за рад са децом. Активна је и на међународном плану: путује у Француску, Белгију, Енглеску, Холандију, Швајцарску и Немачку. Више у: Helge Wasmuth, „Ulf Sauerbrey & Michael Winkle”, *Finding Froebel. The Man Who Invented Kindergarten*, Bloomsbury Academic, London 2023; James C. Albisetti, *Schooling German Girls and Women – Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century*, Princeton University Press, Princeton 2016; Bertha Freiin von Bülow-Wendhausen, *The Life of the Baroness von Marenholtz-Bülow*, I, William Beverley Harison, New York 1900; Bertha Freiin Bülow-Wendhausen, *The Life of the Baroness von Marenholtz-Bülow*, II, William Beverley Harison, New York 1900.

¹⁶ Берта Маренхолц-Билов, „Дечија забавишта и дечије игре” (прев. Стеван Д. Поповић), *Просветни гласник* III, 23 (1882), 868–875; III, 24 (1882), 919–924; IV, 1 (1883), 16–22; IV, 2 (1883), 61–69.

¹⁷ Фребелови дарови – серија дидактичких играчака намењена деци предшколског узраста коју је конструисао Фридрих Фребел. Доступно на: <https://www.pgpedia.com/f/froebel-gifts>. Приступљено: 6. 5. 2025.

јалима развијају своје индивидуалне склоности, затим да у заједничким активностима са вршњацима развијају социјалне вештине и емпатију, као и да поштују права других.¹⁸

У часописима *Учићел* и *Просвејтни љасник* објављено је више прилога о установама за предшколску децу у духу Фребелових начела. Оне су повезиване са подршком породичном васпитању и бољом припремом за школу, због чега се указује на неопходност интегрисања ових установа у школски систем.¹⁹ Педагошкој јавности представљена су и искуства других земаља.²⁰ Позитиван однос изражава се и кроз изразиту осетљивост на критиковање Фребелове концепције и дечијих вртова.²¹ Педагошки рад у дечијим вртovima у једном прилогу се чак и идеализује у погледу „еманципације женскиња” – аутор је уверен да ће дечаци и девојчице „под управом нарочито за то спремљених женскиња” развити „осећања друштвености и признање права једнакости свима, без разлике пола и узраста”.²² Фребелова метода и дечији вртови сматрани су у наведеним прилозима парадигмом идеалног васпитања и идеалне припреме за школу.²³

Тешић у својој анализи оснивања и рада првих предшколских установа у Србији констатује да су ипак „питања отварања установа за васпитање деце предшколског доба била дуго изван поља непосредне државне бриге и званичне просветне политике”²⁴. У дискусијама на састанцима комисија које је Министарство просвете именovalo у сврху разматрања школске реформе осамдесетих година XIX века уопште нису разматрана питања предшколског васпитања.²⁵ Такође, у пракси тада постојећих установа за предшколско васпитање није било покушаја примене Фребелове концепције, као ни значајнијих покушаја да се утиче на бројност ових установа. Ипак, иако квалификације кадра за рад у овим установама нису биле ни разматране, ни дефинисане, Министарство је посвећивало одређену пажњу моралном профилу и општем образовању личности које су подносиле захтев за отварање свих приватних школа којима су припадале и предшколске установе и вршен је надзор над њиховим радом као што је то чињено у државним школама.²⁶

¹⁸ Тешић, „Предшколско васпитање...”.

¹⁹ Мих., „Закон о основним школама”, *Учићел* II, 16 (1883), 252; „Реч у своје време”, *Учићел* III, 29 (1884), 452–454; Н. Р. П., „Дечија забавишта у Србији”, *Учићел* VI, 7 (1887), 109–110.

²⁰ Аноним, „Народно образовање у Северно-Америчким сједињеним државама”, *Учићел* III, 12 (1884), 189; Јован Миодраговић, „С немачких испита”, *Учићел* II, 15 (1883), 227–228; Н. Р. П., „Дечија забавишта у Србији”, *Учићел* VI, 9 (1887), 142–143.

²¹ Александар Бен, „Васпитање као наука” (прев. Петар Марковић), *Просвејтни љасник* VII, 12 (1886), 454, нап. преводиоца I; Пера М. Марковић, „Реч и ствар у настави”, *Просвејтни љасник* VII, 22 (1886), 940, нап. преводиоца бр. I.

²² С. К., „Нешто о Фребеловим баштама”, *Учићел* I, 4 (1882), 61–63.

²³ Ник. Стојановић, „Из учитељског Сибира”, *Учићел* II, 22 (1883), 341–346.

²⁴ Тешић, „Предшколско васпитање”, 11.

²⁵ Записници са седница Главног просветног савета објављивани су у часопису *Просвејтни љасник* који је био службено гласило Министарства просвете од 1880. године.

²⁶ Тешић, „Предшколско васпитање”, 11.

ПОКРЕТАЊЕ ИНИЦИЈАТИВЕ ЗА СТИПЕНДИРАЊЕ ПИТОМИЦА У ИНОСТРАНСТВУ И ОПРЕДЕЉЕЊЕ ЗА ФРЕБЕЛОВУ ФОНДАЦИЈУ У ДРЕЗДЕНУ

Прелиминарни кораци у погледу организованог рада у вези са установама за предшколско васпитање предузети су 1886. године и то у правцу припреме одговарајућег кадра. Министарски савет је, на предлог министра просвете Милана Кујунџића, донео одлуку да се из државног буџета издвоје средства за школовање у иностранству првих „наставница за дечије вртове”. Том приликом Савет је овластио Стевана Д. Поповића, тада начелника у Министарству просвете, да своје путовање у Немачку искористи и за упознавање различитих установа у којима се образују наставнице за дечије вртове.²⁷

У извештају који је по повратку поднео Министарском савету, Поповић је најпре подсетио на циљ упућивања државних питомица у иностранство: „да теоретички и практички изуче све ручне и друге радове који се раде у дечијим забавиштима и да се и саме на тај начин спреме за наставнице таквих дечијих забавишта, која би се, по свршеној њиховој спреми имала завести у нашој земљи”.²⁸ Предложио је потом да се оне упуте у завод Берте Маренхолц-Билов, који се налазио у Дрездену. Подсетимо да је реч о ауторки чију је студију Поповић неколико година раније приредио за *Просветни гласник*, те није необично што у свом извештају истиче да је и „ранијег доба, а и сада [...] стекао најбоље уверење” да се у поменутом заводу „спремају најбоље наставнице скоро за сва дечија забавишта у Немачкој”. У свом извештају Поповић наводи и да је Маренхолц-Билова „најватренија поборница Фребелових начела и у своје време, била његова најврснија ученица”.²⁹ Поповић информисе Савет да ова школа обезбеђује смештај за ученице, као и да су се ту већ школовале девојке из других земаља – Сједињених Америчких Држава, Румуније и Грчке. У наставку он сугерише да се државне питомице пошаљу што пре, како би усавршавале немачки језик похађајући наставу на смеру за „чуvariце одојчади” – дадиље, који такође постоји у овој школи.

Маренхолц-Билова је 1873. године у Дрездену основала школу о којој је реч, под називом Фребелова фондација (*The Fröbelstiftung*), са примарним циљем да стручно образује кадар који ће радити са децом јасленог и предшколског узраста. Образовање у Фондацији стицало се на два смера: за дадиље и за наставнице у дечијим баштама (вртovima). Школовање за наставнице у дечијим баштама у Фребеловој фондацији у првим годинама постојања ове установе трајало је годину и по, потом је скраћено на годину дана. За то

²⁷ ДАС, МПСп, 1888: ф13, р183 – Предлог који је Министарском савету изнео министар просвете и црквених дела Милан Кујунџић о образовању првих наставница за дечије вртове, 1. септембар 1886.

²⁸ ДАС, МПСп, 1888: ф13, р183 – Извештај о школама за образовање наставница за дечије баште који је Министарском савету поднео Стеван Д. Поповић, 21. фебруар 1887.

²⁹ ДАС, МПСп, 1888: ф13, р183 – Извештај о школама за образовање „наставница за дечије баште” који је Министарском савету поднео Стеван Д. Поповић 21. фебруара 1887. Савремени аутори потврђују наведено Поповићево запажање. Више у: Helge Wasmuth, “Ulf Sauerbrey and Michael Winkle”, *Finding Froebel. The Man Who Invented Kindergarten*, Bloomsbury Academic, London 2023; James C. Albisetti, *Schooling German Girls and Women – Secondary and Higher Education in the Nineteenth Century*, Princeton Legacy Library, Princeton 2016.

кратко време требало је обезбедити квалитетно педагошко образовање и зато је Маренхолц-Билова посебну пажњу посвећивала избору наставног кадра.³⁰

Подаци о 27 наставница и наставника који су били ангажовани у Фондацији од 1873. до 1893. године указују на то да су наставнички колектив чинили стручњаци различитих профила. Централним фигурама сматрани су наставници општих педагошких предмета који су ангажовани из редова непосредних Фребелових ученика. Поред њих, колектив су чинили и наставници који су предавали немачки језик, друштвене науке, природне науке, физичку културу и уметности. Посебна група наставника била је ангажована у домену педагошке праксе, а наставнички колектив чинили су још и лекари, као и друго медицинско особље.³¹ На крају једногодишњег школовања на одабраном смеру ученице су полагале испите пред комисијом као услов за добијање дипломе са којом су могле аплицирати за запослење у приватним и државним установама Немачке.

ПРИПРЕМА ПИТОМИЦА ЗА ОДЛАЗАК У ДРЕЗДЕН

Убрзо након Поповићевог повратка из Минхена, донета је одлука да се у Дрезден упуте Милева (Мина, Вилхелмина) Пфаф и Љубица Балаицки. Расположиви извори не омогућавају реконструкцију механизма по којем су кандидаткиње изабране и не садрже податке о евентуалним осталим кандидаткињама. Сачувана је молба коју је Милева Пфаф поднела 2. октобра 1886. године, у којој наводи да се „пријављује за учење на страни за наставнице за дечије баште” уз напомену да „потпуно влада немачким језиком”.³² Обе кандидаткиње претходно су похађале Вишу женску школу у Београду, положили учитељски испит и биле ангажоване као учитељице у моменту пријављивања за стипендију. Љубица Балаицки је од 1884. године учитељица у школи у Америћу (Београдски округ, Космајски срез).³³ Милева Пфаф је од 1881. године радила као учитељица у Раденичкој школи Београдског женског друштва.³⁴

Милева Пфаф и Љубица Балаицки биле су у обавези да, као и остали државни питомци, потпишу „Правила за државне питомце” – својеврстан уговор о учењу који се примењивао од 1885. године.³⁵ Документ који су оне потписале представља делимично прерађену верзију у односу на ону коју су потписивали питомци. Већина одредби важила је и за девојке и за младиће.

³⁰ Bertha Bülow-Wendhausen, *The Life of the Baroness*, II, 483.

³¹ Исто, 484–487.

³² ДАС, МПСп, 1889: ф3, р38, Молба Милеве Пфаф, 2. октобар 1886.

³³ „Постављења, премештаји и разрешења од дужности наставника основних школа”, *Просвејини власник* V, 7–8 (1884), 178.

³⁴ Јасмина В. Милановић, *Женско друштво (1875–1942)*, Службени гласник и Институт за савремену историју, Београд 2020, 300. Пфаф је 1886. године одликована Сребрном медаљом краљице Наталије (Исто, 544).

³⁵ „Правила за државне питомце који се шиљу на науке у стране земље о трошку министарства просвете”, прописана 2. марта из 1885. године БПр 2508, *Просвејини зборник закона и наредба*, Краљевско-српска државна штампарија, Београд 1887, 942–945.

Прво, они се обавезују да ће се током боравка у иностранству бавити само оним наукама за које су изабрани и да ће „подједнаку пажњу обрађати на штудије, које се предају у заводу, [...] и да ће за одређено време положити све испите” уколико уопште има испита у ономе заводу у којем учи.³⁶ Друго, обавезују се да о својим студијама редовно шаљу извештаје који треба да садрже наставни план и програм предавања, имена наставника, испитне обавезе, као и податке о похађању наставе сваког појединог предмета. Такође, од питомица и питомаца очекивало се да оптимално распореде своје студије тако да буду завршене до рока који је дефинисан у одлуци о стипендирању. Регулисано је и питање евентуалне промене образовне установе и места студија – за то је потребно обезбедити одобрење Министарства просвете. Правила прецизирају и то да државни питомци и питомице немају права на путни трошак за време распуста, као и да су у обавези да додељену стипендију распореде тако да могу подмирити све школске и друге потребе. Правила се односе и на понашање питомаца и питомица, па се у вези с тим износи напомена ће се позвати на траг они који се „у своме владању и учењу” покажу нетачни, неуредни и лакоумислени, а младићи се додатно упозоравају на то да „се у дугове не уваљују”.³⁷

Прва и најочигледнија разлика односи се на граматички род – питомцима се документ обраћа у мушком роду, а питомицама у женском. Друга разлика је техничке природе – Правила за питомце баве се појединостима студија у Француској, Немачкој и Аустрији, док су у Правилима за питомице ти параграфи изостављени. Трећа разлика односи се на одредбу о обавезама питомаца и питомица према држави по повратку са студија – и једни и други су у обавези да одређено време проведу у државној служби, али верзија намењена питомцима садржи још и одредбу о мери која ће се предузети у случају непоштовања те одредбе: наиме, у случају да питомац одбије додељено ангажовање у државној служби финансијски ће се теретити он лично или његови родитељи. У случају питомица ова одредба је изостављена.

Предвиђено је да Пфаф и Балаицки примају по 1.500 динара годишње и да им се тај износ „издаје унапред”. Наводи се да период стипендирања започиње 1. марта 1887. године као и да ће се по повратку у Србију „употребити на посао за који су се припремале, ако буде услова за то”. Такође, планирано је и да их до Дрездена прати Анка Балаицки – Љубичина мајка – и зато се износ обе стипендије увећава за путни трошак од 400 динара у ту сврху.³⁸

Стипендисткиње су крајем марта 1887. године стигле у Дрезден, где су заједно и становале. Пошту су примале преко две адресе које су припадале Фребеловој фондацији: *Amman strasse 68 II Fröbelstiftung* и *Chemnitzer strasse 17 Fröbelstiftung*, Dresden. Већ у мају 1887. године питомице информишу Министарство да пансион Фондације неће радити током лета, што узрокује додатне трошкове због селидбе, те је почетком јуна износ стипендије повећан на 2.200 динара свакој. У образложењу измене наводи се да: „њима као

³⁶ ДАС, МПСп, 1888: ф13, р183 – „Правила за државне питомице, који се шилу на науке у стране земље о трошку Министарства просвете”, потписала Љубица Балаицки 1. марта 1887. године.

³⁷ „Правила за државне питомце”, *Просветни зборник закона и наредба*, 945.

³⁸ ДАС, МПСп, 1888: ф13, р183 – „Правила за државне питомице...”.

женскињама није могуће улазити у свакојакe локале за ручавање, нити становати у свакаком стану и што се као питомице Српске Државе морају пристojно и одевати”.³⁹

ВИШЕ ДЕВОЈАЧКО ОБРАЗОВАЊЕ ЉУБИЦЕ БАЛАИЦКИ

Министарски савет усвојио је Поповићев предлог да се питомице са одређеним циљем пошаљу у Дрезден у школу Маренхолц-Билев. Међутим, приликом израде плана стипендирања Љубице Балаицки, одступило се у извесној мери од првобитне идеје: предвиђено је да она годину дана похађа наставу у „заводу за дечија забавишта”, затим „да се премести у другу женску школу где ће специјално изучавати који предмет који буде најпотребнији за нашу Вишу женску школу”.⁴⁰ Њено школовање у Дрездену заиста је и започело у Фребеловој фондацији али, већ почетком августа 1887. године она упућује молбу за премештај која пружа увид и у то како је разумела смисао свог школовања у овој установи. Између осталог Балаицки наводи: „ступила сам у завод за ’Фребелове баште’ да до почетка школске године научим немачки језик, како би одма као редовна ученица у други пансионат ступити могла”. Истоветну молбу шаље чак и њена мајка, наглашавајући да је њена ћерка „тако добро савладала немачки да може слушати наставу у другој школи”, додајући још и да Љубица не показује „довољно наклоности за изучавање дечијих забавишта”.⁴¹ Министарство је ову измену одобрило, а касније је Љ. Балаицки начинила и осврт на разлоге за промену школе: „Ја бејам у заводу четири месеца, и видев да нема тамо много шта да се учи...”. Одлучила је да пређе у школу која је, према њеном схватању, омогућавала не само више девојачко образовање, већ и наставничко образовање за сваки предмет за који се у Београду укаже потреба. Љубица Балаицки је изразила жељу да из Фребелове фондације пређе у Девојачку школу Ане Едлингер, прецизније, у васпитно-образовну установу за девојке из виших сталежа.⁴² Министарство је 1. августа одобрило ову измену уз напомену да се гђа Едлингер замоли „да прими ову државну питомицу у разред за који буде имала претходну спрему”⁴³.

На основу преписке која се одвијала између Министарства и школе Ане Едлингер може се реконструисати општа слика о карактеру школе и њеном курикулуму. Реч је о девојачкој школи која је пружала опште образовање кроз седам разреда, те остаје нејасно који је разред Љ. Балаицки похађала и у ком је статусу била као ученица, с обзиром на то да је већ свршена ученица Више женске школе Београду са дипломом учитељице. Садржаји наставе у школи којом је руководила Едлингер обухватили су веронауку, стране језике (немачки, француски и енглески), књижевност са митологијом, математику,

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² Исто – Пун назив установе за коју се определила Балаицки био је *Erziehungs- und Unterrichtsanstalt für junge Mädchen aus den gebildeten Ständen*, и налазила се на адреси: Portikusstrasse 6, Ecke des Moltkeplatzes, Dresden.

⁴³ Исто.

природне науке, географију, историју уметности, лепо писање, цртање и женске ручне радове. Додатно се плаћало за индивидуалне часове музике, плеса, гимнастике, сликања и италијанског језика на које се Балаицки пријавила те јој је због тога стипендија додатно увећана. Остаје нејасан и смисао и карактер образовања који је Балаицки стицала у овој школи у Дрездену с обзиром на то да она није пружала професионално педагошко образовање потребно предметним наставницима. Нејасно је и то како је Балаицки у Фребеловој фондацији могла да научи и усаврши немачки језик, с обзиром на то да су циљеви и садржаји учења у овој установи били високо специјализовани у правцу образовања за рад са дечијом литературом у контексту предшколског васпитања према Фребеловој концепцији.

Да прелазак у другу школу није био у складу са првобитним планом њеног школовања, потврдио је и министар просвете Владан Ђорђевић, који почетком маја 1888. године шаље Љ. Балаицки допис са оштром критиком. У допису се наглашава да је по одлуци Министарског савета она упућена у Немачку како би се упознала са „уређењем дечијих вртова по Фребеловом систему” и да би по повратку у Србију била ангажована као „управница школе за дечије вртове”. У наведене сврхе су издвојена средства из државне касе за њено школовање. Позивајући се на изјаву саме Балаицке да нема „наклоности за изучавање и рад у дечијим забавиштима” министар констатује да се она тиме „одрекла задатка због којег је изабрана за државну питомицу”, и стога би стипендију требало да одмах уступи другој питомици са више наклоности за рад у дечијим забавиштима. У наставку министар налаже Љубици Балаицки да у заводу Ане Едлингер може остати само до распуста зато што је школарина већ плаћена, а да се затим од 1. августа врати у Фребелову фондацију и да тамо „озбиљно и својски” прионе на рад до 1. марта 1889. године.⁴⁴

Након сложене преписке која је уследила између школе Ане Едлингер и Министарства, Љубица Балаицки се вратила у Фребелову фондацију. Почетком септембра она обавештава Министарство „да јој боравак у пансиону шкоди здрављу и моли да се врати у отаџбину”, а Министарство јој шаље налог да „се одмах врати у отаџбину”.⁴⁵ Тако се школовање Љубице Балаицки „на страни” завршило. По свему судећи, она није ни могла да прати наставу услед недовољног познавања немачког језика, њена мотивација за школовање није била заиста усмерена на педагошко усавршавање у правцу рада са децом предшколског узраста и Грујић с правом доводи у питање разлоге и смисао стипендије која јој је додељена.⁴⁶

МИЛЕВА ПФАФ: ПРВА „НАСТАВНИЦА ЗА ДЕЧИЈЕ БАШТЕ” У СРБИЈИ

Друга питомица, Милева Пфаф требало је да похађа наставу на оба сме-
ра у оквиру Фребелове фондације. Зато је предвиђено да и њена стипендија

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Грујић, „О једном покушају...”, 345.

траје две године: од почетка априла 1887. до априла 1889.⁴⁷ Питомице су стигле у Дрезден отприлике на половини школске године која је почињала у октобру или почетком новембра. Без обзира на то М. Пфаф се одмах укључила у наставу на смеру за дадиље, који је пружао образовање за негу и васпитни рад са децом јасленог узраста. Потом, похађа редовно наставу на смеру за наставнице за дечије баште тј. за образовно-васпитни рад са децом предшколског узраста у дечијим вртовим током оба предвиђена семестра. По завршетку наставних и испитних обавеза 1888. године, Пфаф подноси Министарству сведочанство о положеним испитима на овом смеру изражавајући и жељу да се врати у Србију из здравствених разлога. У том смислу она пише: „Услед прошлогодишње јаке зиме у Немачкој пореметило ми се здравље у толикој мери, да нисам у стању још једну зиму овде пробавити [...]”.⁴⁸

Сведочанство које је поднела документује да је Пфаф редовно похађала наставу на смеру за наставнице од октобра 1887. до јуна 1888. године, као и да је реализовала све предвиђене обавезе и испите положила са одличним оценама.⁴⁹ Документ садржи листу наставних предмета, имена наставника и оцене које су исказане квантитативно, као и општу карактеристику о владању ученице, која је дата квалитативно. У сведочанство су уписане оцене из 15 предмета.⁵⁰ Сведочанство је оверено од стране Фребелове фондације и државног представника и потписано од стране Краљевског представника [Königlicher Comissar] и петочлане Комисије Фребелове фондације [Das Curatorium der Fröberstiftung] са Бертом Маренхолц-Билон као председавајућом комисије.

Курикулум који је Пфаф успешно савладала подразумевао је широк опсег теоријских и практичних педагошких знања. Садржаји који су се односили на теоријско-историјске основе педагогије сматрани су неопходном базом за даље учење и практичан рад и заузимали су значајан број часова. У настави ових предмета посебно је акцентована иновативност Фребеловог метода. Изучаван је и низ дисциплина потеклих из различитих области наука као што су анатомија, физиологија, зоологија и ботаника, математика, као и немачки језик. Наставни садржаји набројаних предмета били су фокусирани на

⁴⁷ ДАС, МПСп, 1889: ф3, р. 38 – Zeugnis Mileva Pfaff, 9. Juni 1888.

⁴⁸ Исто – Молба Милеве Пфаф за прекид стипендирања и повратак у Србију, 29. мај 1888.

⁴⁹ Исто – Zeugnis [Сведочанство] – Mileva Pfaff, 9. Juni 1888. Постигнућа на испитима процењивана су на скали I–V у оквиру које је први ниво значао најбоље постигнуће а, V ниво најслабије. I – sehr gut [одличан], II – gut [врлодобар], III – ziemlich [добар], IV – genügend [довољан], V – ungenügend [недовољан].

⁵⁰ Исто – Zeugnis [Сведочанство] – Mileva Pfaff, 9. Juni 1888. Сведочанство садржи оцене из следећих предмета: Fröbelsche Erziehungslehre [Фребелова теорија васпитања], Allgemeine Pädagogik und Geschichte derselben [Општа педагогија и њена историја], Elemente der Anthropologie und Gesundheitslehre [Основе антропологије и науке о здрављу], Körperliche Pflege des Kindes [Физичка нега детета], Naturkunde [Природне науке], Elemente der Mathematik mit Anwendung auf die Fröbelschen Beschäftigungsmittel [Основе математике са применом на Фребелове дидактичке материјале], Fröbelsche Netzzeichnen [Фребелово мрежно цртање], Freizeichnen [Слободно цртање], Theorie der Fröbelschen Spielgaben und Beschäftigungen [Теорија Фребелових дарова и активности], Praxis der Spielgaben und der Beschäftigungen [Практична примена Фребелових дарова и активности], Bewegungsspiele [Покретне игре], Gesang [Певање], Deutsche Sprache [Немачки језик], Anschauung [Оцигледна настава], Lehrgeschick [Методика].

примену знања у складу са Фребеловом концепцијом. На пример, наставни рад у оквиру предмета Немачки језик кретао се у два правца: изучавана је методика рада са литературом за децу и ученице су подучаване правилном изражавању, рефлексији о Фребеловом методу, као и рефлексивном приступу сопственој пракси у светлу тог метода.⁵¹

Обука за реализацију очигледне наставе реализована је кроз вежбе посматрања током којих су ученице подучаване да посматрање треба да буде усмерено на оно што дете у датом моменту интересује. У ту сврху предузimana су тзв. „истраживачка путовања” са децом кроз дом, двориште, фарме, радионице, продавнице итд. Ученице су упућиване да у пракси користе материјале који су доступни и занимљиви деци. Такође, подучаване су и како да подстичу децу на различите видове изражавања својих чулних и других доживљаја. У ту сврху ученице су подучаване цртању, певању и гимнастици. У оквиру наставе цртања, на пример, изучавано је следеће: мрежно цртање према Фребеловом учењу, цртање орнамената, слободно цртање, илустровање прича и сл. Значајна пажња посвећивана је и обуци за негу детета, која је реализована у сарадњи са лекарима уз вежбе у дечијим болницама. Педагошка пракса подразумевала је боравак ученица у дечијим вртovima (забавиштима) три до четири пута недељно, као и учешће у ботаничким екскурзијама до оближње шуме.⁵²

Настава у Фондацији подразумевала је и различите облике вежби. Једна од најчешће примењиваних вежби била је симулација најчешћих ситуација у практичном раду. Симулације су реализоване често и без претходне најаве, а подразумевале су постављање ученица у различите ситуације са којима се могу суочити током свог будућег професионалног рада. Кроз овакав вид вежбања ученице су развијале вештине брзог и јасног презентовања информација о Фребеловом методу, као и аргументованог одговарања на питања и критике, што је утицало и на њихово професионално самопоуздање. Други облик вежбања били су јавни часови који су током зиме организовани на сваких месец дана. Ученице су заједно са децом демонстрирале оно што су научиле. Посетиоци ових часова долазили су из редова изасланика страних држава и удружења, али и из шире заинтересоване јавности. Трећи облик вежбања представљала је израда есеја на задату тему. Неке од тема биле су на пример: Фребелов метод и његова примена, Фребелове игре, Фребелов закон супротности и његова примена на све дарове и занимања.⁵³

Предшколске установе у Србији у XIX веку представљале су по свом карактеру школе у малом, у којима се педагошки рад није мењао од оснивања првих малих школа и сводио се на припрему деце за праћење школске наставе у смислу усвајања школских садржаја унапред.⁵⁴ Педагошка знања

⁵¹ B. F. Bülow-Wendhausen, *The Life of the Baroness von Marenholtz-Bülow*, II, 488–497.

⁵² Исто.

⁵³ Исто.

⁵⁴ На пример, у забавишту Јелене Вељковић, 1894. године, деца су пред изаслаником министра просвете представљала следеће садржаје: основне молитве, неколико декламација, певање химне; познавање слова и рачун до 20, гимнастичке покрете, игре и вез на хартији и картону. Деца су „весела и слободна” констатује се у извештају. У другом забавишту под управом Емилије Јовановић представљени су слични садржаји али, атмосфера је, према

и вештине које је Пфаф стицала у Дрездену, а на бази свог претходног професионалног искуства, представљали су значајан потенцијал који би рад у овим установама у Србији усмерио изван схоларизованог оквира и поставио на шире педагошке основе, а у складу са специфичностима предшколског узраста.

ПОКУШАЈ ОСНИВАЊА ПРВОГ ОПШТИНСКОГ ЗАБАВИШТА У БЕОГРАДУ И ДАЉИ РАД НА ИНСТИТУЦИОНИЗАЦИЈИ ПРЕДШКОЛСКОГ ВАСПИТАЊА

Пфаф која се крајем јула 1888. године, због болести, вратила у Србију, упутила је молбу Министарству просвете да буде постављена за учитељицу било које сеоске основне школе, док се не успостави забавиште у којем ће радити. Министар Ђорђевић убрзо је потписао одлуку да јој се додели место учитељице „школе Близначке у округу пожаревачком”.⁵⁵ Нажалост, Милева Пфаф преминула је 1. децембра 1888. године.⁵⁶

Док су Балаицки и Пфаф биле на школовању, Владан Ђорђевић се у својству министра просвете, обратио Београдској општини поводом оснивања „игралиштне школе” о којој је у *Народном здрављу* писано још 1881. године. На основу образложења које је приложио може се констатовати да је „игралиштна школа” замишљена као установа педагошког и социјалног карактера за децу узраста од три до шест година. Прва од ових установа која би почела са радом у Београду имала би угледни карактер тј. представљала би „углед за све друге, које би се временом отварале по другим местима у Србији, и у исто време била расадница за нове наставне снаге које би, најпре у овој школи спремљене и упућене, предузеле доцније рад у другим оваким школама”.⁵⁷

У наставку молбе, Ђорђевић је прецизирао услове које Београдска општина треба да обезбеди за нову установу – „један стан с потребним намештајем у средини вароши (стан треба да има једну велику собу за 40–60 деце и две мале собе с обичним споредним припадностима) и плаћајући послугу и огрев, што би за прво време износило колико за обичну основну школу с једним до два разреда”.⁵⁸ Молба је разматрана на заседању Одбора Општине београдске које је одржано 20. децембра 1888. године. Иако је у дискусији исказано разумевање за наведене потребе, ипак је заузето становиште да није могуће унети у буџет оснивање и издржавање ове школе.⁵⁹

његовом запажању, била другачија – деца су „напета и застрашена” констатовао је он – Извештај Ср. С. Стојковића Министарству просвете о приватним школама на Дорћолу, 10. јул 1889. године, ДАС МПСп: 1894, ф. 57 – 26.

⁵⁵ ДАС, МПСп, 1889, ФЗ–38, Молба Милеве Пфаф да јој се додели учитељско место у било којем селу у Србији са додатком за Београд, 29. мај 1888.

⁵⁶ „Милева Пфафова – Читуља”, *Мале новине*, 3. децембар 1888, бр. 242.

⁵⁷ „Састанак одбора општине београдске (по стенографским белешкама), држан 16. децембра 1888. године у Београду”, *Београдске оштинске новине* VII, 44 (1888), 358.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Исто, 359.

Председавајући је одложио одлучивање по овом питању за следећу седницу, али то питање у наредном периоду више није покретано.

Предшколске установе укључене су у образовни систем у Србији 1898. године, када је донет Закон о народним школама. Предвиђено је да забавиље – стручни кадар за рад у овим установама – долазе из редова свршених ученица Више женске школе и учитељских школа, дакле из школских установа у којима се стицало професионално педагошко образовање за рад у школама, а не и у предшколским установама. Пројекат школе за образовање забавиља покренуо је Стеван Окановић 1898. године уочи доношења поменутог закона али, иако одобрен од стране Министарства, пројекат није реализован.⁶⁰

То што су предшколске установе препознате од стране законодавца и укључене у школски систем, није утицало на повећање броја забавишта.⁶¹ Тек крајем 1902. године у Београду је отворено прво државно забавиште, а прва професионална забавиља (термин који се усталио у Србији крајем XIX века), била је Јелисавета Поморишац.⁶² Она је „о свом трошку” стекла образовање на Фребеловом семинару у Лајпцигу.⁶³ Ова установа међутим, није попримила карактер „расадника” за нове наставне снаге. У Београду је до Првог светског рата основано неколико забавишта, док су у унутрашњости Србије забавишта постојала у Нишу, Шапцу, Зајечару, Обреновцу, Крушевцу, Крагујевцу и Бору и као до тада, оснивали су их појединци, хуманитарне и верске организације.⁶⁴

Имајући у виду да је оснивање предшколских установа првенствено повезано са повећаном стопом запослених мајки, као и да та потреба у Србији XIX века још увек није била довољно артикулисана, идеја о ширем успостављању ових установа и државна брига о њима, није могла у наведеној потреби пронаћи чврсте упориште.⁶⁵ Ипак, процес индустријализације који се назирао у перспективи на једној страни, и искуство са оснивањем учитељске школе на другој страни дали су легитимитет идеји о поступној припреми за укључивање предшколских установа у школски систем Србије. Наиме, у првим годинама реализације школске обавезе у Србији која је прописана 1882. године мање од 50% наставног кадра основних школа чинили су професионални учитељи и учитељице. Професионалне учитељице су 1885. године чиниле 26%, док су учитељи са дипломом Учитељске школе чинили само 21% укупног броја наставног кадра у основним школама. Прва учитељска школа у Србији која је 1871. године почела са радом у Крагујевцу није, дакле, успела да обезбеди довољно школованих учитеља за потребе квалитетне реализације предвиђених реформи.⁶⁶ Иницијатива да се почне са раном

⁶⁰ Љ. Станков, „Предшколско васпитање у Србији – првих сто година”, 139.

⁶¹ V. Tešić, „Predškolsko vaspitanje”.

⁶² АС, МПС, 1903, Ф 28-132, Одлука да Поморишчева, учитељица првог разреда основне школе код Саборне цркве ради у забавишту које је отворила Општина града Београда, 29. новембар 1902.

⁶³ АС, МПС, 1903, Ф28-132, Аутобиографска белешка Јелисавете Поморишац, 17. септембар 1903.

⁶⁴ Љ. Станков, „Предшколско васпитање у Србији – првих сто година”, 138.

⁶⁵ Ана Столић, *Сесије Српкиње*, Evoluta, Београд 2015. (друго издање), 87.

⁶⁶ Александра Илић Рајковић, „Школска обавеза у Краљевини Србији између прописа и праксе”, *Без школе шта би ми?!*: *Огледи из историје образовања у Србији и Југославији од*

припремом кадра за предшколске установе може се, стога, разумети и као резултат искуства проистеклог из рада на обезбеђивању стручног кадра за основне школе. Прецизније, може се схватити као покушај да успостављање и интеграција ових установа у школски систем, очекивани у перспективи, започну на чврстим организационим и педагошким темељима, те да развој мреже забавишта буде праћен и адекватним бројем школованих кадрова.

Успостављање школовања првих наставница за дечије вртове – као новог занимања које би обављале жене и које би било плаћено од стране државе, за српско друштво крајем XIX века значило би и изванредан искорак у смислу еманципације жена. У том смислу, може се и на занимање забавиље проширити констатација коју Столић износи у вези са занимањем учитељице – да је „непосредна веза између мајке-учитељице [...] омогућила многим женама припадницама средњег друштвеног слоја да добију нову улогу у којој се, због постојећег интереса државе, превазилази њихово свођење само на породичну улогу мајке-домаћице”.⁶⁷

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/6/11

Accepted: 2025/7/4

Prof. ALEKSANDRA ILIĆ RAJKOVIĆ, Ph.D.
University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Department of Pedagogy
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
E-mail: avilic@f.bg.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0002-7022-7652>

THE FIRST SCHOLARSHIP HOLDERS OF THE KINGDOM OF SERBIA IN THE FIELD OF PRESCHOOL EDUCATION (1887–1888)

SUMMARY: In 1887, the Serbian Ministry of Education sent Ljubica Balaicki and Mi-leva Pfaff to the Froebel Foundation in Dresden to receive formal training in early childhood education. Their mission was to become Serbia's first professional kindergarten teachers and contribute to developing a qualified preschool teaching workforce. This study examines the broader context that prompted this state initiative, including the institutional status of kindergartens in Serbia and the reception of Friedrich Froebel's pedagogical philosophy. It traces the path of these two women as state scholars abroad, their studies in Germany, and their return to Serbia, where they were expected to apply their knowledge in practice. Special attention is given to the early stages of institutionalizing preschool education in Serbia and the emerging efforts to educate teachers for this field. By situating Balaicki and Pfaff's experience within this framework, the paper underscores the significance of their training as a foundation for later developments in preschool education. It highlights the state-supported role of women in pioneering the development of educational policy and early childhood pedagogy in late 19th-century Serbia. The pedagogical knowledge and skills acquired in Dresden repre-

19. века do danas, Институт за новију историју Србије и Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд 2021, 50.

⁶⁷ А. Столић, *н. г.*, 87.

sented a significant potential to reframe work in preschool institutions, constrained by scholastic frameworks, on broader pedagogical foundations aligned with the specific developmental characteristics of preschool-aged children.

KEYWORDS: Early Childhood Education History; Kindergartens; State Scholarships; Serbian Educational Policy; Friedrich Froebel; Women's Education; Ljubica Balaicki; Mileva Pfaff

Др АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ, виши научни сарадник
Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: aleksandra.vuletic@iib.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0001-5991-8666>

БРАЧНЕ ПАРНИЦЕ У СРБИЈИ КРАЈЕМ XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА У СТАТИСТИЧКИМ ИЗВОРИМА

САЖЕТАК: Рад се бави статистичком анализом брачних парница вође-них пред духовним судовима у Србији у периоду 1889–1908. године. Испита-ни су број покренутих парница, њихови исходи и узроци раскида брачних заједница. Посебно су размотрени кривични поступци због прељубе пред гра-ђанским судовима, који су затим упоређени са случајевима прељубе као раз-лога за развод пред конзисторијама. Анализа је постављена у ширем контек-сту брачног законодавства, подељених надлежности духовних и световних власти, као и ставова стручне јавности о овим питањима у то време.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: брак; развод брака; брачне парнице; конзисторије; гра-ђански судови; прељуба; браколомство

БРАЧНО ЗАКОНОДАВСТВО У НОВОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

Склапање и развод брака у Србији били су у надлежности цркве све до краја Другог светског рата. Та надлежност била је заснована на схватању брака као свете тајне и успостављена је уз подршку државне власти још у средњем веку, у доба ширења хришћанства и формирања самосталне српске цркве. Према хришћанском учењу, брачна веза је вечна и нераскидива: „Што је Бог саставио, човек да не раставља”. Са становишта цркве и државе, брак није друштвени уговор нити приватни аранжман, већ духовно јединство које не подлеже људској вољи и не може бити раскинуто без нарушавања бо-жанског поретка.¹

¹ Тимоти Вер, *Православна црква*, Завет, Београд 2001, 280; „Мисли светих отаца по-родичном животу”, у: *Православна ризница о браку и породици*, прир. Владимир Димитрије-вић, Манастир Сланци, Београд 1998, 20–21.

И поред тога што брачну везу сматра вечном и нераскидивом, Православна црква је спремна да у изузетним случајевима дозволи развод брака и притом се позива на Јеванђеље по Матеју (19, 9): „Ко отпусти жену своју осим за *прељубу*, и ожени се другом, чини прељубу”. Пошто је Исус дозволио изузетак од правила о нераскидивости брачне везе, и Православна црква вољна је да дозволи изузетак; развод се сматра изузетним, али неопходним снисхођењем људском греху. Према тумачењу Никодима Милаша, водећег канонисте с краја XIX и почетка XX века, прељуба руши моралну и религијску основу брака, тако да црква не разводи брак, већ само „с тугом константује да је он уништен”.²

У модерној српској држави законско регулисање брака и раздвајање овлашћења државе и цркве у брачним питањима отпочето је по доношењу Сретењског устава. Законом о црквеним властима из 1836. године цркви је поверено старање о брачним питањима која се односе на свету тајну брака. Венчање се обављало у цркви и она је једина могла да одлучује о његовој исправности. И развод брака био је у искључивој надлежности цркве, односно црквеног суда. С друге стране, црква је признала држави право да уређује грађански, а посебно имовински аспект брачних односа: питања мираза, наслеђивања и издржавања супружника и деце била су у домену грађанских судова. Оваква подела овлашћења између духовне и световне власти потврђена је и црквеним законима из 1847, 1862. и 1890. године, као и Грађанским законом из 1844. године, који је био на снази све до 1945. године. Православна црква имала је надлежност над брачним питањима православних верника, док су припадници других конфесија били под јурисдикцијом својих верских власти.³

Иако је развод у појединим случајевима био допуштен, и црква и држава заступале су став да очување брачне заједнице представља највиши друштвени интерес. У канонском делу о православној цркви у Србији, насталом седамдесетих година XIX века, митрополит Михаило је истакао: „По духу вере и смислу канона православне цркве, брачне свезе треба да су тврде и сталне као основи друштва, а никако на руку да се не иде те да се те свезе ослабе, него да се што боље утврђују”.⁴ Такве смернице брачне политике налагале су свештенству да и у случајевима када су постојали канонски оправдани разлози за развод настоји да измири супружнике и спречи распад брачне заједнице. Никодим Милаш је наглашавао да поступак развода мора бити спроведен с великом опрезношћу: требало је пажљиво испитати све околности, уложити напоре да се брачни партнери измире и подстакну на узајамно праштање, а тек када би ти покушаји остали без успеха и када би се недвосмислено утврдило постојање разлога за развод, суд је могао да донесе коначну одлуку о раскиду брака.⁵

² Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Г. Кон, Београд 1926, 675–677. Прво издање књиге објављено је 1890. године у Задру (Печатња И. Водицке).

³ Опширније у: Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Завод за уџбенике, Београд 2008, 19–59. У овом раду ћемо се бавити само брачним парницама које су вођене пред духовним судовима Православне цркве.

⁴ Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Књажевсџу Србији*, Државна штампарија, Београд 1874, 112–113.

⁵ Н. Милаш, *нав. дело*, 679.

Етнографска истраживања показују да је по народном схватању брак био нераскидив. У анкети коју је у другој половини XIX века спровео Валтазар Богишић, из готово свих подручја стизали су слични, одрични одговори: „Народ каже да је брак нераздријешив, па ни за саму прељубу”, навео је, на пример, Богишићев дописник из шабачког краја.⁶ Посматрано у ширем контексту, оваква уверења више су одражавала друштвени идеал чији је циљ био да се разводи обесхрабре, него стварно стање у пракси, где је тај идеал, ипак, повремено бивао нарушен. На то указују и запажања црквеног историчара и протојереј-ставрофора Радослава Грујића, који је, проучавајући почетком XX века архивску грађу духовних судова, уочио да су самовољни разводи и склапање нових бракова „увек били истакнута етнографска црта српског народа.”⁷

Питање развода брака почетком XX века постало је и тема расправа у црквеној и световној штампи. У листу *Српски Сион*, који је издавала Карловачка митрополија, примећено је да, „судећи по све већем броју брачних парница пред конзисторијама, изгледа да ће оне ускоро достићи србијанске конзисторије, где се по 100–300 бракова годишње разведе”. Као један од главних разлога за пораст броја развода наведено је то што су конзисторије као довољан основ за раскид брака почеле да прихватају и „неодољиву мржњу”, а не само доказану прељубу. У истом тексту указивало се и на неодговорност појединих чланова конзисторија, који су, уместо да настоје на помирењу, што им је била дужност, често поступали супротно и подстицали разводе. Према наводу листа, неки од њих понашали су се као заступници страна у спору, па чак и примали награде од парничара после успешног окончања поступка.⁸ И у листу *Дело*, 1902. године, на основу броја развода досуђених због прељубе, истицано је да духовни судови често олако и без поузданих доказа раскидају бракове на основу ове оптужбе. Према мишљењу аутора текста, једва би једна трећина тих случајева могла бити доказана пред грађанским судом.⁹

Предлог за преношење права расправљања брачних парница са духовних на грађанске судове, уз образложење да духовне власти често злоупотребљавају своја овлашћења, појавио се још на Светоандрејској скупштини 1858. године. Према том предлогу, конзисторије би задржале надлежност само да донесу пресуду о разводу по окончању парнице пред грађанским судом. Овај предлог тада није усвојен, као ни 1880. када је поново разматран. О њему се поново расправљало 1889. године, када је покренута и иницијатива за увођење грађанске форме склапања брака, али је надлежност цркве над склапањем и разводом брака остала на снази све до краја Другог светског рата.¹⁰

⁶ Valtazar Vogišić, *Gragja u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga*, Jugoslavenka akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1874, 283–285.

⁷ Радослав М. Грујић, *Биџамија и њолиџамија код Срба*, [Р. М. Грујић], Нови Сад 1909, 9; Исти, *Matrimonialia српскога народа у прошлости. Сјудуја из културне историје српскога народа*, Р. М. Грујић, Сарајево 1909, 55.

⁸ Д. Р., „О брачним парницама”, *Српски Сион* XVI, 21 (1906), 587–589. Претпостављамо да се иницијали Д. Р. односе на Димитрија Руварца.

⁹ Ж. Аћ., „Статистика брачних спорова за 1902. годину”, *Дело* VII, 25 (1902), 653–654.

¹⁰ О овоме опширније у: Александар Т. Андријевић, *Наш брак и реформа његова*, Штампарија „П. Ф. Плајца”, Велики Бечкерек 1919.

БРАКОРАЗВОДНИ УЗРОЦИ И ПОСТУПАК У БРАЧНИМ ПАРНИЦАМА

Питање развода брака било је уређено канонима православне цркве још у раном средњем веку.¹¹ Крајем XIX века канониста Никодим Милаш¹² систематизовао је и подробно образложио ове прописе, настојећи да укаже на њихово богословско и правно утемељење. Као први бракоразводни узрок навео је прељубу, односно повреду супружанске верности. Овај узрок се заснива на божанском праву и на већ помињаном ставу из Јеванђеља по Матеју. Поред извршене и доказане прељубе, црквено право признаје и друге бракоразводне разлоге. Један од њих – „када супружници раде једно другом о глави”, односи се на оба супружника, при чему невина страна, као и у случају прељубе, има право да тражи развод. Остали бракоразводни узроци подељени су према полу. Муж има право да затражи развод: „кад жена хотимично убија у себи зачети плод, те тијем осујећава главну цијелъ брака”, „кад жена у пријеступној намери се гости са туђим људима”, „кад жена без оправданог разлога и без знања свога мужа проводи ноћи у туђим кућама” и „кад жена противу воље мужа похађа јавна мјеста која нијесу прилична за поштену женскињу”. С друге стране, жена има право да тражи развод „кад муж наводи жену на блуд са другим људима”, „кад муж јавно и неправедно окривљује жену за прељубу” и „кад муж јавно или тајно, у кући или ван своје куће, живи са туђом женом”.¹³

Поред поменутих, у православној цркви установљени су још неки бракоразводни узроци, који се у пракси релативно ретко срећу: иступање из хришћанске вере, кумовање свом детету, рукоположење за епископа и ступање у калуђерство. Грађанска законодавства су канонским узроцима временом додавала још неке које је црква прихватила – завера против државе и власти,¹⁴ дуготрајно одсуство мужа коме се не зна место боравка и „злобно остављање” брачног партнера. Милаш је истицао да су у грађанском праву појединих европских држава установљени и бракоразводни разлози које црква није прихватала, као што су душевне и заразне болести и „неодољива одвратност међу супрузима”.¹⁵ Иако ти основи нису имали канонско утеме-

¹¹ Цар Константин је 331. године донео закон којим се забрањује развод осим у случајевима прељубе и преступа мужа или жене који повлаче за собом смртну казну или доживотну робију. Године 542. цар Јустинијан је издао новелу којом је детаљније прописао бракоразводне узроке. Ова новела унета је у редакцију основног каноничког зборника православне цркве који је у X веку проглашен као општеобавезни за православну цркву, Н. Милаш, *нав. дело*, 672–673.

¹² Никодим Милаш (Шибеник, 1845 – Дубровник, 1915), епископ српски, канониста, теолог, универзитетски професор и академик.

¹³ Исто, 675.

¹⁴ Овај узрок установљен је још у старом Риму, а црква га је признала због тежине преступа и строге казне коју је он повлачио (Исто, 677).

¹⁵ Исто, 675–678. „Неодољива одвратност” као бракоразводни узрок призната је у аустријском Грађанском законик у из 1811. године и румунском из 1864. „Неизлечива заразна болест” и „неизлечиво лудило” које је настало током брака унети су као бракоразводни узроци у Брачна правила Српске православне цркве 1933. године. Вид.: *Брачна љавила Српске православне цркве*, [прир. А. Е. патријарх Варнава], Свети архијерејски синод, Сремски Карловци [Београд] 1933, 47.

љење, у пракси духовних судова у Србији посебно је овај последњи често навођен. Како је истицано у листу *Српски Сион*, управо су на основу тог разлога, упркос његовој неприхваћености у канонском праву, духовни судови неретко одобравали развод брака.

Грађанским закоником из 1844. године брачна заједница је детаљно уређена кроз 51 одредбу којима су прецизирана права и дужности супружника, као и правила за склапање и развод брака. Разлози за развод брака, утемељени на учењу православне цркве, наведени су у члану 94:

„1) Прелуба доказана, којом је верност супружанска нарушена. 2) Радње о глави своје супругу и дејствовање свирепим и убитачним средствима противу живота његовог; као и онда ако је само знала једна страна о таквом злом умишљају и дејствовању другога противу живота супруга, и открила није. 3) Злочинство супругом једном учињено, због ког је казна узакоњена и судом над њим изречена на робију или заточење дуже од 8 година, ако невина страна за време док те казне трају иште развод; а ако га за то време не иште остаје брак у својој сили. 4) Ако једна страна од хришћанског закона одступи. 5) Неизвесно или злоковарно одсуство.”¹⁶ Осим наведених, као узрок за развод брака наведено је и дуготрајно одсуство супружника, са детаљним образложењем како духовни судови треба да поступају у таквим случајевима.¹⁷

Бракоразводни поступак пред духовним судовима био је уређен законом о црквеним властима. Поступак је био осмишљен тако да супружнике прво покуша да одврати од бракоразводне намере. Према одредбама овог закона из 1890. године, тужба се прво подносила надлежном свештенику, чија је дужност била да покуша мирење супружника три пута, у размаку од по осам дана. Ако у томе не би успео, супружници су упућивани протопрезвитеру, који је имао исту обавезу, а уколико ни он не би имао успеха, предмет је прослеђиван епархијском духовном суду. И тек ако ни суд не би могао да супружнике измири, приступао би разматрању самог случаја.¹⁸

Развод се није могао заснивати на признању кривице самих супружника, већ искључиво на доказима навода из тужбе од стране сведока и вештака. У том поступку духовним судовима су помагале грађанске власти: полиција је обезбеђивала њихово присуство, а грађански судови спроводили испитивање. И када би кривица била утврђена, брак ипак није морао бити раскинут. Ако би се крива страна покајала, црква је подстицала невиног супружника да опрости и повуче тужбу, јер се очување брачне заједнице као темеља друштвеног поретка сматрало важнијим од доказане прелубе или другог бракоразводног узрока. Тек уколико би увређени супружник истрајао у захтеву,

¹⁶ Љуб. Радовановић, прир., *Грађански законик за Краљевину Србију (Закон грађански од 11. марта 1844)*, Г. Кон, Београд 1937, 28.

¹⁷ Уколико је одсуство настало без намере, као што је нпр. пад у ропство или нестанак из другог разлога, и било дуже од шест година, остављеној страни био би допуштен развод и склапање новог брака. Ако би, међутим, један од супружника својевољно отишао из Србије, развод и нови брак били су могући након четири године, а уколико би се доказало да је супружник побегао с намером да напусти брачног друга, то право стицало се већ после три године. У сва три случаја било је обавезно и да се одбегли супружник тражи годину дана, уз помоћ власти и оглашавањем у штампи (*Истио*, 28–29, чланови 95 и 96).

¹⁸ *Закон о црквеним властима Источно-православне цркве у Краљевини Србији*, Краљев.-српска државна штампарија, Београд 1890, 76–82 (чланови 200–223).

духовни суд би досудио развод. Невиној страни омогућавано је да ступи у нови брак, док је окривљени брачни друг губио то право.¹⁹

У последњим деценијама XIX века масовно су публиковани статистички подаци настали у раду различитих грана државне администрације, укључујући и духовне и грађанске судове. Први подаци из духовних судова о разведеним браковима потичу из девете деценије XIX века: у раздобљу од осам година (1880–1887) разведено је 2.407 бракова.²⁰ Подаци о брачним парницама у наредне две деценије знатно су детаљнији. У наредној табели представљени су подаци о парницама вођеним 1889–1908. године, подељени на два хронолошка одсека:

Табела 1. Број брачних парница пред духовним судовима 1889–1908.²¹

Период	1889–1898.	1899–1908.
Парнице у поступку	9.461	16.268
Покренуте парнице	5.491	7.446
Парнице окончане:		
одбацивањем	162	375
упућивањем на заједнички живот	971	1.595
помирењем	346	306
упућењем на одвојени живот	79 (од 1894)	148
смрћу једног или оба парничара	71 (од 1894)	127
разводом брака	2.657 (59%)	3.710 (58%)
уништењем брака	197	162
Укупно окончаних парница	4.483	6.423

Бракоразводна процедура крајем XIX и почетком XX века често је трајала више година, што се види по томе што је број парница у поступку био знатно већи од броја покренутих и окончаних предмета. Та разлика је нарочито изражена у другом посматраном периоду, када је број парница у поступку више него двоструко премашивао број новопокрених. Осим тога, у истом периоду забележен је и пораст новопокрених парница. Њихов

¹⁹ Исто. Одлуке епархијских судова подносиле су се Великом духовном суду на потврду, који је заседао два пута годишње. Према Закону о црквеним властима из 1862. године, епархијалне конзисторије заседале су најмање два пута недељно, а према закону издатом 1890. сваког радног дана. Пре отпочињања парнице, епархијски суд је одлучивао о могућем развојеном животу супружника, издржавању и смештају деце. По окончању поступка, страна која би била оглашена кривом носила је трошкове парнице. Имовинске односе разведених супружника решавали су потом грађански судови: оштећени супружник имао је право на издржавање, а висину тог издржавања одређивао је суд, *Грађански законик*, 28–29 (чланови 94, 95, 96). Вид. и: Јосиф В. Стојановић, *Црквени суд у њрвих хришћана и Срба*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд 1894, 99–104; Биљана Ж. Гавриловић Грбовић, „Правноисторијски осврт на прелубу у српском праву”, *Црквене студије* XX, 22 (2025), 373–385.

²⁰ *Државопис Србије* XVII (1893), XVI. Опширније о разводима у овом периоду у: А. Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, 186–196.

²¹ *Стијиситички годишњак Краљевине Србије* II, 1 (1895), 332–333; V, 3 (1900), 596–597; 12 (1913), 874–875.

апсолутни пораст, међутим, треба сагледати у ширем контексту демографских промена – повећања броја становника и, сходно томе, већег броја склопљених бракова. Ипак, чак и када се узме у обзир повећан број венчања у другом периоду, уочава се пораст броја парница.²² То указује да се повећање броја бракоразводних поступака не може приписати само демографском фактору, већ ширим друштвеним променама које су доприносиле порасту захтева за развод.

Када је реч о исходима парница, највећи број поступака завршавао се разводом брака. Упркос тежњи Цркве да очува брачне заједнице и да ради на помирењу завађених супружника, духовни судови су у већини спорова признавали да постоје разлози који онемогућавају очување брака. По бројности исхода следи *ујућивање на заједнички живот*, које је примењивано у случајевима када суд није налазио да су разлози за тужбу довољно основани и канонски оправдани; брак је остајао у снази, а супружници су били дужни да наставе да живе заједно.²³ Оне који то не би хтели и који би самовољно напуштали супружника, полицијске власти су силом враћале у окриље брачне заједнице. Мањи број парница завршавао се одбацивањем тужбе – када је она била процедурално неисправна и неоснована. Уколико би се, пак, показало да сам брак није био исправно склопљен, поступак се окончавао поништењем брака, о чему ће касније бити више речи. Иако је Црква настојала да помири супружнике и очува брачну заједницу, број парница окончаних помирењем био је релативно мали и током другог периода бележио се његов пад. Известан број парница окончан је упућивањем на одвојени живот. Та мера је примењивана када није било формалног основа за развод, али су односи између супружника били толико нарушени да заједнички живот, по процени суда, више није био могућ – на пример у случајевима насиља, грубог поступања и пијанства, као и постојања сумње да је један од супружника у браку животно угрожен. У тим случајевима суд им је дозвољавао да живе раздвојено, у нади да ће се временом измирити и наставити заједнички живот. Ако би, међутим, и после протока од пет година супружници и даље живели раздвојено и помирење није било могуће, суд је тада досуђивао развод брака. Будући да је бракоразводни поступак трајао дуго, поједини парничари нису ни доживели његово окончање, па је уместо одлуком духовног суда, око 2% предмета завршено смрћу једног од парничара.

Подаци за 1902. годину омогућавају нешто шири увид у то ко је најчешће покретао бракоразводне поступке. Иако би се можда претпоставило да су мушкарци били ти који су чешће тежили да раскину брачну везу, доступне цифре говоре супротно: те године жене су иницирале знатно више парница,

²² У првом посматраном периоду укупан број венчања био је 221.282, а у другом 268.298. *Службенички гласник* 12 (1913), 86. Из поређења броја парница са бројем венчања у првом и другом периоду, произлази релативан раст броја парница за 12%.

²³ Овај исход проистичао је из 35. одредбе Василија Великог: „Испитати законитим путем узрок, зашто је оставио или хоће да остави муж жену или жена мужа и да брак раскину, и ако тај узрок није законит и не спада међу законом установљене бракоразводне узроке, тада супрузи морају се опет саставити, и кривац подвргава се црквеној епитимији”. Никодим Милаш, *Правила Православне цркве с ѿумачењима*, I, Наклада књижаре А. Пајевића, Нови Сад 1895, 577.

251 према 200 које су покренули мушкарци. На први поглед, сељани су далеко чешће тражили развод (304 према 147 градских становника), али када се узме у обзир да је у градским насељима у то време живело свега 14% становништва, произлази да је удео варошана у овим поступцима био сразмерно виши. Карактеристично је и то да су се за развод чешће одлучивали супружници без деце, њих 321, наспрам 130 оних који су у браку добили потомство.²⁴

Узроци који су крајем XIX и почетком XX века доводили до развода брака представљени су у следећој табели.

Табела 2. Бракоразводни узроци 1889–1908.²⁵

Период	1889–1898.	1899–1908.
Прељуба	1.443	2.336
Злостављање или претња животу	496	606
Осуда на робију	189	281
Неизвесно или намерно одсуство	476	409
Из других узрока	53	78

У више од половине разведених бракова узрок је била прељуба, чији је удео порастао са 54% у првом на 63% у другом посматраном периоду. Знатно ређе се као разлог наводило злостављање супружника или претња његовом животу. Може се претпоставити да су у овој групи узрока најчешће били случајеви у којима је развод уследио после истека мере раздвојеног живота. Сличан удео у бракоразводним узроцима имало је и напуштање, односно дуготрајно одсуство супружника који није био доступан властима. Удео ова ова узрока временом је опадао на рачун прељубе, а по бројности је затим следила осуда на робију.

Подаци о дозвољеним женидбама и удајама по разводу брака индиректно указују на то како су судови распоређивали кривицу у бракоразводним поступцима. Право да ступи у нови брак имала је само невина страна, а уколико би обоје супружника било проглашено кривима, ниједно од њих није добијало право на нову брачну шансу.

Табела 3. Одлуке о поновном браку разведених супружника 1889–1908. (годишњи просек)²⁶

Период	1889–1898.	1899–1908.
Дозвољена женидба	124	168
Дозвољена удаја	115	147
Забрањена женидба	149	200
Забрањена удаја	159	234

²⁴ Ж. Аћ., *Статистика брачних спорова за 1902. годину*, 653.

²⁵ Исто као за Табелу 1.

²⁶ Исто као за Табелу 1.

У оба посматрана периода број забрана ступања у нови брак већи је од броја одобрених поновних бракова. Иако разлике између мушкараца и жена нису велике, оне ипак показују да су жене нешто чешће проглашаване кривим за развод, те су у већем броју остајале без могућности да поново заснују брачну заједницу. Те забране, међутим, нису имале трајни карактер: након извесног времена, окривљена страна могла је уз помоћ сведока да потврди да је „поправила” своје понашање и, уколико су били испуњени и други услови, духовни судови су јој обично одобравали нови брак. Како је живот изван брачне заједнице у оновременим друштвеним приликама био тежак, нарочито на селу, оваквих молби било је много, а конзисторије су, имајући у виду те околности, у великој мери излазиле у сусрет молиоцима.²⁷

Осим развода, духовни судови су понекад изрицали и меру поништења брака. Брак се поништавао онда када би се установило да није заснован на легитиман начин, односно да нису били испуњени услови за његово закључење. У следећој табели приказани су најчешћи узроци поништења брака крајем XIX и почетком XX века.

Табела 4. Узроци поништења брака 1889–1908.²⁸

Период	1889–1898.	1899–1908.
Ступање у брак за живота супружника (бигамија)	14	20
Малолетство	4	6
Неспособност за брачну дужност	104	82
Неморални живот	2	6
Радња о убиству супружника	7	/
Суманутост или друга неизлечива болест	39	48

Најчешћи разлог за поништење брака била је неспособност једног од супружника за вршење брачних дужности, под којом се подразумевала импотенција. Иако је најчешће погађала мушкарце, у појединим случајевима могла је бити утврђена и код жена. Пошто су предбрачни односи са становишта јавног морала били непожељни, ова сметња ступању у брак могла се открити тек после венчања. Према важећим правилима, након што би се лекарским прегледом установила импотенција, било је потребно да протекну три године, па уколико би стање остало непромењено, брак би био поништен. Оштећеној страни се признавао статус неудате, односно неожењене особе, те је могла поново ступити у брак, док је другој страни то право било ускраћено.

Други по учесталости узрок био је душевни поремећај или друга неизлечива болест, која би се установила тек након венчања. У мањем броју случајева, брак је поништаван због преваре – када би се открило да је један од супружника у брак ступио иако му претходна брачна веза није била раскинута, или да је у брак ступио као малолетан. У малом броју случајева као разлози су навођени неморалан живот или покушај убиства супружника. У

²⁷ А. Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, 274.

²⁸ Исто као за Табелу 1.

свим случајевима поништења брака, невина страна имала је право на ступање у нови брак, који се формално сматрао првим.

БРАКОЛОМСТВО КАО КРИВИЧНО ДЕЛО ПРЕД ГРАЂАНСКИМ СУДОВИМА

Прељуба није била само оправдани разлог за развод брака по одредбама канонског и грађанског права, већ и кривично дело са становишта тадашњег законодавства. Њеним увођењем у Казнени законик из 1860. године држава је настојала да заштити брачни поредак и очува друштвени морал. И док су канонско право и Грађански законик једнако третирали неверство и мужа и жене као основ за раскид брака, Казнени законик је направио разлику: неверство мужа и жене било је различито дефинисано и кажњавано. Иако је чланом 196 жена посматрана као пасивни објекат у случају учињене прељубе, није била поштеђена казне: „Ко с туђом женом блуд учини, да се казни затвором до дванајест месеци. Исто тако да се казни и жена”.²⁹ Муж је, међутим, за браколомство могао да одговара само ако би своју љубавницу довео у породични дом; неверство почињено изван куће није санкционисано. Осим тога, чланом 199 предвиђена је и блажа казна за мужа него за жену: „Ко поред своје живе неразведене жене милосницу у кући држи, па га жена тужи, да се казни затвором од једног до шест месеци, а милосница да се одма из куће истера.”³⁰ На тај начин законодавац је изразио јасну намеру да казни нарушавање брачне верности пре свега у оквиру породичног дома, а строжијим кажњавањем жене додатно је подвучена њена, по тадашњем схватању, већа одговорност за очување породичне заједнице.³¹

Кривично гоњење због браколомства могло је да се покрене само по тужби оштећеног супружника. Ако би током поступка он или она тужбу повукао, суд би одустајао од даљег гоњења.³² Овакво решење такође је било осмишљено ради очувања брачне заједнице, јер је исход поступка у великој мери зависио од добре воље превареног супружника. Да је смисао кажњивости прељубе био пре свега у заштити брака, сведочи и то што се тужба могла поднети само док је брак трајао. Уколико је развод већ био изречен, оптужба се одбацивала као ништавна. Насупрот томе, ако би развод уследио тек после подизања тужбе, поступак се није обустављао, чак и када би тужилац тиме изгубио статус супружника.³³

Различит положај мужа и жене у погледу браколомства у кривичном законодавству био је тема правних расправа у првој половини XX века. Че-

²⁹ Гојко Никетић (прир.), *Казнени законик и кривични судски послови*, Г. Кон, Београд 1924, 78–79. О терминима *прељуба*, *блуд* и *браколомство* видети опширније у: Илија Јелић, *О браколомству. С теориској и праксијској ледисти*, „Рајковић” и „Ћуковић”, Београд 1928.

³⁰ Гојко Никетић (прир.), *Казнени законик*, 79.

³¹ Чедомил Митровић, *Сујерушко неверство*, Штампарија „Мироточиви”, Београд 1923, 18.

³² У случају да је пресуда већ постала коначна или је казна почела да се издржава, тужилац је могао да захтева ослобађање само жене, али не и њеног саучесника. *Исто*.

³³ Б. Ж. Гавриловић Грбовић, „Правноисторијски осврт на прељубу...”, 378.

домиљ Митровић, стручњак за брачно право, сматрао је да ова неједнакост произлази из дубоко укорененог уверења да женина неверност више нарушава породични живот него мужевљева. Друштво се, по његовом мишљењу, одавно навикло на већу слободу и несталност мушкарца у браку, док је представа о жени као предмету мужевљеве својине, упркос променама у друштвеном животу, наставила да опстаје и у савременом добу. У таквом друштвеном контексту, по његовом мишљењу, „жена уопште, а наша српска жена нарочито, ређе и теже [се] одлучује на морални пад од мушкарца”.³⁴ Сличне ставове заступао је и правник Илија Јелић, који је истицао да је повлашћен положај мужа био условљен појмовима и назорима из времена када је настајао Казнени законик, као и општом подређеношћу жена у браку и у друштву.³⁵ У XX веку, различити положај мужа и жене у кривичном законодавству све мање је био одржив. Стога су у Кривичном законiku, који је донет 1929. године, муж и жена изједначени у погледу прељубе – њихова одговорност и казненоправна санкција су једнаке.³⁶

Подаци о кривичним поступцима за браколомство пред првостепеним судовима у раздобљу од 1889. до 1908. године приказани су у наредној табели.

Табела 5. Браколомство као кривично дело пред првостепеним судовима 1889–1908.³⁷

Период		1889–1898.	1899–1908.
Оптужени	Мушкарци	102	23
	Жене	55	18
	Укупно	157	41
Ослобођени	Као невини	9	2
	Из других разлога	57	22
	Мушкарци	44	14
	Жене	22	10
	Укупно	66	24
Осуђени	Мушкарци	25	9
	Жене	12	8
	Укупно	37	17

Поређењем броја парница у два посматрана периода уочава се изразита разлика у броју евидентираних поступака: у првом је забележено 157 оптужених, а у другом свега 41. Такав дисбаланс вероватно проистиче из различитог начина евидентирања случајева: у првом раздобљу су, по свему судећи, обухваћене све покренуте парнице, док су у другом у статистику улазили правоснажно окончани предмети. На то указује и однос између броја оптужених с једне, и броја ослобођених и осуђених лица с друге стране. И поред

³⁴ Ч. Митровић, *Сујрушко неверство*, 7–18.

³⁵ И. Јелић, *О браколомству*, 34.

³⁶ Ferdo Čulinović, *Žena i našet krivičnom pravu*, Beograd 1934, 109.

³⁷ *Статистички годишњак Краљевине Србије* 3 (1900), 546–547; 4 (1902), 583; 12 (1913), 792–793.

неуједначеног обухвата података, структура оптужених у оба периода показује сличан образац: жене су у већем броју покретале парнице против супружника због браколомства него мужеви. У већини поступака исход је био ослобађајући. Међутим, само мали део оптужених проглашен је невиним, док је највећи број ослобођен из „других” разлога, што указује на недовољно јасне доказе или друге процесне препреке за утврђивање кривице. Полна структура ослобођених, као и осуђених лица, била је сразмерна структури оптужених – мушкараца је у обе групе било више.

Када се ови подаци упореде са онима о броју бракоразводних поступака због прељубе, уочава се велика несразмера: захтева за развод брака због неверства супружника било је готово десет пута више него кривичног гоњења партнера због овог преступа. Огромна већина оних који су се позивали на неверство партнера желела је да брачну заједницу оконча, а не да казнено гони неверног супружника. Осим тога, велики број ослобађајућих пресуда услед недостатка доказа указује на то да је браколомство пред грађанским судовима било тешко доказати. То иде у прилог већ помињаној тврдњи изнетом у штампи почетком XX века, да су конзисторије постојање прељубе утврђивале на основу мањег броја доказа него грађански судови.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2025/11/7

Accepted: 2025/11/12

ALEKSANDRA VULETIĆ, Ph.D., Senior Research Fellow
The Institute of History Belgrade
Knez Mihailova 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: aleksandra.vuletic@iib.ac.rs
<https://orcid.org/0000-0001-5991-8666>

MARRIAGE LITIGATION IN SERBIA AT THE END OF THE 19TH AND THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY IN STATISTICAL SOURCES

SUMMARY: This study examines statistical data on marital litigation conducted before ecclesiastical courts in Serbia between 1889 and 1908, analyzing the number, outcomes and causes of divorce cases. Marriage in Serbia during this period fell under the exclusive jurisdiction of the Orthodox Church, based on the perception of marriage as a sacred and indissoluble union. Divorce was permitted only in exceptional cases, most notably adultery, which was seen as undermining the moral and religious foundation of the marriage. Church procedures emphasized reconciliation, with multiple stages of mediation before the case could proceed to judgement. Civil authorities assisted in enforcing these procedures, particularly in securing witnesses and expert testimony. Statistical data indicate that the number of divorce cases increased over the studied period, reflecting not only demographic growth but also broader social changes contributing to rising divorce demands. The majority of cases concluded with divorce, although many were resolved by compelling spouses to continue cohabitation or by temporary separation, with reconciliation remaining the ideal. Adultery was the most frequent cause of divorce, followed by abuse, criminal conviction and prolonged or unexplained absence. Women more often initiated divorce proceedings and were slightly more likely to be deemed at fault, affecting their right to remarry. Annulments, though less common,

typically involved cases of bigamy, underage marriage, impotence or incurable illness. Adultery was also treated as a criminal offense, regulated under the Penal Code of 1860, reflecting the societal aim of protecting the marital order and public morality. Legal and social norms of the time assigned different responsibilities and punishments to men and women, highlighting prevailing gender hierarchies. Despite these disparities, data suggest that many adultery cases were difficult to prove, with a substantial proportion resulting in acquittals. Overall, the study highlights the complex interplay of canonical law, civil law and social norms in shaping marital litigation in Serbia at the turn of the 20th century, revealing both the persistence of traditional ideals and the practical adaptations to changing social realities.

KEYWORDS: marriage; divorce; marital litigation; ecclesiastical courts; civil courts; adultery; criminalized adultery

BILJANA VUČETIĆ, Ph.D., Principal Research Fellow
The Institute of History Belgrade
Knez Mihailova 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: biljana.vucetic@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-4050-6391>

INTRODUCING HUMANITARIAN STATECRAFT: THE U.S. FOOD ADMINISTRATION AND THE ORIGINS OF THE AMERICAN RELIEF ADMINISTRATION IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES (1918–1919)

ABSTRACT: This article examines the humanitarian, organizational and political dimensions of the American Relief Administration (ARA) work in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Established under Herbert Hoover's leadership, the ARA combined philanthropy with administrative precision in responding to the economic and social collapse that followed the Great War. Focusing on logistics and organization, this paper reconstructs the hierarchy and procedures that governed the ARA's operations from Washington to Belgrade and local committees. It argues that the Yugoslav mission exemplified an early form of humanitarian statecraft, in which relief distribution served both material and political ends in order to stabilize a fragile postwar society while extending American influence in Southeastern Europe. Based on archival documents, official publications and other sources, this analysis defines the conceptual and historical framework for the forthcoming monograph on the American Relief Administration in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, 1918–1919.

KEYWORDS: American Relief Administration; US Food Administration; humanitarian aid; post-World War I reconstruction; Serbia; Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes; Herbert Hoover; relief organization

INTRODUCTION

The main features of American philanthropy during the initial years of the WWI were efforts to organize large-scale strategies to address the humanitarian challenges in Europe. These efforts surpassed any previous endeavors in the field

of international relief. Organizations like the American Red Cross (ARC), the Commission for Relief in Belgium, the American Committee for Armenian and Syrian Relief and the American Relief Administration (ARA), alongside numerous other voluntary and religious groups in the United States, orchestrated extensive relief efforts aimed at Europe. Relief agencies mobilized resources to distribute billions of dollars' worth of essential provisions, including food, medical supplies, clothing, medical care and other aid, benefiting American and European soldiers as well as civilians.¹ Among them, the American Red Cross stands out for the scale, continuity and immediacy of its work in Serbia. Its involvement began as early as 1914, when ARC missions established hospitals, sanitary units and medical services that played a crucial role in combating epidemics, caring for the wounded and mitigating the wider social effects of wartime suffering.²

Following the end of the war, the United States government sought to address domestic food problems while continuing international relief operations.³ Between August 1917 and August 1920, Herbert Hoover was the head of the United States Food Administration and coordinated one of the largest food-distribution programs in Europe, supplying millions of tons of grain and other goods to territories stretching from Belgium to the Balkans.⁴ Herbert Hoover urged immediate American intervention, warning of the political dangers of inaction.⁵ For President Woodrow Wilson, relief was not only a humanitarian duty but a measure to contain revolutionary upheaval and stabilize the postwar order.⁶

The Armistice of November 1918 brought relief to Washington but also revealed the scale of Europe's devastation. The former Dual Monarchy lay in economic ruin, while Serbia, Romania and Bulgaria faced exhaustion and collapse of agricultural production. President Wilson responded by organizing a coordinated food mission, extending American support to France, Belgium, Italy, Serbia, Romania, Bulgaria, and Austria. Determined that the enterprise "bear our brand", Wilson instructed Herbert Hoover to transform the wartime Food Administration

¹ Julia F. Irwin, "Taming Total War: Great War-Era American Humanitarianism and its Legacies", *Diplomatic History* XXXVIII, 4 (2014), 763–775.

² Биљана Вучетић, *У име хуманости: Амерички Црвени крст у Србији 1914–1918–1922*, Историјски институт, Београд 2023.

³ Historians have increasingly examined 'food diplomacy' as a category of analysis only in recent years, particularly within global humanitarian history and food studies. See: Alice Weinreb, "Beans Are Bullets, Potatoes Are Powder: Food as a Weapon during the First World War", in: *Environmental Histories of the First World War*, eds. Richard P. Tucker, et al., Cambridge University Press, Cambridge 2018, 19–37; Rick Bloom, *Hunger. How Food shaped the course of the First World War*, Wilfrid Laurier University Press, Waterloo 2019; Heather Jones, "Hunger als Waffe", in: *Eine Geschichte des Krieges: Vom 19. Jahrhundert bis in die Gegenwart*, ed. Bruno Cabanes, Hamburger Edition, Hamburg 2020, 639–654.

⁴ Herbert Hoover, *An American Epic: The Administration of Relief in Europe, 1918–1919*, New York 1920, 9–12.

⁵ *Organization of American Relief in Europe, 1918–1919: Including Negotiations Leading Up to the Establishment of the Office of Director General of Relief at Paris by the Allied and Associated Powers*, ed. by Suda Lorena Bane, Ralph Haswell Lutz, Stanford University Press, Stanford 1943, 26–27 [further: *Organization of American Relief in Europe*].

⁶ "Bolshevism and anarchy were two anathemas for Wilson and his associates, and they could not be permitted to make their destructive inroads all over Europe", Dragan R. Živojinović, *America, Italy and the Birth of Yugoslavia, 1917–1919*, Columbia University Press, New York 1972, 219.

into a new agency of relief and reconstruction, which was soon to become the American Relief Administration (ARA).⁷

THE KINGDOM IN CRISIS (1918–1919)

The KSCS mission represented a critical but understudied component of Hoover's wider network. While historians have extensively examined the American relief activities in Austria, Poland and Soviet Union, where American aid was closely linked to postwar reconstruction and political realignment, the Yugoslav experience remains less explored.⁸

The proclamation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in December 1918 brought political unity in name, yet it emerged from conditions of near collapse. The territories composing the new state had experienced radically different wartime trajectories. Serbia had endured invasion, occupation and devastating population losses, while Slovenia and Croatia as provinces of the dissolved Habsburg Monarchy faced administrative disintegration and a vacuum of authority. Across the region, infrastructure lay in ruins, transport networks were fragmented and monetary and customs systems were incompatible.

Economic exhaustion was intensified by famine and disease. Agricultural production had plummeted; grain reserves were minimal, and the urban population depended on irregular military stocks and local barter. Epidemics of typhus, malaria and influenza continued to claim lives through 1918–1919. Returning soldiers, refugees and displaced civilians strained already inadequate supplies. Railway lines damaged by wartime destruction and differing technical standards hindered internal movement, while river traffic on the Danube and the Sava remained disrupted by blockades and debris. The transport of goods was painfully slow; a shipment traveling from Kruševac to Užice could take more than three weeks. Coal shortages paralyzed industry and transport.⁹

⁷ In July 1919, Herbert Hoover initiated the establishment of a new organization intended to continue and expand postwar relief efforts. On July 7, he sent a cable to the New York Office requesting that the necessary steps be taken to form what would become the American Relief Administration. The organization was formally constituted on July 12, 1919, registered as a non-profit corporation, and provided with a governing board. In preparation for large-scale humanitarian operations, Hoover assembled a staff under Walter Brown to supervise ARA missions across various European countries. Recruitment relied on volunteers, many of whom were former Food Administration employees willing to continue their service despite the personal and professional challenges this entailed. The scope of the ARA's mission soon expanded far beyond its initial objective of providing children's relief in approximately twelve Central and Eastern European countries. The program, originally intended to conclude with the 1920 harvest, continued in certain regions until 1923. The ARA also provided substantial aid to adult populations and organized major famine relief operations in Soviet Russia.

⁸ Bertrand Patenaude, *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*, Stanford University Press, Stanford 2002; Matthew Lloyd Adams, "Herbert Hoover and the Organization of the American Relief Effort in Poland (1919–1923)", *European Journal of American studies* [Online], 4, 2 (2009), document 2. Available to: <http://journals.openedition.org/ejas/7627>; Václav Šmidrkal, Rok Stergar, "Food Shortages during the Post-Habsburg Transition in the Bohemian Lands and Slovenia", *Austrian History Yearbook* 1–11. Available to: <https://doi.org/10.1017/S0067237823000875>

⁹ Ivan M. Becić, *Finansijska politika Kraljevine SHS 1918–1923*, Stubovi kulture, Beograd 2003, *passim*.

Politically, the new government in Belgrade confronted the formidable task of integrating former imperial bureaucracies with Serbian administrative traditions. The central institutions of the kingdom operated with limited reach; provincial authorities acted autonomously and fiscal resources were insufficient. The state inherited multiple currencies, legal systems and customs barriers. Inflation and speculation further eroded social stability, while the legacy of wartime deprivation fostered distrust toward official structures.

Externally, the situation of the kingdom was fragile. Though officially among the victors, it lacked the economic base and diplomatic leverage of its Western allies. The Allied Powers, preoccupied with their own reconstruction and demobilization, offered limited support. At the same time, fears of revolutionary unrest in Central Europe and the Balkans sharpened the belief that hunger could quickly lead to political upheaval. Relief thus became a tool not only of humanitarian concern but of regional stabilization. Local tensions soon intensified the crisis. In January 1919, Croatia's decision to block the export of foodstuffs to Slovenia triggered retaliatory restrictions on industrial goods. Similar measures followed in Bačka, where local authorities halted grain exports while Bosnia faced starvation. The new state's internal borders hardened into economic barriers, undercutting the very principle of national unification.

According to American sources, before the war, the Banat region on both sides of the Tisza River, later partly incorporated into Yugoslavia, produced roughly 3.5 million tons of grain annually, along with significant livestock. Hungarian estimates for 1918 placed that year's harvest at about 2.5 million tons. Since only 200,000 tons had been removed before the Armistice, between 600,000 and 800,000 tons should theoretically have remained as an exportable surplus at the beginning of 1919.¹⁰ Serbian officials disputed the higher figures but acknowledged that at least 200,000 tons could be mobilized. Under normal circumstances these surpluses would have been exported to Romania, Hungary, and Austria. Moving them southward, however, proved difficult, as transportation routes in that direction were poorly developed unless barge traffic on the Danube and the Sava was available.

American loans granted in 1919, designed to finance the import of flour, fat and bacon for Dalmatia, Bosnia-Herzegovina, and Montenegro, often fed informal trade networks extending into Croatia and Slavonia. Surplus products from Vojvodina and Slavonia, including those smuggled from Bosnia, were exported to Austria and Hungary in exchange for rapidly depreciating Austro-Hungarian kronen. Some shipments even reached Switzerland through corrupt intermediaries, increasing the Kingdom's hard-currency debt while revenues were collected in money losing value by the day.

By March 1919, the Ministry of Trade and Industry was besieged by complaints over the paralysis of internal commerce. In a meeting of the Council of Ministers, Minister Stojan Ribarac warned that "the political unity achieved at such a cost would be an illusion if one province were separated from another by barriers of any kind... Economic division creates conditions for political division

¹⁰ Frank M. Surface and Raymond L. Bland, *American food in the world war and reconstruction period: operations of the organizations under the direction of Herbert Hoover, 1914 to 1924*, Stanford 1931, 207 [Further: *American food in the world war*].

too, and with such a division we'd never feel as one people."¹¹ His words encapsulated the paradox of the Kingdom's birth: it was politically unified but economically fragmented, a state in name yet still divided by the legacies of empire.

Within this fragile context, the arrival of American assistance acquired significance beyond the delivery of food. For the new Kingdom of SCS, the American presence symbolized international recognition. For the United States, it represented an opportunity to project influence through the language of aid rather than coercion. The crisis of 1918–1919 thus defined the setting in which humanitarian statecraft took root.

HOOVER'S EARLY BALKAN STRATEGY

On 16 December, 1918, Herbert Hoover wrote to President Woodrow Wilson from the Elysée Palace in Paris, outlining the urgent logistical and financial framework necessary to begin postwar relief operations in Serbia, the emerging Yugoslav territories and southern Austria.¹² Norman H. Davis, the Treasury's special representative in Europe, had a task to formalize financial advances for the Kingdom of Serbia. Hoover proposed that the U.S. Treasury Department extend direct credits to the Serbian government to fund the import and distribution of food supplies already being assembled under the direction of the U.S. Grain Corporation. These measures were designed to stabilize civilian life in territories recently liberated and included into Serbian authority, where famine and economic paralysis threatened to undermine political reconstruction.

Hoover described south Austria as a problem being a "region of doubtful national destination."¹³ In these provinces, and particularly those transitioning from imperial administration toward integration with the new South Slav state, the food shortages had reached a critical level. Lacking the ability to provide relief through "normal government advances", Hoover appealed directly to President Woodrow Wilson for an emergency allocation of five million dollars from the President's Fund for National Security and Defense, to be transferred to the Grain Corporation. While he expressed hope that these funds might later serve as recoverable working capital, Hoover made clear that the imperative of "human life and military stability" outweighed fiscal caution. His wording revealed a consistent pattern in American relief policy: humanitarian intervention justified by the necessity of maintaining postwar order.

Hoover also discussed the employment of U.S. Army officers within his expanding European network. With Wilson's approval, General John J. Pershing was to delegate available officers to Hoover's service while retaining them temporarily within the army's structure. Hoover indicated that their exact status would be clarified once the relief organization was fully established. This arrangement effectively provided the Food Administration and later ARA with a corps of trained logisticians and administrators without requiring new legislative authorization.

¹¹ Даница Милић, „Привредни положај Србије по завршетку ратних операција”, *Србија на крају Првој светској рат*, Историјски институт, Београд 1990, 55.

¹² Hoover to Wilson, Elysee Palace, Paris, 16 December 1918, *Organizing American Relief*, 97.

¹³ *Ibid.*

Finally, Hoover addressed the role of the War Department and its stockpiles of foodstuffs. Before leaving Washington, Hoover and Secretary of War Newton D. Baker, with Wilson's approval, had arranged for the shipment of approximately twenty shiploads of provisions to Europe under the Quartermaster General's temporary account. By December 1918, these vessels had reached Gibraltar and were being redirected to Adriatic ports such as Trieste and Fiume. Hoover informed the President that Secretary Baker had approved this temporary arrangement but required Wilson's explicit authorization to continue. President authorized the War Department to retain custody of the supplies at the Adriatic ports until the Food Administration could assume financial responsibility through Grain Corporation funds or proceeds from eventual sales, for example, to the City of Vienna. Hoover assured Wilson that the operation entailed "no real risk", as shipments could, if necessary, be diverted to the Italian government. As Hoover summarized, the plan allowed "the relief of southern Europe with much less sum invested than would otherwise be the case."¹⁴

Norman H. Davis, special representative of the U.S. Treasury in Europe laid the formal groundwork for the financing of food aid to Serbia and other parts of the newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes.¹⁵ Since the United States could not legally subsidize foreign populations, assistance had to be extended through credits to recognized Allied governments. Serbia, as a victorious state and the nucleus of the KSCS, met that requirement. The procedure required Wilson's formal authorization for the Treasury to open a line of credit to the Serbian Government, which would then channel the funds through the U.S. Grain Corporation to purchase and transport foodstuffs already arriving at Adriatic ports under ARA supervision.

Davis summarized Hoover's proposal for monthly shipments of 30,000–40,000 tons of food to Serbia and adjacent territories until the next harvest, though he cautioned that internal transportation would likely constrain distribution. He recommended an initial \$15 million credit, followed by four monthly advances of \$5 million, creating a \$35 million fund for relief. Of this sum, \$10 million would function as working capital and \$5 million would cover the value of the first month's provisions already dispatched.¹⁶ Hoover was to exercise direct oversight over all disbursements, assisted by a Treasury representative who would reside "probably in Serbia" to collaborate with the Food Administration's European staff.

These financial measures, approved by Wilson and Davis, were conceived as both emergency relief and economic stabilization. Davis emphasized that the relief program carried strategic importance "to save life and maintain stability in the military situation."¹⁷ Wilson personally endorsed the initiative, drafting a letter to Secretary of the Treasury Carter Glass that granted "full approval" for the creation of the \$35 million credit "in favor of the Serbian Government to be used for relief of Serbians and Yugo-Slavs under the Serbian Government, provided the Serbian Government makes application for such credit and agrees to turn over

¹⁴ *Ibid*, 98.

¹⁵ Norman H. Davis – Wilson, Paris, 16 December 1918, *Organization of American Relief*, 99.

¹⁶ *Ibid*; D. Živojinović, *op. cit.*, 229.

¹⁷ Norman H. Davis – Wilson, Paris, 16 December 1918, *Organization of American Relief*, 99.

the funds to the Food Administration or the Grain Corporation for the purchase, delivery and distribution of the supplies in question.”¹⁸

In addition to the Treasury instructions, two further dispatches signed by Wilson authorized complementary measures. The first directed the Secretary of the Treasury to transfer \$5 million from the President’s Fund for National Security and Defense to the U.S. Food Administration Grain Corporation, effectively providing the first installment of capital for its operations in southeastern Europe. The second instructed the Secretary of War to continue forwarding military food shipments to “such ports as Mr. Hoover may direct”, where they would remain under War Department custody until purchased by the Grain Corporation. The sequence of approvals from Hoover’s recommendations to Davis’s Treasury cables and Wilson’s formal dispatches demonstrates a carefully layered system of financial legitimacy designed to ensure both accountability and flexibility.

INTER-ALLIED COORDINATION IN YUGOSLAV RELIEF

By late December 1918, the U.S. Food Administration had begun to transform its strategic relief plans into an operational structure on the ground in the Balkans. With Treasury credits secured and authorization granted for the use of military officers and naval support, Hoover focused on coordinating Allied cooperation and organizing the network of supply bases along the Adriatic¹⁹. In a letter of 20 December 1918 to Étienne Clémentel, the French Minister of Commerce and Industry, Hoover emphasized the urgency of the food situation in Serbia, Bosnia, Herzegovina and Montenegro.²⁰

The Inter-Allied Food Council had asked the United States to divert food originally destined for American forces to the Balkans, as British authorities could not assume responsibility for immediate relief.²¹ Hoover proposed sending Lieutenant

¹⁸ Wilson to Secretary of Treasury, 16 December 1918, *Organization of American Relief*, 99.

¹⁹ The broader framework of inter-Allied coordination in the Balkans, the American Food Administration in Southern Europe and as well as the diplomatic tensions between Italy and the newly formed Yugoslav state after the First World War, has been examined in depth by historian Dragoljub Živojinović. His studies highlight how competing Allied agendas shaped relief policies, naval deployments and political negotiations along the Adriatic, and how Italian territorial ambitions repeatedly complicated efforts to establish a coherent inter-Allied strategy; Dragan R. Živojinović, *America, Italy and the Birth of Yugoslavia, 1917–1919*, East European Quarterly, Boulder 1972, 217–233; Драгољуб Р. Живојиновић, „Уобличавање америчке политике на Јадранском мору (децембар 1917 – април 1919)”, *У појрази за заштитником. Свудје о српско-америчким везама 1878–1920 године*, ИП Албатрос плус, Београд 2011, 331–367; *Idem*, „Американи на Јадрану: децембар 1917 – април 1919”, *У појрази за заштитником*, 369–429.

²⁰ Herbert Hoover to Étienne Clémentel, Paris, 20 Dec. 1918, *Organization of American Relief in Europe*, 101.

²¹ In July 1918, the Food Controllers of Great Britain, France, Italy and the United States concluded that the worsening wartime food situation required a unified Allied strategy rather than separate national programs. Recognizing shortages in shipping, finances and essential foodstuffs – and the inefficiencies caused by Allied competition – they agreed to establish a coordinated structure for managing all food imports. To achieve this, they proposed the creation of an Inter-Allied Food Council, composed of the four national Food Controllers and convening regularly to set unified import policies and determine questions of common interest. Beneath it, they established an Inter-Allied Food Council Committee of Representatives, based in London, consisting of an equal number of delegates from each of the four powers and chaired by an independent non-voting

Colonel William G. Atwood and a small staff to Belgrade to organize American operations and urged the French government to appoint a representative to ensure the “entire cooperation of the associated Governments.”²² Minister Clementel replied on January 15, 1919 that the French representative had been instructed accordingly and recommended that Atwood join the Inter-Allied Commission in Belgrade.²³

In a message to Percival Dodge, the American chargé in Serbia, Hoover announced the appointment of Colonel William G. Atwood as Director of Relief for Serbia and “Yugo-Slavia” on behalf of the U.S. Food Administration.²⁴ Several U.S. government vessels carrying food were already headed to the Adriatic, where supply bases were planned at Ragusa, Cattaro, Trieste, Fiume, and possibly Salonica. Food would be sold at cost to Serbian government agents at these ports, with distribution carried out by Serbian authorities under American supervision. To finance the operation, Hoover emphasized the urgent need for Serbia to request a \$15 million loan from the U.S. Treasury to finance these operations and encouraged Belgrade to seek complementary advances from Britain and France for clothing and other essentials. Colonel Atwood, he noted, was also prepared to assess the critical railway situation upon his arrival in Belgrade.²⁵

American relief planning for the Balkans depended heavily on Adriatic access. On 21 December, Hoover sought American naval support for Adriatic operations. In his letter to Admiral William S. Benson, he requested an assessment of whether 8,000-ton cargo vessels could safely unload at Ragusa, Cattaro, or Antivari, and whether storage facilities at those ports were adequate. He also asked for naval assistance to support the movements of Colonel J. W. McIntosh and Colonel Atwood, who were to manage supply bases at Trieste and in the interior.²⁶ Benson complied by directing Admiral Bullard to ensure full cooperation of naval

head. This committee would coordinate all operational food programs, act as the central channel of communication with the Inter-Allied Maritime and Finance Councils, and supervise the Allied purchasing and shipping program, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Supplement I, The World War*, United States Government Printing Office, Volume I, Washington 1933, doc. 473–481.

²² Hoover to Clémentel, Paris, 20 December 1918, *Organization of American Relief in Europe*, 106–107.

²³ *Ibid.*, 106.

²⁴ The Food Administrator (Hoover) to the Chargé in Serbia (Dodge) Paris, 21 December 1918, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919*, Volume II, United States Government Printing Office, Washington 1942, doc. 565.

²⁵ From late 1919 until autumn of 1920, an American technical mission operated in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes under Herbert Hoover’s direction. Its purpose was to provide expert assistance in rebuilding the country’s devastated transportation, mining and communications sectors and to help re-establish international traffic links. The mission, led by Colonel William G. Atwood and funded from Yugoslav remittance accounts held by the American Relief Administration, produced numerous technical assessments but struggled to function effectively due to political instability and limited cooperation from the Yugoslav government. It was formally discontinued in September 1920. Colonel Atwood head of the Transportation Section of the American Relief Administration and the American member of the Communications Section of the Supreme Economic Council, was named chief technical adviser to the Yugoslav Government; Vesna Aleksić, “Mission Impossible of American Experts in Serbia 1919–1920”, *125 Years of Diplomatic Relations between the USA and Serbia*, ed. Ljubinka Trgovčević, Faculty of Political Sciences, Belgrade 2008, 103–119.

²⁶ Hoover to Benson, Paris, 21 December 1918, *Organization of American Relief*, 106; D. Živojinović, *America, Italy and the Birth of Yugoslavia*, 225.

units with the relief commissions. At the same time, Italian and French influences in the region were growing rapidly. The French, seeking a base for supplying their forces in the Orient, aimed to use the port of Rijeka, while Italian forces had effectively taken control of the city and showed no intention of withdrawing.

He asked Admiral Benson to instruct the U.S. naval command at Venice to assist their missions with transport, information, and local coordination. Benson responded the same day, directing Admiral William H. G. Bullard, the senior U.S. naval officer in the Adriatic, to provide full cooperation.²⁷

Simultaneously, Hoover's telegram to George L. Rickard of the Food Administration reveals a different dimension of his leadership: the political and ideological struggle over control of global food governance. Responding to press reports of alleged disagreements between himself and the Allies, Hoover denied any dispute over specific relief programs but admitted a "serious difference" over the proposed creation of an *Allied Food Council* that would centralize authority over all global food resources. He rejected the proposal outright, insisting that no international authority should control American producers or national assets without accountability to Congress.²⁸ Hoover's refusal underscored a defining principle of his approach to humanitarian administration: that American relief should operate cooperatively but not under foreign or supranational direction.

Transportation links to southern Serbia and the Adriatic coast were chronically underdeveloped. In principle, supplies could have been moved by barge down the Danube and up the Sava, but these routes remained unusable because of coal shortages, damaged infrastructure, and the political instability of the new government. Hoover repeatedly intervened, both through American relief officials and through the Inter-Allied Supreme Economic Council, to insist that northern surplus stocks be used to supply regions in acute need. As a result, part of the available food was eventually moved to southern parts of Kingdom SCS, while additional quantities were forwarded to Austria, particularly Vienna.

Despite these efforts, large areas of southern Serbia and the Dalmatian hinterland could not be supplied from inland points. Early surveys estimated that southern Serbia required between 3,000 and 5,000 tons of flour per month, central Serbia a similar amount, and Dalmatia, Montenegro, Bosnia, and Herzegovina between 12,000 and 15,000 tons monthly.²⁹ Some of these needs could be met from Banat surpluses, but most depended on overseas shipments. The original American program envisaged monthly deliveries of 12,000 tons of breadstuffs, 2,500 tons of beans and peas, and 500 tons of milk, although this plan was later revised. Britain agreed to supply southern Serbia through Salonica, while the United States undertook responsibility for the Dalmatian coast and adjoining regions. Because British shipments fell short, several American cargoes were also diverted to Salonica to maintain continuity of supply.

Operational detail reached Washington with Colonel J. W. McIntosh's field report from Fiume on 26 December 1918.³⁰ After consulting with Admiral Harry

²⁷ Benson to Hoover, Paris, 21 December 1918, *Organization of American Relief*, 108.

²⁸ Hoover to Rickard, Paris, 21 December 1918, *Organization of American Relief*, 107.

²⁹ *American Food in the World War*, 208.

³⁰ McIntosh to Food Administration, Fiume, 26 December 1918, *Organization of American Relief*, 120.

S. Bullard, McIntosh recommended designating Cattaro and Ragusa as the principal distribution bases for Balkan relief. Both ports offered substantial dry storage, including an estimated 4,000 tons at Ragusa, and the railway lines from Ragusa toward Sarajevo and Belgrade were reported to be entirely in Serbian hands. This offered a far more dependable inland route than the congested northern ports. In contrast, Fiume and Trieste were diplomatically contested and logistically strained. Italian, French, British, and American authorities were all competing for scarce rolling stock, and McIntosh noted that even the British had difficulty unloading a single provision ship. Although storage capacity at Fiume was considerable, the combination of Italian political ambitions, mixed Allied military presence, and nearby Serbian forces created an atmosphere of volatility. With roughly 15,000 Italian troops and smaller American, British, and French detachments stationed in and around the city, McIntosh concluded that the port was too unstable for systematic relief operations. Local flour prices, inflated by Italian resale at “ridiculously high prices”, underscored the disorder.³¹

McIntosh urged that small coastal vessels (700–2,000 tons) be requisitioned for reshipment from Trieste to southern depots when railcars were unavailable. He noted that Italians had already requisitioned more than fifty Austrian and German ships, and the French nineteen, and regretted that American authorities had not secured more regional tonnage. Communication with Paris remained unreliable, with telegraph delays of up to six days. Mechanical failure of the *U.S.S. Gregory* further complicated coordination, forcing McIntosh to send a courier over the mountains for updated information.

Reports from British and Serbian Red Cross workers and YMCA staff indicated worsening shortages in the interior. McIntosh insisted that flour from the *West Lashaway*, then unloading at Trieste, be moved inland without delay. If Serbian authorities lacked rail or motor transport, he proposed using the *Buon Padre*, a steamer requisitioned by Admiral Bullard, with transport costs charged to the Serbian government. He warned that political tensions along the coast were dangerously high and stated that “it would not take much to touch off a fight.” Finally, McIntosh emphasized the need for administrative personnel, office staff, and American officers to be stationed at Cattaro, Ragusa, Fiume, and aboard U.S. vessels operating in the region. He advised that Colonel Atwood, upon arrival, establish contact with American naval forces at Venice and that correspondence be routed through the destroyer stationed there, whose wireless communication was more reliable than local telegraph lines.

McIntosh’s supplementary report of 27 December 1918 confirmed Colonel Walton’s agreement with the assessment and reiterated the need to move flour from Trieste to Ragusa if Serbian railcars were unavailable.³² McIntosh also relayed politically sensitive incidents, including an American making unauthorized statements supporting Italian annexation of Dalmatia and Italian attempts to use food distribution to influence political opinion on Pašman and Ugljan. According to witnesses, the food bore American Red Cross markings, which raised concerns

³¹ *Ibid*, 121.

³² McIntosh to the Food Administration, 27 December 1918, *Organization of American Relief*, 123.

about the political misuse of U.S. humanitarian supplies. McIntosh expected the Navy to address this matter in its communications with Washington.

McIntosh then discussed operational needs. He asked that all future correspondence be routed through the American Consul in Venice rather than through the *U.S.S. Gregory*, since the ship's movements were unpredictable. He also requested that two Cadillac cars with drivers, spare parts, and extra tires be sent to Trieste from the American Expeditionary Forces. He also recommended sending 4,000 tons of Siamese rice stored in Philadelphia to Serbia, stating: "I believe this would be very useful to the Serbian people as rice seems to be the thing they most desire."³³

By late December, Hoover, Admiral Benson, and their field officers had completed the conceptual design of the relief system, though it still existed only on paper. By January 1919, the mission confronted a clear obstacle: ships were arriving, but the Adriatic coastline lacked reliable inland connections. Naval cooperation could deliver cargo to the shore, but the success of the operation depended on the physical infrastructure of the new kingdom. For this reason, Hoover ordered a systematic inspection of the Adriatic by U.S. Army engineers, whose assessments would shape the Food Administration and ARA's operational map in southeastern Europe.

ADRIATIC PORTS: ACCESS AND ASSESSMENTS

As already noted, the effectiveness of the U.S. Food Administration and later the ARA in the new Yugoslav state depended on more than credits or diplomacy. It required identifying ports and inland routes capable of sustaining steady movement of food. By early 1919, American engineers were confronting the limits of the Adriatic coastline, where deep harbors met a mountainous interior with restricted transport. A detailed assessment by Lt. Col. C. Jordan-Belland and Major McKennett concluded that no single port could function as a full logistical entry point until the railway system was improved. Their report therefore compared each harbor in terms of rail access, storage capacity, and potential for.³⁴

The investigators surveyed the main Adriatic candidates, including Fiume (Rijeka), Spalato (Split), Gravosa (Gruž, Dubrovnik), and Teodo (Tivat), and evaluated each in relation to rail connectivity, storage capacity, and possibilities for expansion. Their findings illuminate both the technical complexity and political delicacy of selecting a "Yugoslav port" at the moment when sovereignty and infrastructure were still contested.

Fiume, a first-class harbor and established industrial town, possessed a normal-gauge railway network capable of handling heavy traffic, having already operated at wartime capacity. Its principal limitation lay in the steep two-percent gradient over the initial thirty-two kilometers toward the interior. Until that segment

³³ *Ibid.*, 124.

³⁴ Hoover Institution Archives, ARA European Unit, Box 553 Folder 11, General Subject File: Adriatic Ports, "Mission to Yugoslavia: Reports Based on Investigation by Lt. Col. Jordan-Bell and Major McKennett, Engineers, U.S.A.," s.l., s.a.

was double-tracked and new marshalling yards built, throughput remained capped. Nonetheless, the report judged Fiume “unquestionably the principal port for Yugoslavia”, provided future expansion followed Austrian plans already laid down before 1914.

Spalato (Split), by contrast, was “undeveloped to a great extent” yet held “almost unlimited possibilities.”³⁵ The Austrians had drafted a comprehensive expansion plan, though only a narrow-gauge line to Sinj existed at the Armistice. A projected standard-gauge connection from Knin through Bosnia to the Fiume–Belgrade line suggested a promising future role. According to American engineers, Split’s central position on the coast and its hinterland links made it a strong candidate for long-term investment once railway access improved.

Further south, Gravosa (Gruž, Dubrovnik) possessed an excellent natural harbor able to accommodate several large vessels. Its inland connections, however, were inadequate. The narrow-gauge line from Ragusa to Brod via Sarajevo, with steep gradients and rack sections up to six percent, limited traffic to about 2,000 tons per day. The engineers advised against major harbor expansion until these rail links were upgraded. They recommended only modest improvements such as replacing temporary sheds with transit warehouses and installing cranes for direct ship-to-rail handling.

Metković, at the mouth of the Neretva, was dismissed as unsuitable because of shallow waters and an overburdened rail line from Dubrovnik to Sarajevo. A similar judgment was passed on Klek bay, which lacked communications and would demand “heavy engineering.” Yet, Teodo (Tivat) on the Bocche di Cattaro was identified as a promising long-term prospect. The Austrians had used it as a submarine and cruiser base, and its large natural harbor could support future development if a normal-gauge rail link to Niš were ever constructed. This would provide central Serbia with a direct outlet to the Adriatic and Mediterranean trade.

Their overall conclusion was sober: the constraint was not port capacity but railway capacity. Until the inland system was upgraded, “the existing ports on the Adriatic will more than handle the traffic both for import and export.”³⁶ Relief logistics, in short, were not limited by harbor walls but by mountain grades and missing bridges. This technical assessment shaped American planning for months to come, guided Hoover’s emphasis on naval coordination, influenced the placement of supply depots, and explained why American ships alternated between Trieste, Ragusa, and Cattaro rather than used a single Yugoslav port.

Complementing these engineering findings, a separate file on Fiume’s facilities detailed the industrial and port infrastructure inherited from Austria-Hungary. Fiume possessed major shipyards, petroleum basins, and rolling mills. The *Molo Maria Teresa* breakwater enclosed nearly 3,800 acres of water with sufficient depth, and six piers supported rail tracks and electric cranes. Although warehouse space exceeded 140,000 square meters, almost half was unusable due to poor flooring and inadequate facilities. Even so, Fiume remained the only port with a complete normal-gauge connection to Zagreb and Vienna, which made it indispensable for both relief and future trade.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ *Ibid.*

EARLY FIELD OPERATIONS IN SERBIA AND THE ADRIATIC

The findings of the engineering survey thus set the stage for the American field operations in Serbia and the Adriatic region. Colonel J. W. McIntosh's report from Trieste of 12 January 1919 was drawn upon Colonel Walton's reconnaissance in the Bay of Cattaro (Kotorski zaliv) and at Ragusa (Dubrovnik).³⁷ Namely, McIntosh found that these southern ports, initially viewed as promising bases, could handle only modest amounts of traffic. Rail capacity from Zelenika, the bay's main exit point, was limited to roughly 200 tons per day, and half of that was already being used by French army supply lines. None of the ports had modern unloading equipment, so cargo had to be moved laboriously from ship to barge, from barge to dock, and then by horse or oxen to warehouses. Ragusa offered around 6,000 tons of storage, but Italian control of facilities in Sebenico (Šibenik), Spalato (Split), and Zara (Zadar) further restricted Allied access. Therefore, McIntosh concluded that Fiume would have to serve as the main base for Serbian relief, while Zelenika and Cattaro could support only small operations for Montenegro.

The report also described the tense political situation along the coast. Italian and French troops operated far inland, local hostility toward occupying forces remained strong, and the recent uprising in Montenegro showed how quickly hunger could escalate unrest. Walton had already released one thousand tons of American flour to Serbian officials who had been waiting weeks for supplies. McIntosh urged that Serbia mobilize all available carts and vehicles to move cargo inland and recommended that the ARA rely on smaller ships better suited to the region's limited harbor facilities.

Diplomatic competition added further difficulty. McIntosh learned that Italian and British officials were discussing separate arrangements for food deliveries to Austria and appeared ready to proceed without American participation. He ended his report with practical requests: more personnel, additional vehicles, and a clearer statement of Allied plans for Austrian relief. He warned that delays in coordinating port operations threatened the effectiveness of the entire mission.

Overall, his findings made the gap between planning and execution unmistakable. American grain was available, naval cooperation was assured, and Hoover's financial arrangements were in place, but the ports, railways, and administrative structures needed to move food inland were still uncertain. It was into this unsettled environment that Colonel Atwood would soon arrive to turn an outline of relief into a functioning operation.

On 11 January 1919, Admiral Bullard reported that McIntosh was satisfied with the cooperation between naval and relief personnel, yet major difficulties remained: food could not move inland efficiently, railways were disorganized, and the narrow-gauge lines were inadequate for large shipments. Overall, despite cooperation at the port level, the inland transport situation remained the critical obstacle.³⁸

Lieutenant Colonel William G. Atwood, head of the U.S. Food Commission in Belgrade, arrived in the Serbian capital on 14 January after a difficult journey

³⁷ McIntosh to the Food Administration, Trieste, 12. January 1919, *Organization of American Relief*, 177.

³⁸ D. Živojinović, *America, Italy and the Birth of Yugoslavia*, 225.

up the fog-covered Sava River, the only line of communication still open. His first report to Hoover, sent the following day, offered on-site assessment of postwar conditions in the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes. Atwood described a country struggling to recover from occupation, infrastructural collapse, and economic isolation. In Bosnia-Herzegovina, basic administration had been restored, and small surpluses of goods such as prunes were even available for export. Southern Herzegovina, however, was close to famine, which led Atwood to authorize an emergency shipment of 600 tons of flour from the *Western Plains*.³⁹ Conditions elsewhere were uneven: the Italians still controlled key Dalmatian ports and railways, fuel supplies were depleted, and most of the skilled labor force, formerly Austrian or German, was no longer available.

Montenegro, cut off from its traditional supply routes, presented one of the most acute challenges. Atwood noted that the repair of the cableway on Mount Lovćen, once maintained by German engineers, could dramatically improve the movement of goods. He also praised the efforts of the American 332nd Infantry, which had managed to restore a small fleet of captured trucks, but warned that their withdrawal would paralyze operations in Cattaro and Zelenika. His recommendations to Hoover were practical and forward-looking: the creation of an Allied reconstruction loan, the recruitment of volunteer American and Canadian railway engineers, and the sale of American railway equipment to Serbia to restore essential communication lines. The construction of a temporary bridge over the Sava River, he wrote, was of “urgent necessity”, as Serbia had no functioning rail connection south of the Danube.⁴⁰

A memorandum drafted after Atwood’s meeting with Serbian Food Minister Mihailo Jovanović on 17 January defined the structure of the American mission.⁴¹ Atwood outlined to Jovanović the scope of U.S. operations, explaining that four American ships loaded with flour were stationed in the Adriatic at Trieste, Cattaro, and Fiume, under the control of the U.S. Army and to be discharged only under American supervision. Emergency allocations of 600 tons to Herzegovina and further consignments to Montenegro had been approved, but new distributions were to await the formal signing of Serbia’s \$15 million loan in Washington.

The Minister requested that some quantities of flour be sent as soon as possible to Salonica, to meet the pressing needs of the Bitolj and Skoplje regions. The American representatives explained that no warehouse space was available at Salonica, but the Minister suggested that the railway to Bitolj, Skoplje and Mitrovica could handle up to 500 tons of freight daily. In response, Colonel Atwood stated that he would instruct Colonel McIntosh to request Admiral Bullard to assign a vessel of 1,000 to 1,500 tons to transport a smaller cargo of flour to Salonica. Minister also requested supplies of lard and bacon and was told that there was already a ship en route charged with a mixed cargo of whole-hog products. He confirmed that a rationing system was being established throughout most of the country, except in Serbia proper and Montenegro, and expressed hope of

³⁹ Atwood to Hoover, Belgrade, 15. January 1919, *Organization od American Relief*, 192.

⁴⁰ *Ibid*, 193.

⁴¹ At the meeting were present Colonel W. Atwood, M. Jovanović (Serbian Food Minister), Percival Dodge, and John L. Simpson.

achieving full coverage within two months, though he noted that after years of foreign occupation, local populations were often reluctant to comply with new administrative regulations. An impending sugar shortage prompted a discussion on barter arrangements with neighboring states. Atwood suggested arranging an exchange of Croatian prunes for Czech sugar, though Jovanović replied that the Prague had requested pork products in return, which Serbia could not spare. Finally, Jovanović requested American assistance in procuring kerosene and salt from Romania, both of which were critically scarce across the region.⁴²

Atwood and his colleagues, Percival Dodge and John L. Simpson, proposed an organizational model based on the Commission for Relief in Belgium, with a central office in Belgrade and regional delegates in all the important centers of the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes, coordinating with local authorities to assess needs and supervise distribution. The Serbian minister welcomed the plan, pledging administrative support and direct government cooperation.

The meeting further addressed Serbia's emerging rationing system, then operative across most of the new state except in Serbia proper and Montenegro. Jovanović expressed optimism that full coverage could be achieved within two months, though he noted that after years of foreign occupation, local populations were often reluctant to comply with new administrative regulations. The Belgrade meeting also revealed the complex economic geography of the postwar Balkans. Stocks in the former Hungarian territories were largely depleted, though some maize remained available for transfer to Croatia, Slavonia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, and Montenegro. Atwood urged that Serbia make use of these domestic surpluses before relying on American imports.

Together, Atwood's reports from January 1919 document the formative stage of the American Relief Administration's Balkan operations. They illustrate the transition from improvised wartime assistance to a systematic humanitarian apparatus, and reveal how, in the unstable months following the Armistice, American relief became both a practical necessity and a vehicle of emerging humanitarian statecraft.

CONCLUSION: HUMANITARIAN STATECRAFT IN THE YUGOSLAV CONTEXT

The relief operations in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes reveal how humanitarian action and state-building became intertwined in the unsettled months following the Armistice. American participation grew out of urgent necessity, but its implementation required the creation of new financial channels, the mobilization of military and civilian personnel, and the establishment of an administrative network that reached from Adriatic ports to local distribution centers. The work of McIntosh, Atwood, and their colleagues demonstrates how relief was shaped as much by geography, transport, and shortages of labor as by diplomatic agreement. The new kingdom's fragmented infrastructure, uneven internal markets,

⁴² Memorandum of Conference with Serbian Food Minister, 17 January 1919, *Organization of American Relief*, 202.

and limited administrative capacities transformed food aid into a practical instrument of stabilization.

At the same time, the American mission was never a purely charitable endeavor. It reflected Hoover's broader vision of postwar recovery, in which the delivery of food served both humanitarian aims and broader political objectives. The Yugoslav case shows how relief could support the consolidation of new governments, strengthen administrative routines, and create channels of influence at a moment when institutions were still taking shape. In this sense, the early American presence in the Balkans stands as an important episode in the emergence of modern humanitarian statecraft, where assistance, policy, and reconstruction became part of a single, interconnected process.

ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Примљен: 17. 11. 2025.

Прихваћен: 25. 11. 2025.

Др БИЉАНА ВУЧЕТИЋ, научни саветник
Историјски институт Београд
Кнез Михаилова 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: biljana.vucetic@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-4050-6391>

УВОД У ХУМАНИТАРНУ ДРЖАВНУ ПОЛИТИКУ: АМЕРИЧКА АДМИНИСТРАЦИЈА ЗА ХРАНУ И ПОРЕКЛО АМЕРИЧКЕ АДМИНИСТРАЦИЈЕ ЗА ПОМОЋ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

РЕЗИМЕ: Овај чланак испитује формирање и ране активности Америчке администрације за храну и Америчке администрације за помоћ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца крајем 1918. и почетком 1919. године. Користећи архивске збирке Хуверовог института, публикације америчке владе и савремене извештаје, чланак реконструише механизме путем којих је америчка помоћ планирана, финансирана и спровођена на послератном Балкану. Анализа смешта југословенску помоћ у оквиру шире европске стратегије Херберта Хувера и истиче политичке и административне изазове с којима се суочавала новооснована држава. Посебна пажња је посвећена логистичким ограничењима Јадранске обале, процени лука и унутрашњег транспорта, као и координацији између америчких, савезничких и локалних актера. Студија прати рад кључних личности, укључујући пуковника Џ. В. Макинтоша и потпуковника Вилијама Г. Атвуда, чији извештаји из јануара 1919. године илуструју крхке економске услове широм Србије, Босне и Херцеговине, Далмације и Црне Горе. Пратећи прелаз од импровизоване ратне помоћи до структурираног програма помоћи, чланак износи тврдњу да су америчке операције играле значајну улогу у стабилизацији новог краљевства и да представљају рани пример хуманитарног државничког умећа у Југоисточној Европи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Америчка администрација за помоћ; хуманитарна делатност; обнова након Првог светског рата; Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца; Херберт Хувер; хуманитарна организација

UDC 32:929 Đilas M.
UDC 32:929 Đedijer V.
UDC 94(497.1)"1954/1955"
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2025.112.6
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 13. 12. 2024.
Прихваћен: 15. 11. 2025.

Др АЛЕКСАНДАР В. МИЛЕТИЋ, виши научни сарадник
Е-адреса: samiletic82@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5801-3718>

Др НАТАЛИЈА ДИМИЋ ЛОМПАР, научни сарадник
Е-адреса: natalijadimic@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0094-6587>

Институт за новију историју Србије
Трг Николе Пашића 11
Београд, Србија

ОДЈЕК „СЛУЧАЈА ЋИЛАС–ДЕДИЈЕР” МЕЂУ ЗАПАДНОНЕМАЧКИМ СОЦИЈАЛДЕМОКРАТАМА 1954–1955.*

САЖЕТАК: Циљ овог рада је да се на основу увида у југословенску и немачку грађу пружи анализа реакција које је пад Милована Ћиласа имао међу представницима западнонемачких социјалдемократа. Пажња је посвећена настојањима југословенске партије и дипломатских представника да умање негативне последице овог унутрашњополитичког обрачуна по односе са представницима Социјалдемократске партије Немачке. Различите реакције немачких социјалиста на „случај Ћилас” указују на њихову хетерогеност, као и на различите мотиве којима су се у сарадњи са југословенском партијом водили.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милован Ћилас; Владимир Дедијер; Социјалдемократска партија Немачке; Савез комуниста Југославије; југословенско-немачки односи; случај Ћилас–Дедијер

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација РС, на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада Института за новију историју Србије у 2024. години бр. 451-03-66/2024-03/200016 од 5. 2. 2024.

УВОД

Политичка делатност Милована Ђиласа привлачила је знатну пажњу како савременика тако и потоњих истраживача и шире јавности. О Миловану Ђиласу, његовој политичкој, културној и историјској улози, посебно његовој личности као феномену на пољу светског дисидентства, доста се писало, што је до данас произвело читаву библиотеку разних научних и публицистичких наслова, различитих садржина, мање или веће вредности за истраживаче.² Као једна од најкрупнијих личности послератне југословенске власти, Ђилас је својом критичком антисовјетском делатношћу после 1948. године у великој мери утицао на отварање процеса постепене демократизације и либерализације система. Овај тренд заустављен је после Стаљинове смрти марта 1953, а Ђиласово непристајање уз нови политички курс коштало га је пада са власти јануара 1954. и радикалног одстрањивања из јавног живота у земљи. Тада почиње дуги дисидентски период његовог политичког и интелектуалног деловања, које је добило велики публицитет у свету, посебно на Западу, где је важио за једну од најкрупнијих дисидентских фигура комунистичког света. Након тзв. „случаја Ђилас“ из јануара 1954, који је произвео бурне реакције и велику пажњу у западној јавности, после привременог смиривања током лета, западну јавност су крајем 1954. поново узнемириле вести о Ђиласу, овога пута кроз тзв. „случај Ђилас–Дедијер“. Наиме, пошто су крајем децембра 1954. Милован Ђилас и његов доскорашњи најближи сарадник Владимир Дедијер дали изјаве западној штампи, које су због критичких погледа према југословенској власти изазвале широко интересовање, на Западу се Ђиласово име опет нашло у центру пажње, што је у Југославији покренуло ново узнемирење и реакцију режима путем судских процеса против Ђиласа и Дедијера јануара 1955. године.

Иностране реакције на пад Милована Ђиласа већ су до сада делимично научно обрађиване, како у домаћим тако и у страним публикацијама.³ Такође, предмет научне обраде били су и случајеви режимске репресије над Ђиласом након пада са власти, попут „случаја Ђилас–Дедијер“ децембра 1954

² Релевантнија домаћа и страна литература о Миловану Ђиласу: Günther Bartch, *Milovan Djilas oder Die Selbstbehauptung des Menschen. Versuch einer Biographie*, Mainz Verlag, München 1971; Stephen Clissold, *Djilas, the Progress of a Revolutionary*, Maurice Temple Smith, New York 1983; Vasilije Kalezić, *Đilas, miljenik i otpadnik komunizma. Kontroverze pisca i ideologa*, Zodne, Beograd 1988; Momčilo Đorgović, *Đilas, vernik i jeretik*, Akvarijus, Beograd 1989; Michael M. Lustig, *Trotsky and Djilas. Critics of Communist Bureaucracy* – Greenwood Press, New York 1989; Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas. Prilozi za biografiju*, Prosveta, Beograd 1991; Branislav Kovačević, *Đilas, heroj-antiheroj*, Pobjeda, Titograd 1991; Momčilo Cemović, *Đilasovi odgovori*, Svetlostkomerc, Beograd 1997; Jasna Dragovic, *Milovan Djilas. From the Early Critique of the Communist System to the Present*, Institute Universitaire de Hautes Études Internationales, Genève 1993; Dragutin Leković, *Milovan Đilas i socijalizam*, CANU, Podgorica 2010; Милош Миликић Мидо, *Райним сјазама Милована Ђиласа*, Теовид, Београд 2011.

³ Александар В. Милетић, *Преломна времена. Милован Ђилас и зајадноевројска социјалистичка и социјалдемократска левица (1950–1954)*, ИНИС, Београд 2019; Nikola Mijatov, „Milovan Djilas i britanski laburisti 1950–1955.“, *Istorija 20. veka*, 2/2015; Mateja Režek, „Milovan Djilas and the British Labour Party, 1950–1960“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, LIII, 3 (2018), 58–78; Nikola Mijatov, *Milovan Djilas i evropski socijalisti 1950–1958*, ISI, Beograd 2019.

– јануара 1955.⁴ Нема сумње да су повремене „афере” око делатности Ђиласа привлачиле пажњу стране јавности, па је из тог разлога важно појединачно и детаљније истражити неке од примера таквих реакција, поготово на Западу.

Овај рад има за циљ да допуни сазнања о одјецима „случаја Ђилас–Дедијер” у иностранству, конкретно се бавећи непосредним реакцијама социјалдемократа у Западној Немачкој и настојањима југословенских власти да неутралишу негативне међународне последице унутрашњополитичког обрачуна. Коришћени извори југословенске и немачке провенијенције, пре свега архивска грађа похрањена у Архиву Југославије, Дипломатском архиву Министарства спољних послова Републике Србије, Архиву социјалдемократије у Бону и Савезном архиву у Кобленцу, омогућава с једне стране анализу различитих мотива којим су се западнемачки социјалисти водили у сарадњи са југословенском партијом, а с друге домете утицаја југословенских како партијских тако и државних представника на обликовање ставова о Југославији и карактеру југословенског режима на Западу. Закључци до којих се у раду дошло указују на значај који су западни (западнемачки) социјалисти имали за југословенску спољну политику, али и на растућу сложеност југословенске спољнополитичке позиције која се средином 50-их година мерила не само биполарним параметрима већ и у светлу југословенског повезивања са ваневропским светом и решавања питања безбедности у Европи.

ЈУГОСЛОВЕНСКО ОКРЕТАЊЕ ЗАПАДНОЕВРОПСКОЈ ЛЕВИЦИ И УСПОСТАВЉАЊЕ САРАДЊЕ СА СПД-ОМ

Прва половина 50-их година за Југославију је представљала веома турбулентан и осетљив период у сфери спољне политике. Југословенско руководство, стешњено између два супротстављена хладноратовска блока, тражило је алтернативне путеве за ефикасан и што мање компромитујући дипломатски „пробој” у свет.⁵ Принудна сарадња са Западом и изолованост са Истока несумњиво су доводили у питање основне идеолошке постулате на којима су почивали социјалистичка Југославија и њена власт. Због тога је било пожељно и политички веома корисно успостављати сарадњу са свим расположивим снагама нестаљинистичке и непросовјетске левице у свим деловима света. Тако се на самом почетку 50-их година указала прилика за успостављање ближих контаката и веза са социјалистичком и социјалдемократском

⁴ Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, *Rađanje jeretika. Suđenje Milovanu Đilas i Vladimiru Dedijeru 1955*, Institut za savremenu istoriju i Altera, Beograd 2011.

⁵ О спољнополитичком положају Југославије у овом периоду видети: Darko Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Globus, Zagreb 1988; Dragan Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955. Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Službeni list SRJ, Beograd 2000; *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945–1955. Slučaj Jugoslavije*, ur. Ljubodrag Dimić, Filozofski fakultet – Institut za noviju istoriju Srbije – Arhiv SCG, Beograd 2008; *Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961*, ur. Slobodan Selinić, INIS, Beograd 2008; Ljubodrag Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat. Ogledi o spoljnoj politici Josipa Broza Tita (1944–1974)*, Arhipelag, Beograd 2014; Александар Животић, *Вашингтонска конференција 1951. Југословенско приближавање САД*, Завод за уџбенике – ИНИС, Београд 2015.

левицом у Западној Европи. Све велике и утицајне западноевропске социјалистичке партије тога времена су оствариле пуну или одржавале коректну сарадњу са југословенским представницима. Истовремено, отварао се и простор за сарадњу са социјалистичким партијама ваневропског света.

На таласу југословенског отварања према Западу и повезивања са социјалистичким партијама света, на самом почетку 50-их година успостављена је и сарадња између Комунистичке партије Југославије и Социјалдемократске партије Немачке. На простору Немачке, подељене у четири окупационе зоне, а затим у две државе, где су се сударали интереси дојучерашњих ратних савезница, политички живот обновљен је непосредно по окончању ратних дејстава. На простору Западне Немачке једна од најутицајнијих и најстаријих немачких политичких партија, била је Социјалдемократска партија Немачке (СПД), а њен политички конкурент била је новооснована Хришћанско-демократска унија (ЦДУ), која је под моћним ауторитетом свога шефа Конрада Аденауера током целокупне послератне деценије држала власт у СР Немачкој, стављајући тиме немачке социјалдемократе у положај исто тако моћне и утицајне опозиције.⁶

Иако у опозицији, СПД је имала велики утицај у немачкој политичкој јавности и међу радништвом, па је сарадња са њом била од вишеструког значаја, посебно у тренуцима када је Југославији била драгоцен свака политичка подршка на Западу. Односи са СПД-ом успостављени су већ током 1950, а одвијали су се, као и са свим другим партијама, преко новоосноване Спољнополитичке комисије ЦК КПЈ,⁷ али и преко југословенских дипломатских представника у СР Немачкој.⁸

Према југословенском мишљењу, сарадња са СПД-ом била је вишеструко значајна. С једне стране, у питању је била политичка странка са великим утицајем у Западној Немачкој и с dobrим шансама за долазак на власт у будућности. Значајна је била и процена да СПД заступа објективну слику о Југославији, али и тежње уочаване код тадашњег руководства партије, превасходно Курта Шумахера, за очувањем немачке независности у односу на стране факторе.⁹ Тај „суверенистички” став који је подразумевао захтев за немачком равноправношћу, ограничену ремилитаризацију, визију Европе као заједнице равноправних народа и противљење војним блоковима био је за југословенску страну потенцијална основа за сарадњу са немачким социјалдемократима по питањима везаним за међународне односе, тј. нека врста потенцијалног заједничког имениоца у напорима изградње ванблоковске политике.¹⁰

⁶ Видети: Gregor Kritisidis, *Linkssocialistische Opposition in der Ära Adenauer. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Bundesrepublik Deutschland*, Offizin Verlag, Hannover 2008.

⁷ Од 1953. године сарадња са страним партијама и покретима прешла је у надлежност Комисије за међународне односе и везе Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРЈ).

⁸ О односима југословенских комуниста и немачких социјалдемократа почетком 50-их година видети: Aleksandar V. Miletić, „Balancing trust: Yugoslav Communists and German Social democrats (SPD) 1950–1953”, *Istorija 20. veka* XLII, 1 (2024), 167–182.

⁹ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 87/II-10, Социјалдемократска партија Немачке, 1950; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 87/II-9, СПД штампа о политици КПЈ, 8. XII 1950; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 87/II-10, Социјалдемократска партија Немачке, 1950.

¹⁰ Miletić, „Balancing trust: Yugoslav Communists and German Social democrats”, 172–173.

Истовремено, у односима југословенских комуниста и немачких социјалдемократа постојале су и озбиљне препреке. На првом месту, то је био начелни став руководства СПД-а који је представљао оданост вишестраначком и плуралистичком парламентарном систему западне демократије. Југославија, њен систем и њена власт били су за руководство СПД-а, као и већи део чланства, оличење класичне комунистичке (стаљинистичке) једнопартијске диктатуре, у којима нема демократије нити било каквих политичких слобода. То је посебно било изражено код Курта Шумахера, који је по том питању био доследан и непопустљив.¹¹ Други камен спотицања у односима била је Независна радничка партија Немачке (УАПД), коју су у то време (1951) основали бивши чланови Комунистичке партије Немачке, а коју је политички и финансијски тајно помагала Југославија, у нади да ће преко ње успети да на посредан начин утиче на политички живот Западне Немачке. Иако краткотрајна, ова политичка „авантура” знатно је уздрмала поверење руководства СПД-а према југословенским комунистима.¹²

Зазирање социјалдемократског руководства да разменом званичних партијских делегација сарадњу са југословенским комунистима подигне на виши ниво у знатној мери је било одраз жестоке антикомунистичке климе у Савезној Републици Немачкој и страха од последица које би такав потез имао по изборне резултате у земљи.¹³ У највећој мери из наведених разлога односи са немачким социјалдемократама текли су знатно уздржаније и спорије него са осталим великим и значајнијим социјалистичким и социјалдемократским партијама Западне Европе.¹⁴

Упркос изостанку званичних посета, међусобни контакти бивали су почетком 50-их све интензивнији. Ситуација се знатно побољшала, или боље речено релаксирала, са одласком крутог и принципијелног Шумахера крајем лета 1952. и доласком на чело СПД-а флексибилнијег и кооперативнијег Ериха Оленхаура, који је још пре доласка на ту функцију показивао знаке спремности на побољшање и интензивирање сарадње.¹⁵ Међутим, почетком 1954. године догодила се „афера” унутар СКЈ, тзв. „случај Милевана Ђиласа”, једног од најугледнијих људи из самог врха партије и државе, што је потребно не само европску већ и светску јавност, одразивши се и на југословенске односе са западноевропским социјалистима.¹⁶

¹¹ Исто, 179; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 87/II-66, Забелешка о разговору амбасадора ФНРЈ у Бону, др Младена Ивековића са прваком СПД-а Куртом Шумахером, 26. јуна 1952; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 87/II-70, Став СПД-а према Југославији, 9. август 1952.

¹² Miletić, “Balancing trust: Yugoslav Communists and German Social democrats”, 176–178; Đimić, “In Search of an Authentic Position”.

¹³ Питање посете званичне делегације СПД-а Југославији покренуто је тек на пролеће 1952, али она није остварена. Прва званична делегација СПД-а у Југославију ће допутовати тек 1970. године. Милетић, *Преломна времена*, 174.

¹⁴ Miletić, “Political Parties and Movements as Alternative Options for Yugoslavia’s Policy of International Cooperation”, 298–299.

¹⁵ АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 87/II-62, Писмо Владимира Дедијера Ериху Оленхауеру, 13. март 1952.

¹⁶ Вид.: Милетић, *Преломна времена*, 225–252.

МИЛОВАН ЂИЛАС И ЗАПАДНОЕВРОПСКИ СОЦИЈАЛИСТИ

Југославија је после Стаљинове смрти, марта 1953, извршила нагли заокрет од до тада пропагиране политике демократизације и либерализације, ка постепеном враћању на старе позиције јачања партије и делимичној рестаљинизацији система и друштва у целини. Носилац претходног „тренда“ демократизације био је Милован Ђилас, члан најужег вођства партије и државе, који се није помирио са новим политичким курсом. Ђилас је од јесени 1953. до почетка јануара 1954. у серији критичких чланака у *Борби* и *Новој мисли* отворено иступио против нове политике остатка руководства, што је довело до његове смене са свих партијских и државних положаја, на Трећем пленуму ЦК СКЈ 16–17. јануара 1954. године, и одстрањивања из јавног живота земље.¹⁷ У процесу југословенског приближавања Западу и развијања сарадње са западноевропским социјалистима, Милован Ђилас је имао не само важну улогу као водећи представник демократизације, већ је и формално био на челу тада специјално формиране Спољнополитичке комисије ЦК КПЈ за односе са страним партијама и покретима. Тако је Ђилас постао један од најважнијих људи за успостављање веза са социјалистима, успостављање личних контаката, тајних и јавних „каналa“, доношење иницијатива и контролу детаља тока сарадње и унапређивања односа. Током тих активности, Ђилас је неретко остваривао и чврста познанства, па и пријатељске односе са бројним угледним социјалистима, а на представнике њихових партија често остављао јак и упечатљив утисак као „прозападни“ човек склон либерализацији система. Због тога је његово смењивање међу појединим западним социјалистима доживљавано, поред осталог, и као југословенско удаљавање од Запада.¹⁸ Представници западних социјалиста неретко су у таквој ситуацији отворено исказивали негативне утиске, па и улагали оштре протесте, југословенском вођству.¹⁹

Ипак, готово све владе западноевропских земаља, као и руководства социјалистичких и социјалдемократских партија, било да су се налазиле на власти или не, у својим званичним изјавама испољиле су разумевање и помирљив став у односу на одлуку југословенског вођства да се Ђилас смени са свих функција и уклони из власти. Несумњиво, иза оваквих официјелних

¹⁷ О политичкој делатности, еволуцији и смењивању Милована Ђиласа вид.: Александар В. Милетић, *Сарадник, противник, непријатељ. Идејно-политичка делатност Милована Ђиласа 1945–1954*, Институт за новију историју Србије, Београд 2022.

¹⁸ О реакцијама на пад Милована Ђиласа, вид.: Mijatov, *Milovan Đilas i evropski socijalisti*, 101–161.

¹⁹ Видети: Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (даље: ДАМСПРС), Политичка архива (ПА)-1954, ф. 20, бр. 41735, Забелешка о разговору министра-саветника Ј. Петрића са г. Соулом Роузом (Saul Rose), 21. јануара 1954, у Амбасади; ДАМСПРС, ПА-1954, ф. 20, бр. 47679; Забелешка о разговору министра-саветника Ј. Петрића са Семјуелом Вотсоном (Samuel Watson), председником Спољнополитичког комитета Лабуристичке партије на ручку 19. маја 1954. год.; ДАМСПРС, ПА-1954, ф. 20, бр. 42508, Забелешка о разговору секретара Кнежевића са међународним секретаром Лабуристичке партије Соулом Роузом (Saul Rose) на ручку дана 13. фебруара 1954; ДАМСПРС, ПА-1954, ф. 20, бр. 49174, Забелешка о разговору министра-саветника Ј. Петрића са Џени Ли (Jennie Lee), женом Бевана на ручку 11. јуна 1954.

ставова стајали су интереси одређених земаља, који су укључивали и добре односе са Југославијом, тако да је Ђилас суштински, без обзира на протесте појединаца и исказано незадовољство, елегантно и без много буке „пуштен низ воду”. Западноевропски социјалисти наставили су добре и коректне, па и пријатељске, односе са југословенским руководством уз изражавање разумевања за њене унутрашње потезе.²⁰ С друге стране, такве званичне реакције западних социјалиста и уопште службеног Запада одговарале су и плановима југословенског руководства о наставку односа са западним државама и социјалистичким партијама. Због тога је са југословенске стране јасно поручивано да је Ђиласов „случај” унутрашња ствар Југославије и да тај догађај нема никакве везе са било којим аспектом спољне политике.²¹

Реакције западнонемачке владе, јавности и социјалдемократске партије на „случај Ђилас” биле су подударне мњењу у другим западним државама. Након што је серија Ђиласових чланака из 1953. године у западнонемачкој јавности тумачена као „добар знак демократизације Југославије”, сазивање Трећег пленума ЦК СКЈ представљало је, према речима југословенских дипломата у СР Немачкој, „хладан туш”.²² Чак су се и поједини „пријатељи Југославије” попут члана руководства СПД-а Херберта Венера узнемирили, тражећи од југословенских представника информације о Ђиласовим активностима и о току пленума.²³ За „случај Ђилас” интересовало се и западнонемачко Министарство спољних послова. Југословенске дипломате обавиле су низ разговора са новинарима, политичарима, стручњацима за Југославију, синдикалним функционерима, настојећи да образложе званичан југословенски став.²⁴ Након објављивања материјала са Трећег пленума, сматрали

²⁰ Вид.: ДАМСПРС, ПА-1954, ф. 20, бр. 42508, Забелешка о разговору секретара Кнежевића са Јулијусом Броталом, секретаром Социјалистичке интернационале у њеним просторијама дана 13. фебруара 1954; ДАМСПРС, ПА-1954, ф. 20, бр. 41735, Забелешка о разговору министра-саветника Ј. Петрића са г. Читамом (Cheetham), 23. јануара 1954. у Форин офису; ДАМСПРС, ПА-1954, ф. 23, бр. 4676, Телеграм из Париза СИП-у, 19. јануара 1954; ДАМСПРС, ПА-1954, ф. 45, бр. 41557, Телеграм СИП-у из Стокхолма, 8. фебруара 1954.

²¹ ДАМСПРС, ПА-1954, ф. 83, бр. 47046, Разговор Ј. Б. Тита са групом америчких новинара, 6. марта 1954.

²² ДАМСПРС, ПА, 1954, ф. 60, док. 42824, Генерални конзул ФНРЈ у Минхену Богдан Осолник, ДСИП-у, 17. фебруар 1954.

²³ ДАМСПРС, ПА, 1954, ф. 62, док. 42886, Забелешка о разговору са Хербертом Венером и Штефаном Томасом 31. јануара 1954, у Војној мисији у Берлину. Присутни Амбасадор Ивековић, другови Димитријевић и Јовић.

²⁴ ДАМСПРС, ПА, 1954, ф. 62, док. 41467, Забелешка о разговору са др Хансом Хенрихом, политичким уредником листа *Франкфуртер рундшау*, на вечери у Патрицијеру у Франкфурту 18. јануара 1954, 21. јануар 1954; ДАМСПРС, ПА, 1954, ф. 62, док. 41466, Забелешка о разговору на вечери код Амбасадора ФНРЈ у Бону др Младена Ивековића 21. јануара 1954; ДАМСПРС, ПА, 1954, ф. 62, док. 41467, Забелешка о разговору с фон Велком, опуномоћеним министром и шефом Регионалног одељења у Министарству спољних послова на дан 27. јануара 1954, 28. јануар 1954; ДАМСПРС, ПА, 1954, ф. 62, док. 42886, Забелешка о разговору са Хербертом Венером и Штефаном Томасом 31. јануара 1954. у Војној мисији у Берлину. Присутни Амбасадор Ивековић, другови Димитријевић и Јовић; ДАМСПРС, ПА, 1954, ф. 62, док. 42893, Забелешка о разговору амбасадора ФНРЈ у Бону др Младена Ивековића са првацима СПД Оленхауером, Венером и Нојманом, 13. фебруар 1954; ДАМСПРС, ПА, 1954, ф. 60, док. 42824, Генерални конзул ФНРЈ у Минхену Богдан Осолник, ДСИП-у, 17. фебруар 1954; ДАМСПРС, ПА, 1954, ф. 62, док. 42808, Забелешка о разговору са Хербертом Ритвоом, уредником *Осџ-Проблеме* 1. марта 1954, 3. март 1954.

су да је забринутост Западних Немаца умирена.²⁵ Мада су Ђиласова писања и критичка иступања у месецима пре Пленума пратили и доживљавали позитивно, као знак развоја унутрашње демократизације, Западни Немци су се очигледно руководили интересима одржавања добрих и стабилних односа са Југославијом. Влада СР Немачке званично је подржавала одлуке југословенског вођства, сматрајући овај догађај унутрашњим питањем Југославије.²⁶

То је мање или више важило и за немачке социјалдемократе, који су у почетку „случај Ђилас” пропратили „с неповерењем” у даљи ток догађаја, али су касније прихватили одлуку југословенског руководства.²⁷ И сâм председник СПД-а Оленхауер, средином фебруара 1954. насамо је разговарао са амбасадором Ивековићем о својим погледима на „случај Ђилас”. Том приликом је истакао да су му „ствари много јасније” након што је прочитао говоре са Пленума СКЈ, да су говори Јосипа Броза Тита и Едварда Кардеља „врло стварни и импресивни”, те да кључним сматра то што је „дикусија о Ђиласовом случају била потпуно отворена и јавна”, што представља „доказ чврстине и новог духа југословенске партије”.²⁸ Тако је западнонемачка јавност била умирена што се тиче „случаја Ђилас” и његове политичке судбине. Бар су се тако надали у југословенском руководству.

Међутим, након привременог заборава током лета, на јесен је Ђилас поново „васкрсао”, као нова изненадна непријатност за југословенско вођство. Наиме, после Трећег пленума и одлучног разрачунавања југословенског вођства са Ђиласом, овај „случај” је постепено јењавао не само у југословенској, већ и у страном јавности, да би у лето у великој мери већ био потиснут на маргину. Изгледало је као да је са Ђиласом у основи било завршено, да је политички дефинитивно „мртав”, а страна јавност услед налета нових догађаја умирена и окренута динамици актуелних збивања. Међутим, југословенском руководству очигледно није у потпуности изгледало да је са Ђиласом завршено, па је у намери да неутралише сваки остатак потенцијалне „ђиласовштине”, на јесен 1954. позвало на одговорност Владимира Дедијера, блиског Ђиласовог сарадника и човека који га је на јануарском Пленуму бранио. Тако је Контролна комисија ЦК СКЈ упутила позив Дедијеру да се „изјасни” у вези са својом подршком Ђиласу. Дедијер је одбио сарадњу и као одговор на притисак прихватио понуду да да интервју београдском дописнику лондонског *Тајмса*, који је објављен 22. децембра. О свему томе Ђилас на почетку није био обавештен, али је убрзо и он „увучен” у причу тако што су се страни новинари и њему обратили, што је према сопственим речима он са задовољством прихватио. Тако је и он дао опширан

²⁵ ДАМСПРС, ПА, 1954, ф. 60, док. 42824, Генерални конзул ФНРЈ у Минхену Богдан Осолник, ДСИП-у, 17. фебруар 1954.

²⁶ ДАМСПРС, ПА-1954, ф. 45, бр. 4228, Телеграм из Бона СИП-у, 13. јануар 1954; ДАМСПРС, ПА-1954, ф. 45, бр. 4715, Телеграм из Бона СИП-у, 20. јануар 1954.

²⁷ ДАМСПРС, ПА-1954, ф. 60, бр. 42824, Месечни извештај СИП-у за јануар 1954, Минхен, 17. фебруар 1954.

²⁸ ДАМСПРС, ПА, 1954, ф. 62, док. 42893, Забиљешка о разговору амбасадора ФНРЈ у Бону др Младена Ивековића са првацима СПД-а Оленхауером, Венером и Нојманом, 13. фебруар 1954.

интервју америчком *Њујорк џајмсу*, који је објављен 24. децембра и тако је нови „случај Ђилас–Дедијер” отпочео.

Због оштрине критика изнетих у својим интервјуима, посебно у Ђиласовом где је први пут било речи о потреби оснивања опозиционе партије, југословенске власти су, и поред осетљивости спољнополитичке ситуације, почетком јануара покренуле истражни поступак против Ђиласа и Дедијера. Против њих је затим подигнута оптужница, 11. јануара 1955, а већ 24. јануара одржано је суђење на коме су осуђени на условне казне затвора.²⁹ Цео „случај” природно је изазвао буру интересовања на Западу, што је југословенским властима задало нове главобоље. По обичају, западна јавност је сензационалистички обавештавана о догађају, док су разни политички кругови реаговали у складу са својим политичким интересима.

Ови догађаји одиграли су се, случајно или не, у веома осетљивом спољнополитичком тренутку. С једне стране, процес нормализације односа са Совјетским Савезом био је у пуном жеку. С друге, управо децембра 1954. југословенски председник отиснуо се на прво велико прекоокеанско путовање, у Индију и Бурму, које је утрло пут југословенској политици несврстаности. Из тих разлога, званични Београд је Ђиласов интервју и пажњу коју је западна јавност поново почела придавати овом „случају”, као и судском процесу предвиђеном за јануар 1955, доживљавао као вид притиска Запада и настојање да утичу на југословенски спољнополитички курс.

РЕАКЦИЈЕ НА „СЛУЧАЈ ЂИЛАС–ДЕДИЈЕР” У САВЕЗНОЈ РЕПУБЛИЦИ НЕМАЧКОЈ

Док су о „случају Ђилас–Дедијер” у другој половини децембра 1954. у западнонемачкој штампи углавном објављиване кратке вести, током прве четири недеље 1955. године југословенска амбасада у Бону забележила је око 75 коментара у различитим листовима широм Западне Немачке.³⁰ На страницама западнонемачке штампе овим поводом изнова је отворена дискусија о томе да ли је Југославија демократска земља, да ли је у питању симптом повратка на Исток, да ли чињеница да је „случај” поново отворен у тренутку Титовог одсуства сведочи о несугласицама у југословенском руководству.³¹ Поводом негативног писања западнонемачких листова интервенисао је и подсекретар ДСИП-а Алеш Беблер у разговору са западнонемачким амбасадором у Београду Хансом Кролом. На Беблерово незадовољство што се СР Немачка придружила антијугословенској кампањи поводом „случаја

²⁹ О „случају Ђилас–Дедијер” 1954/1955. опширније у: Milovan Đilas, *Vlast i pobuna*, Književne novine, Beograd 1991, 296–303; Vladimir Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, 425–442; K. Nikolić, S. Cvetković, *Rađanje jeretika*, 80–312.

³⁰ Пажњу овом „случају” поклонили су и кључни западнонемачки листови, попут *Die Welt*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Christ und Welt*, *Tagesspiegel*, *Rheinische Post*, *Kölnische Rundschau* и др.

³¹ ДАМСРПС, ПА, 1955, ф. 44, док. 41452, Софија Јовић, Одељење за штампу и културу, ДСИП-у. Писање њемачке штампе о Југославији за период од 15. децембра 1954. до 27. јануара 1955.

Ћилас–Дедијер”, Ханс Крол се бранио да је одмах по избијању „случаја” депешом известио Бон да он неће имати никаквих последица ни по унутрашњу ни по спољну политику Југославије.³²

Доиста, западнонемачки државни врх јесте настојао да смањи негативни публицитет који је у појединим листовима даван Југославији.³³ Отуда и препорука Владе редакцијама широм СР Немачке с почетка 1955. године да се о „случају” Ћиласа и Дедијера не упуштају у полемике, јер оне нису у интересу развоја западнонемачко-југословенских односа.³⁴ У питању је било и сведочанство о томе да је за западнонемачки државни врх средином 50-их спољнополитички значај Југославије потиснуо жељу за изменом њеног унутрашњополитичког поретка. Док је став западнонемачке владе био начелно повољан за југословенско руководство, у Београду је постојала далеко већа неизвесност око става немачких социјалдемократа.

Социјалдемократска партија Немачке била је велика партија са многобројним, хетерогеним чланством. Стога ни сви њени чланови нису имали јединствен поглед на Југославију, нити на „случај Ћилас–Дедијер”. На самом почетку јануара 1955. уредник *SPD-Pressedienst*-а, гласила председништва СПД-а, Петер Раунау, и уредник централног партијског органа *Vorwärts* Герхард Глајсберг обратили су се представницима југословенске амбасаде у вези са „случајем”, будући да су сматрали својом новинарском дужношћу да нешто о њему објаве. Према југословенском мишљењу, Раунау, који је партији приступио након рата, био је пријатељски расположен према Југославији.³⁵ Глајсберг је с друге стране био предратни члан СПД-а, али је након рата као заговорник јединства свих „антифашистичких снага” долазио у сукоб са антикомунистичким руководством Курта Шумахера.³⁶ На југословенско задовољство, у разговору са референткињом амбасаде за штампу и културу Софијом Јовић, Глајсберг је истакао да је све до Ћиласовог чланка у *Њујорк џајмсу* сматрао да су његове побуде „поштене”, али да се овим интервјуом компромитовао, изразивши увереност да су иступи Ћиласа и Дедијера оркестрирани из иностранства, и то од оних кругова којима не одговара несврстани пут југословенске спољне политике. Глајсберг је уз то истакао и да је *Форвертс* одбио да објави текст који је Ћилас послао страним редакцијама.³⁷ Југословенски представници обећали су материјале о „случају”,

³² ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 43, док. 4742, Забелешка о разговору државног подсекретара др Беблера са немачким амбасадором Кролом 14. јануара 1955.

³³ Писма која су размењивана између југословенских представника у Немачкој, Министарства спољних послова СР Немачке, Уреда за штампу и информисање, уредника листа у којима су објављивани спорни текстови и амбасадора СР Немачке у Београду из периода 1952–1955. Видети у: ВАК, В 145/7557.

³⁴ ВАК, В 145/7557, Auswärtiges Amt an die Botschaft der BRD in Belgrad, 24. January 1955.

³⁵ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 4384, Забелешка о разговору другарице Јовић са уредником *Vorwärts*-а Глајсбергом и уредником *SPD-Pressedienst*-а Раунауом, 2. јануар 1955.

³⁶ Глајсберг је 1955. ступио са места уредника *Форвертса*, а наредне године искључен је из партије услед противљења подршци СПД-а ремилитаризацији Западне Немачке. На редних 14 година биће на челу левосоцијалистичког листа *Ди андере цајтунг*. Klaus Nilius, “Vorwärts, nicht vergessen”, *Ossietzky* 4/2023. Доступно на: <https://www.sopos.org/aufsaeztel/511a70f16cd2f/1.phtml.html>. Приступљено: 14. фебруара 2024.

³⁷ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 4384, Забелешка о разговору другарице Јовић са уредником *Vorwärts*-а Глајсбергом и уредником *SPD-Pressedienst*-а Раунауом, 2. јануар 1955.

а Глајсбергов текст објављен у *SPD-Pressedienst*-у није додуше био тако експлицитан као ставови које је исказао у приватном разговору са југословенским дипломатама, али није био ни отворено негативан по југословенско руководство.³⁸ Истовремено, то је био и један од ретких чланака објављених у социјалдемократској штампи.

Почетком јануара 1955. Софија Јовић разговарала је и са Хајнцом Пуцратом, референтом за иностранство при руководству СПД-а. Сâм Пуцрат, који се претходних година позитивно изражавао о Југославији, овог пута био је прилично оштар, изражавајући своје лично мишљење да „случај Ђилас–Дејдијер” показује да у Југославији слобода мишљења није дозвољена, али је ипак био отворен да чује и југословенски став. Могућност да утичу на став Пуцрата као спољнополитичког референта била је значајна сама по себи. Међутим, од важности је овом приликом била и информација коју су од њега добили да часопис *Die neue Gesellschaft* у плану има објављивање једног Ђиласовог чланка о Југославији.³⁹ Ово сазнање захтевало је хитну реакцију југословенских дипломата, које су настојале да спрече објављивање Ђиласовог чланка и да дођу у посед рукописа. Уредништво часописа одбило је да уступи југословенским представницима чланак. Саопштили су међутим да су текст затражили током јесени 1954, пре поновног покретања „случаја”, те да сада одустају од његовог објављивања како не би одали утисак да се укључују у антијугословенску кампању.⁴⁰ Вили Ајхлер, члан редакције, али и ужег руководства партије, истакао је да сâм „случај” неће нарушити односе између СПД-а и СКЈ, али да не крије да је он ипак унео извесну дозу неповерења код немачких социјалдемократа.⁴¹

Чланци који су југословенске представнике уздрмали више, од како су наводили „сензационалистичких” написа у појединим листовима СР Немачке, била су три текста у синдикалним гласилима, два из пера представника највећег западнонемачког синдиката ИГ „Метал” Куна Брандела и један социјалдемократског посланика Петера Блахштајна, који је још 1951. у својству новинара посетио Југославију.⁴² Речима југословенског амбасадора у Бону Младена Ивековића, у питању је био „покушај организовања једног покрета који иде за тим да нам директно нанесе штету, тим више што се ова акција

Средином јануара је Анемари Ренгер, посланица СПД-а, поверила Софији Јовић са којом је имала близак и отворен однос, да јој је још почетком децембра Хајнц Пуцрат показао неку Ђиласову посланицу која је у Немачку стигла преко једног бурманског социјалисте, а коју је Пуцрат намеравао да објави у *Форвертсу*. ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 4384, Забиљешка о разговору другарице Јовић са послаником СПД-а Ане Мари Ренгер у стану другарице Јовић 4. јануара 1955.

³⁸ G. G., „Zum zweiten Male: Fall Djilas”, *SPD-Pressedienst*, 4. January 1955. Доступно на: <https://library.fes.de/spdpd/1955/550104.pdf>. Приступљено: 14. фебруара 2024.

³⁹ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 4384, Забиљешка о разговору другарице Јовић са Хајнцом Пуцратом, референтом за иностранство при руководству СПД-а, 4. јануар 1955.

⁴⁰ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 44, док. 4167, Телеграм Ивековића ДСИП-у, 4. јануар 1955; ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41439, Забиљешка о разговору другарице Јовић са Вилијемом Ајхлером, чланом председништва СПД-а 12. јануар 1955; ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 4503, Телеграм Ивековића ДСИП-у, 12. јануар 1955.

⁴¹ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 4503, Телеграм Ивековића ДСИП-у, 12. јануар 1955.

⁴² Александар В. Милетић, *Преломна времена*, 180–181.

спрема преко синдиката”.⁴³ Акција коју је Ивековић имао у виду односила се на иницијативу групе синдикалних функционера и представника СПД-а да пружи подршку Ђиласу и Дедијеру. Наиме, почетком 1955. једна група „пријатеља Југославије”, како су себе сматрали, на најаву суђења Ђиласу и Дедијеру покренула је акцију усмерену на пружање подршке двојци „другова”. Из разговора са неколицином синдикалних представника у Западној Немачкој југословенске дипломате дознале су да су се Куно Брандел и Зиги Нојман из ИГ „Метала” писмено обраћали појединим представницима синдиката и СПД-а за које су сматрали да би им се придружили, као и да им се прикључио социјалдемократски посланик Петер Блахштајн.⁴⁴ Југославији наклоњени саговорници истицали су да су Брандел и Нојман познати као „амерички људи” у синдикатима, да су повезани са централом Међународне конфедерације слободних синдиката⁴⁵ из Брисела, али и да већина других синдиката у СР Немачкој не намерава да се прикључи акцији.⁴⁶

Акција коју су имали у плану, поред чланака у штампи, подразумевала је и упућивање писма Јосипу Брозџу Титу с молбом да немачки социјалиста и правник Волфганг Абендрот заступа Ђиласа и Дедијера пред југословенским судом. Њени покретачи доиста су се обраћали појединим немачким социјалистима који су у претходним годинама имали везе са Југославијом, настојећи да их привуку као потписнике писма. Блахштајн је у писму Херберту Венеру своју мотивацију образлагао уверењем да само снажна међународна интервенција може спасити како Ђиласа и Дедијера тако и макар делић слободе у Југославији.⁴⁷ Међутим, ова иницијатива није наишла на одобравање свих представника партијског руководства СПД-а. Председник партије Оленхауер, коме је Петер Блахштајн показао концепт писма за Тита питајући га за мишљење, истакао је да се са њиме не слаже, те да акцију не треба покретати.⁴⁸ У свом противљењу оштар је био и Херберт Венер, Југославији несумњиво најближи и најнаклоњенији члан социјалдемократског руководства, који је, упркос Блахштајновој молби, одбио да потпише писмо, сугеришући да исто не треба објављивати. Венер је Блахштајна упутио на мишљење Волфганга Леонарда,⁴⁹ бившег члана Комунистичке партије Немачке, који је 1949. године из Совјетске окупационе зоне побегао у Југосла-

⁴³ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41450, Записник са састанка колегијума Амбасаде ФНР Југославије у Бону, 10. јануар 1955.

⁴⁴ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41438, Забиљешка о разговору са замеником главног уредника синдикалног часописа за функционере *Die Quelle* Валдом 15. јануара 1955.

⁴⁵ Међународна конфедерација слободних синдиката основана је 1949. године након расцепа у Светској федерацији синдиката.

⁴⁶ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41438, Забиљешка о разговору са замеником главног уредника синдикалног часописа за функционере *Die Quelle* Валдом 15. јануара 1955; ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41438; Забиљешка о разговору другарице Јовић са главним уредником *Welt der Arbeit*-а Сатернусом 15. јануара 1955; ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41437, Забиљешка о разговору другарице Јовић са Хајнцом Алекоте, секретаром синдиката рудара Есен 20. јануара 1955.

⁴⁷ AdSD, I/HWAA Korr 037, Mappe 37, Brief Peter Blachsteins an Herbert Wehner, 16. јануар 1955.

⁴⁸ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41434, Забиљешка о разговору амбасадора ФНР Југославије у Бону др Младена Ивековића са председником СПД Оленхауером 24. јануара 1955.

⁴⁹ AdSD, I/HWAA Korr 037, Mappe 37, Notitzen Herbert Wehners (Handschrift).

вију, а затим у Западну Немачку, где је по југословенском задатку радио на оснивању „титоистичке” Независне радничке партије Немачке, да би се након тога приближио СПД-у, остајући у контакту са познаницима и пријатељима из Југославије.⁵⁰

Самог Леонарда за мишљење о „случају Ђилас–Дедијер” већ је почетком јануара питао Зиги Нојман. Као познаваоца југословенских прилика и српскохрватског језика, Нојман је Леонарда молио за мишљење о „случају”, као и за превод Ђиласових текстова из 1953. године. Своју подршку Ђиласу и Дедијеру Нојман је образлагао принципијелном обавезом демократских социјалиста да устану у одбрану слободе мишљења и изражавања било где у свету, како би сачували легитимитет да се против истих проблема боре и на простору Немачке, Источне и Западне. На крају писма најавио је да његово мишљење није усамљено, већ одраз ставова више „пријатеља Југославије”, који, са Леонардом или без њега, намеравају да поводом овог „случаја” нешто предузму.⁵¹ Леонардов исцрпни одговор, у ком је детаљно образложио ставове СКЈ, није наишао на разумевање Нојмана и других „пријатеља Југославије”.⁵² Писмо насловљено на Јосипа Броза Тита предато је 19. јануара југословенској амбасади у Бону. Првобитна идеја потписника била је да Титу упуте „отворено писмо”, али, можда услед сугестије Венера, оно није објављивано.⁵³

Писмо насловљено на југословенског председника, поред Петера Блахштајна, потписала су још седморица социјалдемократа, укључујући Арноа Бериша који је заједно са Блахштајном 1951. посетио Југославију, Фрица Ерлера, који је такође био у контактима са југословенским представницима, Вилија Биркелбаха, који је једини међу потписницима био и члан партијског руководства, као и посланике Карла Момера, Курта Нојбауера, Хелмута Калбицера и директора Нордвестдојче рундфунка (Nordwestdeutscher Rundfunk) Адолфа Гримеа. У писму су истакли да не намеравају да полемишу око исправности ставова Ђиласа и Дедијера, већ да је њихов апел принципијелне природе, у циљу одбране слободе и права на изражавање сопственог мишљења, чак и уколико се разликује од већинског. Од Тита су захтевали да дозволи да Волфганг Абендрот заступа Ђиласа и Дедијера пред југословенским судом, истичући бојазан да би исход процеса могао утицати на пријатељство двају народа.⁵⁴

Према мишљењу Младена Ивековића, ово писмо било је део шире акције која је организована из Брисела, односно Међународне конфедерације слободних синдиката, а у СР Немачкој требало је да је спроведу проамерички представници синдиката металаца, како би доказали да у Југославији нема слободе.⁵⁵ Такође, сматрао је да тренутак када је југословенски председник

⁵⁰ Наталија Димић, „Обрачун са титоистима у Совјетској окупационој зони Немачке: случај Леонард”, *Токони историје* XXIX, 1 (2021), 133–164.

⁵¹ AdSD, Siegmund Neumann Nachlass, Mappe 8, S. Neumann an Wolfgang Leonhard, 6. Januar 1955.

⁵² AdSD, Siegmund Neumann Nachlass, Mappe 8, Leonhard an Neumann, 7. Januar 1955.

⁵³ AdSD, 1/HWAA Korr 037, Mappe 37, Brief an Marschall Tito, 15. November 1955; 1/HWAA Korr 037, Mappe 37, Notizen Herbert Wehners (Handschrift).

⁵⁴ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41438, Препис, 19. јануар 1955.

⁵⁵ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41450, Записник са састанка колегијума Амбасаде ФНР Југославије у Бону 10. јануара 1955.

у Југоисточној Азији није случајан, те да је „случај Ђилас–Дедијер” само повод за компромитовање југословенске спољне политике.⁵⁶ Према југословенском мишљењу, циљ ове акције био је с једне стране, увући Немачки савез синдиката и СПД у антијугословенску кампању и разбити симпатије према Југославији и југословенском самоуправљању у овим организацијама, а с друге стране ставити тачку на питање југословенског чланства у Међународној конфедерацији слободних синдиката.⁵⁷

Оптужбе да је акција немачких синдикалиста и социјалдемократа организована из иностранства југословенске дипломате изрекле су и директно појединим учесницима у њој. Дан након што је писмо предато југословенској амбасади, Ивековић је разговарао са једним од потписника, Фрицом Ерлером. Истакао је да је писмо „крајње дрско и увредљиво”, да се чуди што се Ерлер упустио у „антијугословенску акцију”, те да Југославија није спремна да прима „лекције” о демократичности, посебно не од „људи који су повезани са иностранством”, да не пристају да се ико меша у унутрашње југословенске ствари, те да немачки социјалдемократи имају доста простора да се у својој земљи боре против недемократичности. На Ерлерово уверавање да писмо „нема никакав антијугословенски карактер”, да су га потписали социјалисти који су „пријатељи Југославије”, забринуте за југословенски развој, да не планирају да учествују у било каквој антијугословенској кампањи, те писмо неће објављивати, Ивековић је одговорио да ће они морати да се помире с тиме да Југославија има независан развојни пут.⁵⁸

Још оштрији био је разговор дописника *Борбе* Рада Вујовића са Зигијем Нојманом у Председништву синдиката металаца у Франкфурту. Вујовић је експлицитно инсинуирао да Нојман има налогодавце из иностранства. „Ви врло добро знате коме највише смета Титова посета Индији”, рекао је, додавши, „1948. год. и после је заставу борбе за помоћ 'демократским снагама' у Југославији носио Улбрихт у Немачкој, а сада је носите ви. Улбрихт по наређењу из Москве, а ви по наређењу с друге стране”, а „у оба случаја се ради о насртању на независност Југославије и мешању у унутрашње ствари”. Нојман је настојао да увери саговорника да кампања није диригована из иностранства. „Верујте ми да ми немамо никакве везе са Америком, то смо се сакупили нас неколико старих социјалиста и написали писмо Титу, али нисмо добили никакву улогу, и то смо написали у име радника”, истицао је. Међутим, из разговора са Нојманом, Вујовић је закључивао да је основни циљ кампање спречавање пријема југословенских синдиката у Међународну конфедерацију слободних синдиката, као и сузбијање симпатија према Југославији у оквиру немачких синдиката и СПД-а. Био је уверен да се не ради о одбрани демократије и слободе мишљења, већ о вршењу притисака

⁵⁶ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41434, Забиљешка о разговору Амбасадора ФНР Југославије у Бону др Младена Ивековића са председником СПД Оленхауером 24. јануара 1955.

⁵⁷ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 44, док. 41452, Софија Јовић, Одељење за штампу и културу, ДСИП-у, Писање њемачке штампе о Југославији за период од 15. децембра 1954. до 27. јануара 1955.

⁵⁸ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41435, Забиљешка о разговору амбасадора ФНРЈ у Бону др Младена Ивековића са послаником СПД-а Фрицом Ерлером 20. јануара 1955.

на Југославију, и то превасходно због независне југословенске спољне политике која привлачи све више симпатија у свету.⁵⁹

Далеко значајније од разговора са „покретачима акције” за југословенске дипломате било је да осигурају да се партијско руководство не солидарише са њом, односно да се по могућству огради од ње. Према речима Младена Ивековића, „задатак наше противакције састојао се је у томе да, колико год то могуће, парализујемо унутар ДГБ-а и унутар СПД-а активност разних наших сумњивих пријатеља”.⁶⁰

Став Херберта Венера није се доводио у питање. Венер је недвосмислено оправдавао југословенске поступке, оптужујући деловање Ђиласа и Дедијера. Поделио је с Младеном Ивековићем да му се Оленхауер „обратио у моменту кад је читава ствар била акутна и затражио његово мишљење. Кад је Венер одбацио нападе на Југославију, Оленхауер је то у основи прихватио”.⁶¹ Већ 24. јануара Ивековић је и лично позвао Ериха Оленхауера на разговор поводом подршке Ђиласу и Дедијеру која је стизала из редова СПД-а. Понављајући оптужбе на рачун покретача акције, истакао је да располаже недвосмисленим доказима да је Куно Брандел за ову акцију добијао директиве из Брисела, док су неки други учесници постали можда и несвесно „инструмент извјесних америчких кругова у антијугословенској акцији”. Оленхауер је осудио акцију, истичући да њени носиоци нису утицајни у оквиру СПД-а, да је његов лични став као и став руководства партије да је „случај” унутрашње југословенско питање. Негирао је оптужбе да је акција појединих синдикалиста и социјалдемократа диригована из иностранства, истичући да је „случај Ђилас–Дедијер” изазвао nelaгoду код појединих искрених пријатеља Југославије. Иако је уверавао Ивековића да се „случај” ни на који начин неће одразити на однос СПД-а према Југославији, одбио је његов захтев да се лично и у име руководства партије огради од акције, сматрајући да је она безначајна те да би јој тиме само дали на значају. Уверавао је југословенског амбасадора да се акција неће даље развијати, али уколико до тога дође обећао је да ће изнети овај проблем на седници партијског руководства.⁶²

Иако је, према југословенском мишљењу, акција која је потекла из синдиката и СПД-а „по дрскости превазилазила све сличне антијугословенске кампање у њемачкој штампи”, она је остала ограничена на осморицу потписника писма и на три чланка у синдикалној штампи. Судски процес, затворен за јавност, одржан је 24. јануара 1955. у Београду. Ђилас је осуђен на 18 месеци затворске казне, условно на три године, док је Дедијеру изречена казна од шест месеци затвора, односно две године условно. Западне реакције на карактер пресуде биле су махом позитивне.⁶³ Вести о пресуди објављиване

⁵⁹ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41441, Забелешка Радета Вујовића о разговору са Зигијем Нојманом 22. јануара 1955.

⁶⁰ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 42438, Младен Ивековић, Спољнополитичкој комисији ССРНЈ и Кабинету друга Едварда Кардеља, стр. пов, 20. јануара 1955.

⁶¹ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 42326, Забелешка о разговору са прваком СПД-а Венером на вечери код Ивековића 8. фебруара 1955.

⁶² ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41434, Забиљешка о разговору амбасадора ФНРЈ у Бону др Младена Ивековића са председником СПД Оленхауером 24. јануара 1955.

⁶³ Mijatov, *Milovan Đilas i evropski socijalisti*, 126–131.

су у западнонемачкој штампи углавном без коментара, или пак уз истицање да је казна неочекивано блага. Према југословенском мишљењу, исход процеса и објављене фотографије Ђиласа и Дедијера који насмејани одлазе кући на издржавање условне казне деловали су „као хладан туш на врућа прижељкивања о промени унутрашњег система” у Југославији, доведши „сигурно многе у неугодну ситуацију због наседања једној организованог кампањи”.⁶⁴

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Питање мотивације покретача акције подршке Ђиласу и Дедијеру међу западнонемачким социјалистима остаје отворено. На основу нама доступних извора не можемо са сигурношћу тврдити у којој су мери истините, нити југословенске оптужбе, нити тврдње западнонемачких социјалдемократа. Након што је процес против Ђиласа и Дедијера окончан, Младен Ивековић доставио је ДСИП-у сопствена сазнања да је Зиги Нојман у приватном разговору 4. фебруара истакао да је процес одржан тако брзо да више није могуће везати „прочишћавање” односа Међународне конфедерације слободних синдиката са Југославијом за „случај Ђилас–Дедијер”, али да МКСС у плану има изradу пропагандних материјала против стања у Југославији на основу којих ће на простору Западне Немачке Нојман, Брандел „и други пријатељи” наставити своје антијугословенско деловање. Према Ивековићевим сазнањима, један од кључних разлога антијугословенских активности МКСС-а јесте чињеница да се Југославија позиционира као привлачна снага на простору Југоисточне Азије, што омета њихова настојања да на овом подручју формирају „стварно слободне” синдикате.⁶⁵

Питање пријема југословенских синдиката у Међународну конфедерацију слободних синдиката било је актуелно од почетка 50-их година. Мишљења у оквиру МКСС-а била су подељена, а кључна дилема била је да ли југословенске синдикате, који су након југословенско-совјетског сукоба искључени из Светске федерације синдиката (СФС) треба примити у МКСС, која је и сама формирана 1949. године изласком „слободних” синдиката из СФС-а, или у овој новооснованој организацији нема места за синдикате који су под контролом комунистичких влада. Одлука да у Међународну конфедерацију не треба примати комунистичке синдикате донета је 1955. године, чиме је стављена тачка и на питање пријема југословенских синдиката.⁶⁶ Суђење Ђиласу и Дедијеру 1955. доиста се временски поклопило са тада актуелним питањем „прочишћавања” односа МКСС-а и југословенских синдиката. Међу доследним противницима пријема југословенских синдиката у Међународну конфедерацију био је функционер Америчке федерације

⁶⁴ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 44, док. 41452, Софија Јовић, Одељење за штампу и културу, ДСИП-у, Писање њемачке штампе о Југославији за период од 15. децембра 1954. до 27. јануара 1955.

⁶⁵ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 41850, Телеграм Ивековића ДСИП-у, 10. фебруар 1955.

⁶⁶ Anthony Carew, *Cold War Abroad: From Deep Freeze to Détente, 1945–1970*, Athabasca University Press, Edmonton 2018, 79–80, 277.

рада и сарадник ЦИА Џеј Лавстон, сматрајући не само да су југословенски синдикати неслободни и контролисани од стране државе, већ и да не треба затварати очи пред карактером Титовог режима.⁶⁷

Џеј Лавстон био је лични пријатељ Куна Брандела. Обојица су били чланови комунистичких партија до позних 20-их, када су се прикључили комунистичким организацијама у својим земљама које су биле чланице Међународне комунистичке опозиције.⁶⁸ Њихово познанство које је датирало из овог периода учвршћено је током Бранделовог осмогодишњег егзила у Њујорку, где је сарађивао са Лавстоном у оквиру Америчке федерације рада. По повратку у Немачку, Брандел је постао уредник часописа ИГ Метала.⁶⁹ Током наредних година Брандел ће бити један од најдоследнијих заступника прозападне оријентације немачких синдиката. Брандел је заједно са Зигијем Нојманом, који је најкасније од 1951. одржавао контакте са Лавстоном, био члан тзв. „Круга десеторице” (Zehnerkreis), неформалне али веома утицајне групе синдикалних и социјалдемократских функционера, доследних антикомуниста, који су се залагали за реформе западнемачког синдикалног и социјалистичког покрета по западном узору, противећи се традиционалном социјалистичком усмерењу радничког покрета.⁷⁰

Стога југословенске оптужбе да су Куно Брандел и Зиги Нојман „амерички људи” у оквиру немачких синдиката нису биле сасвим незасноване. Међутим, чак и уколико је „случај Ђилас–Дедијер” коришћен с циљем дифamacије југословенског режима и доказивања да југословенски синдикати нису уистину слободни, везе појединаца укључених у „антијугословенску кампању” са Америчком федерацијом рада не пружају довољно доказа за тврдњу да је серија чланака о Ђиласу и Дедијеру била део широко замишљене кампање с циљем компромитовања југословенске спољне политике. А чак и ако је Куно Брандел радио „по иностраним директивама” како је југословенска страна тврдила, то се не може тврдити за све потписнике писма Јосипу Брозу Титу. Такође, чињеница да се кампања зауставила на писму, које није објављено, сведочи у прилог томе да је у питању био изоловани израз подршке. Уколико су неке даље активности у том правцу и биле у плану, на њихово обустављање могао је утицати карактер пресуде, али у већој мери вероватно став руководићих људи СПД-а.

Младен Ивековић је био мишљења да, упркос томе што је кампања била краткотрајна, она „не сме са наше стране да буде заборављена и да ми преко ње једноставно пређемо”. Сматрао је да писмо упућено Титу одише непријатељством, те да би управо немачки социјалисти морали бити „далеко умеренији и мање надувани” према Југославији. Према његовом мишљењу,

⁶⁷ Ted Morgan, *A Covert Life: Jay Lovestone: Communist, Anti-Communist, and Spymaster*, Random House, New York 1999, 188–189.

⁶⁸ Paul Costello, “The International Communist Opposition, 1928–1938”, *Theoretical Review*, 26 (January–February 1982), 3–31.

⁶⁹ Julia Angster, *Konsenskapitalismus und Sozialdemokratie. Die Westernisierung von SPD und DGB*, R. Oldenbourg Verlag, München 2003, 266.

⁷⁰ О званичним и неформалним везама западнемачких синдикалних функционера и социјалдемократата са америчким синдикатима, као и америчком настојању да организационо и вредносно обликују западнемачки раднички покрет. Видети: Angster, *Konsenskapitalismus und Sozialdemokratie*.

у југословенској штампи требало би јасно изразити став ССРНЈ према таквом држању појединих социјалдемократа, али притом ни руководство СПД-а „не би смело ту да буде поштеђено”, јер „иако се то руководство отворено не солидарише с акцијом Блахштајна и компаније, ипак је оно интимно с њоме симпатизирало.”⁷¹

Чак и уколико се интимно није слагао са поступцима југословенских власти о овом питању, председник странке Ерих Оленхауер остао је суздржан.⁷² Поред пријатељских контаката са југословенским представницима у Бону, посебно са амбасадором Ивековићем, и недвосмисленог става Херберта Венера, на чије се мишљење, када је Југославија у питању, ослањао, на став Оленхауера и других руководећих личности Социјалдемократске партије Немачке несумњиво је утицај имало и место које је у том периоду у контексту немачког питања приписивао Југославији.

Наиме, током 1951–1952. године све видљивија била је промена у ставу СПД-а према начину на који се може остварити немачко уједињење. Критикујући политику Владе у погледу западнемачког војног доприноса у оквиру Европске одбрамбене заједнице, као непомирљиву са немачким уједињењем, руководиоци СПД-а све су се више залагали за то да пут до немачког јединства води преко разговора са Москвом. И у Берлинској конференцији 1954. и у самитима у Женеви 1955.⁷³ СПД је видела потенцијалну шансу за споразумевање са Совјетским Савезом, могућност да се кроз совјетско пристајање на слободне изборе уз обећање да ће Немачка имати посебан војни статус уклопљен у европски систем колективне безбедности, дође до немачког уједињења.⁷⁴ С друге стране, и југословенски став према могућности споразумевања са Истоком мењао се средином 50-их, а решавање немачког питања у контексту споразума о европској безбедности било је блиско југословенским погледима. Поред тога, за поједине социјалдемократе, попут Херберта Венера, али и Вилија Бранта, „југословенски пут” био је потенцијални прелазни модел за Источну Немачку, уколико би до уједињења дошло, али и привлачни пример развоја којим би друге земље Источне Европе могле поћи.⁷⁵ Уз то, управо на пролеће 1955. Југославија је у светлу

⁷¹ ДАМСПРС, ПА, 1955, ф. 42, док. 42438, Младен Ивековић, Спољнополитичкој комисији ССРНЈ и Кабинету друга Едварда Кардеља, стр. пов, 20. јануар 1955.

⁷² Оленхауеру су југословенски представници у Бону већ почетком 1954. достављали материјале о овом „случају”, након чега је он истакао да су му многа питања јаснија. И почетком 1955. године југословенска амбасада уложила је напоре да утиче на став председника СПД-а. Оленхауеровом ставу по овом питању несумњиво је допринело и мишљење Херберта Венера. ДА МСП РС, ПА, 1954, ф. 62, док. 42893, Забелешка о разговору Амбасадора ФНРЈ у Бону др Младена Ивековића са првацима СПД-а Оленхауером, Венером и Нојманом, 13. фебруара 1954. године; АЈ, ЦК СКЈ, 507/IX, 87/II-129, Забелешка о разговору амбасадора Младена Ивековића са Ерихом Оленхауером 24. јануара 1955; ДА МСП РС, ПА, 1955, ф. 42, док. 42326, Забелешка о разговору са прваком СПД Венером на вечери код Ђура Јовића, 8. фебруара 1955.

⁷³ Током 1955. године у Женеви су се одиграла две важне конференције: „сусрет на врху” велике четворице у јуну и конференција министара иностраних послова четири велике силе на јесен исте године (27. октобра – 16. новембра).

⁷⁴ Rudolf Hrbek, *Die SPD – Deutschland und Europa. Die Haltung der Sozialdemokratie zum Verhältnis von Deutschland-Politik und Westintegration (1945–1957)*, Europa Union Verlag, Bonn 1972, 293–298.

⁷⁵ Wolfgang Schmidt, *Kalter Krieg, Koexistenz und kleine Schritte. Willy Brandt und ide Deutschlandpolitik 1948–1963*, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden 2001, 132; Wolfgang Schmidt,

помирења са СССР-ом и предстојеће посете Хрушчова и Булгањина Београду постала и потенцијални посредник у контактима између СПД-а и Москве.⁷⁶ У контексту животних питања какво је за руководство СПД-а било немачко питање, уплитање у „случај Ђилас–Дедијер” је за социјалдемократско руководство имало другоразредну улогу у односу на значај сарадње са југословенским партијским и државним руководством.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/12/24

Accepted: 2025/1/20

ALEKSANDAR V. MILETIĆ, PhD., Senior Research Associate
E-mail: samiletic82@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-5801-3718>

NATALIJA DIMIĆ LOMPAR, Ph.D., Research Associate
E-mail: natalijadimic@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0094-6587>

The Institute for Recent History of Serbia
Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia

REACTIONS OF WEST GERMAN SOCIAL DEMOCRATS TO THE “ĐILAS–DEDIJER AFFAIR” 1954–1955

In the early 1950s, following the split with the Cominform, the Communist Party of Yugoslavia established cooperation with all influential socialist and social-democratic parties of Western Europe. Milovan Đilas, who was at the time at the head of the CPY Foreign Relations Commission, played a distinguished role in this process. Many western socialists considered Đilas to be pro-Western figure and a proponent of democratization within the Yugoslav political leadership. Therefore, his fall from power in 1954 was interpreted as a sign of Yugoslavia's distancing from the West. The Yugoslav authorities put efforts to neutralize such reactions, and to prove to their Western counterparts that the “Đilas Affair” was merely an internal Yugoslav issue. Most Western governments, and socialist parties' leaderships, including the West German government and Social Democratic Party of Germany (SPD), formally accepted the official Yugoslav interpretation. However, in the late 1954, the “Đilas–Dedijer Affair” once more challenged the Yugoslav relations with Western European socialists. It occurred at a precarious moment, while the Yugoslav President Tito was away on his first official visit to India and Burma, which heralded Yugoslavia's non-aligned foreign political orientation. The Yugoslavs therefore interpreted the negative reactions to the “Đilas–Dedijer Affair” as a Western attempt to influence Yugoslavia's foreign policy and alter its non-aligned course. Although the Bonn government and the SPD leadership refrained from ‘meddling’ in this case, a group of West German social democrats, mostly trade unions' activists (Kuno Brandel, Siggie Neumann), decided to support Đilas and Dedijer actively. Alongside

“Willy Brandts Ost- und Deutschlandpolitik”, *Willy Brandts Außenpolitik*, Bernd Rother (Hg.), Springer VS, Wiesbaden 2014, 157; Christoph Meyer, *Herbert Wehner: Biographie*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 2006, 192.

⁷⁶ Наталија Димић Ломпар, „Југославија и немачко питање средином 50-их година”, 206–207.

publishing several articles critical of Yugoslav leadership, they wrote a letter to Tito urging him that a West German jurist and distinguished socialist Wolfgang Abendroth be allowed as a defense lawyer in the process against Đilas and Dedijer in Yugoslavia. Yugoslav diplomats were convinced that this action had a more complex background. They believed that the International Confederation of Free Trade Unions from Brussels attempted to use pro-American social democrats within West German trade unions, with an aim of discrediting Yugoslav foreign and domestic policies, and preventing Yugoslav trade unions' membership in the International Confederation. Indeed, Brandel and Neumann maintained close ties with the American Federation of Labor, but their anticommunist and pro-American orientation alone cannot prove Yugoslav assumptions. Although the "Đilas–Dedijer Affair" challenged the Yugoslav relationship with the German social democrats, inciting mutual mistrust, the official stance of the SPD towards the affair shows that the importance of relations with Belgrade outweighed sympathies towards Đilas and Dedijer.

KEYWORDS: Milovan Đilas; Vladimir Dedijer; Social Democratic Party of Germany; League of Communists of Yugoslavia; Yugoslav-German relations; "Đilas–Dedijer affair"

Др МАРИЈА АНДРИЋ, научни сарадник
 Историјски институт Београд
 Кнез Михаилова 36/II, Београд, Србија
 Е-адреса: andric.marija.ma@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1436-7626>

ЗАДУЖНИЦЕ ТРГОВАЦА СА ОСМАНСКОГ БАЛКАНА У ПОСЛОВНИМ КЊИГАМА КОМПАНИЈЕ ГВАДАЊИНИ (1739–1770)

У знак сећања на академика Десанку Ковачевић Којић

САЖЕТАК: У раду је представљен избор из докумената из XVIII века који су настали као резултат робно-новчане размене између трговаца са османског Балкана и венецијанске компаније Гвадањини. Реч је о задужницама које су, с изузетком једне, све сачуване у сажетој форми, али и у том облику пружају податке од значаја за разумевање трговачких веза између Венеције и османског Балкана. Захваљујући њима сазнајемо да су трговци из Скадра, Сарајева, Подгорице и других места куповали тканине, задужујући се код венецијанских компанија индивидуално или у оквиру породичних удружења. Иако је кредитна трговина с Османским царством често сматрана ризичном, ове исправе говоре да су венецијански продавци пружали могућност одложеног плаћања османским трговцима. Вишегодишње трговачке везе компаније Гвадањини са османским тржиштем сигурно су допринеле да такво пословање буде и реализовано.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: XVIII век; Венеција; османски Балкан; Османско царство; задужнице; трговци; трговачке компаније; компанија Гвадањини

У Библиотеци Музеја Корер (Biblioteca del Museo Correr) у Венецији, у фонду „Мешовите грађе” (ит. *Provenienze Diverse*, дословно „Из разних извора”), чува се једна фасцикла на чијим корицама је натпис: „За компанију браће Доменика и Антонија Гвадањинија” (ит. *Per la Ditta Domenico ed Antonio Fratelli Guadagnini*). На предњој страни корица, направљених од обичног прошивеног картона, налазе се наслов и број 165, исписани истим рукописом и црним мастилом у заглављу. Вероватно су настали у исто време као и документи у фасцикли, док је архивска сигнатура (Mss. P.D. с 2600/17) у подножју

накнадно дописана црвеном и плавом бојом. У фасцикли се налази укупно девет попуњених листова, без нумерације. Из натписа у заглављу првог листа сазнајемо да се у фасцикли налазе сажети прикази дугова које су, у периоду од 1739. до 1770. године, створили османски трговци¹ приликом набавке робе од венецијанске трговачке компаније браће Гвадањини. Укупно је сачувано шездесет осам појединачних дугова, који су пописани један за другим, али без хронолошког реда. Ради бољег разумевања значаја ових докумената, који бележе новчане обавезе османских трговаца, потребно је најпре сагледати период у којем је та венецијанска компанија настала, као и природу њених трговачких односа са Османским царством.

Браћа Антонио и Доменико Гвадањини били су пореклом из Креспана (*Crespano del Grappa*), места у околини града Тревиза у венецијанском залеђу, где су породично руководили производњом тканина. Од друге половине XVII века венецијанска држава је отпочела процес премештања занатских радионица из престонице у унутрашњост, а међу њима је била и текстилна индустрија. Таква одлука је донета зато што је израда тканина у Венецији тада трпела због нестабилних услова. Само нешто више од једне деценије по завршетку велике епидемије куге (1630–1632), након које је уследио демографски опоравак градског становништва, дошло је до новог сукоба са Османским царством (1645–1669), због чега је градска производња била оптерећена већим наметима у циљу финансирања рата. Осим тога, конкуренција у виду увоза повољнијих и квалитетнијих француских, фламанских и енглеских тканина само је допринела продубљивању проблема с којима се суочавала та производња. Уследило је измештање текстилне индустрије на периферију Падове, Бергама, Тревиза и Вићенце, што се показало као добро решење. Извори воде у венецијанском залеђу, доступност локалне вуне и јефтина радна снага допринели су да производња доживи свој процват, а то је многим произвођачима омогућавало да изађу из оквира локалне израде и разраде посао у ширем смислу. Директно контролишући производни процес, предузетници су могли да преузму и дистрибуцију своје робе, па им је то пружило бројне могућности, укључујући и пословање на тржиштима на Истоку.² Тим путем су пошла и браћа Гвадањини, који су своју трговачку компанију развили захваљујући томе што је њихова текстилна производња у Креспану доживела велики успех.³

У првој у низу задужница коју је 1769. године потписао један скадарски трговац наводи се да је дуг код браће Гвадањини направио куповином тка-

¹ У оригиналу на италијанском језику написано је да се ради о дуговима које су направили “gl’infrascritti mercanti Turchi”. Израз “turco/turchi” на италијанском језику је у доба новог века коришћен да означи муслимане, а у нешто познијем периоду и све османске поданике. Иако је прво значење било чешће, потребно је увек водити рачуна о контексту коришћења те одреднице у венецијанским изворима и тумачити је у складу с тиме. Овде се мисли на османске трговце, пошто међу дужницима има муслимана и немуслимана.

² Walter Panciera, *L'arte matrice. I lanifici della Repubblica di Venezia nei secoli XVII e XVIII*, Fondazione Benetton Studi Ricerche-Canova Editrice, Treviso 1996, 69–75; Walter Panciera, “The industries of Venice in the Seventeenth and Eighteenth centuries”, *At the centre of the Old World. Trade and Manufacturing in Venice and the Venetian mainland, 1400–1800*, ed. by Paola Lanaro, Centre for Reformation and Renaissance Studies, Toronto 2006, 189–190.

³ W. Panciera, *L'arte matrice*, 74.

нина, али врста тих тканина није прецизирана. Иако у осталим исправама уопште није убележена роба која представља основ дуга, вероватно су се и остали османски трговци обавезали браћи Гвадањини на исплату куповином вунених тканина, чијој производњи и продаји је та компанија дуговала свој вишедеценијски успех.

Стога треба нешто рећи о текстилним производима које су браћа Гвадањини израђивала у својој фабрици, чији је настанак био могућ због низа државних мера спроведених у Венецији. Да свака држава „самим својим деловањем даје својим компанијама особит изглед” приметио је Фернан Бродел, изучавајући услове у којима су настајале неке велике трговачке фирме на Медитерану.⁴ Венецијанске компаније сличне фирми браће Гвадањини развиле су се захваљујући државној подршци, заштити производње и подстреку који је држава пружала имитацији страних тканина, а све то је допринело да Венеција у XVIII веку остане значајан увозник текстила на Истоку.⁵ Међу најзаступљенијим тканинама које су се тада производиле на венецијанском залеђу биле су *лондрине* – врста вуненог сукна високог квалитета, веома траженог на читавом Леванту, где су те тканине још називане и „чоха” (осм. *çîqâ*). Представљале су посебан тип европских вунених тканина, пореклом из западне Европе, где су се још од краја средњег века највише израђивале у Фландрији и Италији. Упркос чињеници да Венецијанци нису успели да створе локалну варијанту лондрине, већ су копирали стил француских мануфактура, чак две трећине падованских тканина извозено је у XVIII веку у Османско царство.⁶

Привилегије које су биле дате компанији Гвадањини биле су предвиђене управо за производњу вунених тканина и њихов извоз на источна тржишта. Наиме, у склопу државних мера којима је произвођачима издавана дозвола за имитацију тканина, венецијанске магистратуре су привилегованим фабрикама одређивале ниске царинске тарифе и отварали им могућност да доведу стране раднике. У оквиру тих повластица, браћи Гвадањини био је дат и посебан печат (*bollo*) за њихову компанију.⁷

Печати или марке (*marca*) су били обележја која су служила за распознавање паковања робе. У дубровачким изворима се такве ознаке називају још сењ или нишан, а општа њихова карактеристика била је да су се састојале од почетних слова имена власника робе. Ако је у питању била компанија, стављали су се иницијали имена једног или оба ортака, уз понеки знак или симбол. Код дубровачке робе ови печати увек су били у црној боји, на посебном парчету платна које је пришивано на амбалажу робе.⁸ Посебан печат за своју робу компанија браће Гвадањини је добила 1746. године, пошто је примећено да је њихова производња тканина испоштовала све прописе које је одредио Сенат. Због тога су били препознати као „произвођачи тканина

⁴ Fernan Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, Knj. 2, *Igre razmene*, Stylos art, Novi Sad – Beograd 2007, 417–428.

⁵ W. Panciera, *L'arte matrice*, 87–98.

⁶ Erica Ianaro, *Levante – Veneti e Ottomani nel XVIII secolo*, Marsilio, Venezia 2014, 92–103.

⁷ W. Panciera, *L'arte matrice*, 98, 238–239.

⁸ Сергије Димитријевић, *Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку*, Историјски институт, Београд 1958, 46–49.

прописаног квалитета намењених извозу за Левант”. Било је одређено да њихов печат има знак Светог Марка, да с једне стране буде натпис „фабрика привилегована јавним декретом”, док је с друге стране стајао натпис „лагане тканине браће Гвадањини из Креспана”.⁹ Наредне године је Канцеларија за трговину у Венецији (*Deputati al Commercio*)¹⁰ доделила привилегованој компанији браће Гвадањини гратис болете (*bolletta*, царинске спроводнице) којима им је било гарантовано изузеће од плаћања такси и било којих других намета за извоз тканина ка левантским скелама у Османском царству (*per la spedizione per le Scale de Levante de Stati Ottomani*).¹¹

Најранија исправа из фасцикле потраживања компаније је из 1739, али су браћа Гвадањини и пре те године пословала с трговцима из Османског царства. Тако се, на пример, Антонио Гвадањини нашао 1737. године на трговачком суду Магистрата за трговину поводом спора који је покренуо један муслимански трговац. Тада је Хусеин хаџи Мехмедов купио тканине од Гвадањина, да би их касније препродао Марку Надаловом из Бара, кога је затим пред судом оптужио да му дугује новац за ту робу.¹² Због једног дуговања које трговац Хусеин Ајдар из Скадра није измирио, Антонио Гвадањини је 1752. године конфисковао његову робу, а суд при Магистрату за трговину наредио је да се скадарски трговац појави пред службеницима и плати Гвадањинију целокупну суму.¹³ Необична је једна трговина у којој је Антонио Гвадањини учествовао 1755. године, пошто се не ради о продаји тканина, већ о послу у којој је Гвадањини био „обичан представник” (*comissionario semplice*) трговца стоком Мусаге и његових компањона из Босне. Гвадањини је тада посредовао у куповини коју су босански трговци закључили с венецијанским месарима, међу којима је био и Ђузепе Маркати из Бурана, а који је Мусаги и његовим партнерима остао дужан. Тим поводом је као доказ на судском спору била коришћена и „књига представника Гвадањинија”.¹⁴ Наведени послови говоре да су Гвадањини имали добре пословне везе с трговцима са османског Балкана, те и да су могли да иступају као њихови легални заступници. Такво ангажовање компаније Гвадањини у посредничким активностима у корист османских трговаца није необично. Италијанске луке, међу којима су биле Месина, Ливорно, Ђенова, Трст, Анкона и Венеција, биле су важна веза у робној размени између Османског царства и других европских центара. То је посебно био случај у XVIII веку, када је у тим ита-

⁹ Archivio di Stato di Venezia [=ASVe], Cinque Savi alla Mercanzia [=CSM], Prima serie, Diversorum, b. 405, № 205 (18. 5. 1746).

¹⁰ Канцеларија за трговину (*Deputati al commercio*) настала је 1708. године, а оформили су је чланови Магистрата за трговину (*Cinque Savi alla Mercanzia*) – венецијанске магистратуре која је од 1506. године била задужена за питања трговине – с циљем да, као њихова испостава, изврши реформу венецијанске трговине која се нашла пред бројним изазовима тог доба. Пошто није успела да донесе било какав закључак по питању неопходних мера, а Магистрату за трговину је чак отежавала рад, укинута је већ 1756. године. Andrea Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia. Indice generale storico, descrittivo, ed analitico*, t. 1, Biblioteca d'arte editrice, Roma 1937, 196.

¹¹ ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 405, № 208, 209 (6. 6. 1747).

¹² ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, Registri, r. 258, c. 11–12 (19. 8. 1737).

¹³ ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, Filze, f. 270, c. 304 (20. 11. 1752).

¹⁴ ASVe, CSM, Prima serie, Terminazioni, Filze, f. 272 (15. 12. 1755).

лијанским лукама, које су активно снабдевале бројна тржишта широм Медитерана, створена мрежа компанија, чија је карактеристика била добро познавање глобалног тржишта. За трговину са Османским царством, важност тих компанија огледала се у њиховом знању и вештини, које су умногоме олакшавали пренос добара са европских на османско тржиште и обрнуто.¹⁵

Велики успех који су браћа Гвадањини постигла својом производњом омогућио им је и да у Венецији отворе један дућан у којем су продавали тканине (*bottega di tessuti*).¹⁶ Дућан браће Гвадањини помиње српски трговац Петар Андрејевић из Пећи у свом трговачком тефтеру, у којем је забележио све куповине које је обавио у периоду од 1746. године до своје смрти, током којег је четири пута одлазио у Венецију. Петар Андрејевић је 1750. године у мају месецу отишао у „бутигу Г. В. Гваданинову” где је пазарио везентин чохе, затим најфиније (сопрафин) тканине зелене боје, зелене боје краставца (ангурија), жуте, лешник браон (вустаћин), скерлетно црвене и тканине плаве (мави) боје.¹⁷

Трговачке компаније, попут фирме браће Гвадањини, биле су породичне пословне организације, чији су чланови улагали своја средства и били једнако одговорни за све робно-новчане размене које су уговоране на рачун компаније. Књиговодство је било особито важан део таквог пословног удружења, пошто су све продаје и трансакције компаније морале бити уписане у једну књигу – трговачки тефтер. На основу података из књиговодства компаније завршаване су све обавезе на име фирме, дугови су били ликвидирани, а неисплаћени кредити потраживани, праћене су цене и стање на тржишту.¹⁸ Отуд и значај докумената које овом приликом представљамо. Захваљујући њима имамо увид у један део књиговодства венецијанске компаније која је одржавала трговачке везе с османским Балканом. Међутим, ово није извод из тефтера те компаније, већ препис оригиналних докумената начињених за потребе компаније. Није познато да ли су ови исписи касније убележени и у трговачку књигу фирме, нити ко је сакупио податке о потраживањима браће Гвадањини и написао их у форми у којој их ми данас налазимо. Можда је фасцикла са сажецима дугова резултат рада неког нотара по налогу компаније или њиховог запосленог? Познато је само да су сви дугови преузети из књига сенсала, који су их регистровали у складу с условима који су били прихваћени.

Сенсали (ит. *sensale*, вен. *sensèr*, *messeto*) су били посредници у трговини, државни службеници овлашћени да закључују послове између венецијанских и страних трговаца. Сматра се да су се на Медитерану први пут појавили у XIII веку, а у Венецији два столећа касније.¹⁹ Били су организовани у оквиру „братовштине сенсала Ријалто тржнице” (*Scuola di Sensali Ordinarii*

¹⁵ Elena Frangakis-Syrett, “Market Networks and Ottoman-European Commerce, c. 1700–1825”, *Oriente Moderno*, Nuova serie 25 (86) No 1. (2006), 109–128.

¹⁶ W. Panciera, *L'arte matrice*, 74.

¹⁷ Сергије М. Димитријевић, „Један наш трговачки дневник из XVIII века”, *Зборник за историју Јужне Србије и суседних области* 1, Скопско научно друштво, Скопље 1936, 377–378.

¹⁸ Десанка Ковачевић Којић, „Трговачке књиге браће Кабужић (Saboga): 1426–1433”, *Сјоменик СХХХVII*, Београд САНУ (1999), 13.

¹⁹ Giorgio Vercellin, “Mercanti turchi e sensali a Venezia”, *Studi veneziani* 4 (1980), 51, nap. 24.

di Rialto), која је прво била под надзором различитих венецијанских магистратура, да би од XVI века потпуну контролу над њеним радом добио Магистрат за трговину (*Cinque Savi alla Mercanzia*).²⁰ У исто време настао је и посебан огранак сенсала за османске трговце.²¹ Према одредби из 1587. године, сенсали за османске трговце су од чланова Магистрата за трговину добијали једну „посебну књигу” (ит. *libro autentico*), звану још и „такуино” (вен. *tacuíno*), у коју су морали да описују сва пословања која су договарали између венецијанских и османских трговаца. Били су дужни да након постизања договора одведу османског трговца (*mercante Turco o suddito Turchesco*) у канцеларију Магистрата за трговину, где су се купопродајни уговори регистровани у складу са свим условима које су сенсали претходно убележили.²²

На основу информација које црпимо из венецијанских исправа које дефинишу пословање сенсала стиче се утисак да они нису били дужни да по завршетку своје функције предају Магистрату за трговину бележнице с уписаним трговачким пословима. Другим речима, у декретима који су дефинисали њихов рад не постоји одредба која их је обавезивала на такво поступање. Можда је то разлог због кога је засад у науци позната само једна књига сенсала која се чува у фонду *Miscellanea di Carte non Appartenenti a Nessun Archivio* Државног архива Венеције (*Archivio di Stato di Venezia*), који је представљен у раду Ђорђа Верчелина. У питању је књига уговора сенсала Зуанеа Закре, где су убележене робне размене с османским трговцима које је у периоду од 1592. до 1604. године закључио у Венецији.²³

Документи које овом приликом представљамо не произлазе из јединствене бележнице једног посредника у трговини. Наиме, у изводима проналазимо имена неколико њих и то Ђакома ди Закарије, Ђонија Бјондинија, Амброђа Пезентија и Ђан Доменика Каповиле, с тим што су последња два сенсала регистровала највећи број дугова. На крају сваке забелешке о дуговању је фраза у којој је назначено име сенсала који је обавио регистравање, а у многима проналазимо и податак о нумерацији листа књиге у којој је

²⁰ Natalie E. Rothman, *Brokering Empire. Trans-Imperial Subjects between Venice and Istanbul*, Cornell University Press, Ithaca and London 2012, 36–42.

²¹ Сенсалима за османске трговце називамо посреднике у трговини који су били задужени за рад само с трговцима пореклом из Османског царства. Они су у венецијанским изворима у XVI веку често означавани описно – „сенсали за муслиманске, јеврејске и православне трговце и остале трговачке заједнице са Леванта” (*sanseri da Turchi, Hebrei, Greci et altre nazioni Levantine*), где се у опису њихових задужења говори да сарађују с „муслиманским трговцима и осталим османским поданицима” (*mercanti Turchi e sudditi Turcheschi*). У XVII веку су били дефинисани као посредници за продају робе „муслиманских трговаца и осталих трговачких заједница” (*mercantie de Turchi et altre Nationi*), где је друга општа одредница требало да укаже на народе са читавог простора османске државе; тек у XVIII веку се појавила скраћена одредница – “Sensali Turchi”: ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 139, с. 62 (22. 2. 1594. m. v.); ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187 (17. 12. 1641); ASVe, CSM, Prima serie, b. 966 (4. 5. 1773; 3. 8. 1773).

²² Одредба из 1587. помиње се у запису регистра Магистрата за трговину из 1595. године: ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 139, с. 62v (22. 2. 1594. m. v.). *More veneto* [= m. v.] значи „у венецијанском стилу” и служи за означавање начина на који се рачунало време у Венецијанској републици. За почетак године у Венецији се узимао 1. март, па је тако 1. фебруар 1594. по венецијанском начину, заправо 1. фебруар 1595. године.

²³ Giorgio Vercellin, “Mercanti Turchi a Venezia alla fine del Cinquecento”, *Il Veltró – rivista della civiltà italiana* 2–4 (1979), 243–275.

кредит евидентиран. Тако, на пример, дуг босанског трговца Физула баше Табаковића из 1756. уписао је сенсал Каповила на страници број 143, дуг Хусеина из Подгорице је 1767. завео сенсал Пезенти на страни под бројем 65, а дуг Сулејмана Хадри Ријасија из Скадра убележио је 1769. године сенсал Такомо ди Закарија на листу број 24. Ти подаци несумњиво показују да се ради о изводу из појединачне књиге наведеног сенсала, чија је оригинална нумерација наведена и у препису.

Све исправе које су на тај начин очуване јесу – задужнице. То је тип документа којим је задужена страна потврђивала свој дуг према потражиоцу и у исти мах се обавезивала на исплату дуговања у одређеном временском периоду. Називи тих исправа разликовали су се у зависности од места настанка или од службеника који их је регистровао. На пример, у средњовековном Дубровнику је термин којим су се те исправе означавале одређивао нотар, па су негде једноставно називане *debita* – дугови, или *confessiones*, по почетној речи фразе у првом лицу једине: *confiteor quid debeo dare* – „признајем што сам дужан да дам”.²⁴ Према првом документу из трговачке администрације компаније Гвадањини из 1769. године видимо да се и у венецијанским задужницама појављује слична фраза којом једно лице признаје свој дуг: *confesso io qui sottoscritto [...] di esser vero e real debitore*.²⁵ Кредитирање у Османском царству било је забрањено шеријатом (законом заснованим на Курану), али се потреба за „заобилажењем шеријатског права” јављала управо у оквирима облигационих односа, код уговора о залогу, купопродаји или зајму.²⁶ Подаци о различитим врстама дугова и потраживања у Османском царству проналазимо у сицилима, званичним књигама кадије, који представљају важан извор информација за економску и друштвену историју. У њима је могуће пронаћи изјаве кредитора о позајмицама, имена оних од којих се неки дуг потражује и износ дуговања.²⁷

Задужнице су представљале неку врсту приватноправних уговора, са устаљеном формом која је морала да садржи све релевантне податке за кредитну трговину. У њима су евидентирани подаци о имену и презимену дужника, датуму настанка, року извршења, имену и презимену потражиоца, износу дуга, као и именима сведока који су присуствовали потписивању те обавезе.²⁸ Поменута венецијанска задужница из 1769. године садржи све наведене податке. Дужник је скадарски трговац Сулејман, који је у форми личне изјаве признао свој дуг према Антонију и Доменику Гвадањинију у износу од 2.337 лира, што је одговарало вредности тканина које је од њих купио. Трговац се тада обавезао да ће извршити исплату у року од шест месеци

²⁴ Ignacij Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1976, 18.

²⁵ Biblioteca del Museo Correr di Venezia [=BMCVe], mss. P.D. c. 2600 /17.

²⁶ Александар Фотић, „О фајди и аманету, XVI–XVIII век (и понешто о кредиту на османском Балкану)”, у: *Νομοφύλαξ. Зборник радова у часи Срђана Шаркића*, уредили Тамара Илић и Марко Божић, Правни факултет Универзитета Унион и Службени гласник, Београд 2020, 423–446.

²⁷ Ronald C. Jennings, “Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XVI, 2/3 (1973), 168–216.

²⁸ I. Voje, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku*, 17, 41.

од дана настанка задужнице, или раније, уколико његова роба стигне у Венецију, Дубровник, Трст, Анкону или на сајам у Синигаљи, ставивши је у целости у залог док не исплати читав дуг. На крају, дужник наводи да је исправу лично потписао на османском турском језику и ставио свој печат у присуству сенсала Такома ди Закарије који је надгледао и регистровао цео поступак.

Преосталих шездесет седам задужница су знатно мање по обиму и садрже само основне податке као што су датум настанка, име и презиме дужника, износ дуга и име сенсала који их је регистровао. Те исправе нису формулисане у форми личне изјаве трговца, већ као врста забелешке из перспективе потражилаца, односно браће Гвадањини. Како је само први документ написан у оригиналној форми, он представља референтни пример како у изворном облику изгледају све остале задужнице које су дате у скраћеној верзији. То није необична појава, јер су задужнице у средњем веку могле постојати у дужем и краћем облику, зависно од места настанка. У Дубровнику је обим кредитне трговине био значајан, па су исправе о дуговању морале бити регистроване у посебним нотарским књигама. Најчешће би поверилац примио задужницу од дужника, написану на обичној хартији, а потом би је однео нотару на регистравање, како би та исправа добила правну веродостојност. Дугови су се уписивали у посебну књигу имбревијатура, на основу које је нотар могао издати оригиналну исправу са свим детаљима. Такав документ потражилац је могао користити као доказ на суду. Наиме, поједине кредитне исправе у Дубровнику остале су сачуване управо захваљујући томе што су у сажетој форми биле убележене у нотарским књигама.²⁹ Чини се да је слична процедура постојала у Венецији, што потврђује пример задужница османских трговаца из XVIII века, које су сенсали регистровали у својим књигама и за потребе компаније издавали њихове скраћене преписе.

Задужнице које представљамо имају карактеристике преносивог потраживања што видимо у делу у коме се трговац обавезује да ће исплату извршити на време „поменутој господи Гвадањини или ономе ко буде поседовао ову моју задужницу, било да је представи као сопствено или трасирано потраживање”. Када је неко потраживање било трасирано или вучено, то је значило да се право на наплату преносило на трећу особу. Сличан поступак преноса проналазимо и код трасираних меница, где је један обвезник преносио дуг на другог дужника, док је код трасираних задужница био променљив потражилац.³⁰ У сажецима осталих задужница налазимо фразу којом се назначује да је кредит начињен у корист компаније, те мора бити исплаћен њој или ономе ко је „буде представио”. То значи да су браћа Гвадањини могла да искористе све задужнице трговаца са османског Балкана као кредитна писма, односно да обаве исплату лицу које би затим, с том задужницом, имало права да потражује новац од трговца чије је име на њој наведено. Само једна задужница из 1748. године заправо бележи дуг који

²⁹ Исто, 22–42.

³⁰ Момчило Спремић, „Средњовековне менице у Дубровнику и Србији: Право и економија. Прописи и пракса о пословању меницама у Дубровнику и Србији 15. века”, *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић Којућ*, Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука 2015, 67–82.

браћа Гвадањини преносе на Антонија Каламасија, да исплати двојицу муслиманских трговаца Мехмеда Бајрам Грандија и Мехмеда Хадри Русија.

У неколико скраћених задужница било је евидентиран и податак да су трговци извршили повраћај дела дуга, што значи да су задужнице допуњене подацима о исплати који су се могли наћи у признаницама. То је учињено тако што је у једној исправи, поред почетног износа дуговања, била назначена и исплаћена сума, након чега је укупан рачун сведен на ново, умањено дуговање. Сличан обичај проналазимо и у дубровачким задужницама у којима је нотар накнадно дописивао признаницу о повраћају новца на нотарску исправу коју је издао потражиоцу.³¹

Дугови османских трговаца су у задужницама исказани у лирама – обрачунској јединици. Првобитно је лира била мера тежине по којој се одређивала количина чистог сребра, а временом је почела да служи и као јединица за број новчића: венецијанска лира бројала је 20 солдина или 240 денара. Лира је 1472. године добила и физички облик, односно постала стварна сребрна кованица. Међутим, у трговачким пословима наставила је да се користи као обрачунска јединица, за вођење евиденције о вредности, а не као стварни новац, па се износ неког дуга навођен у лирама плаћао другим монетама у оптицају. Када се у венецијанским документима наводи „лира” без додатне одређености, подразумева се „лира ситних новчића” (*lira de piccoli*), што је управо обачунска лира.³²

Избор из докумената које смо овде представили сведоче о трговачким везама које су браћа Гвадањини остварила с османским тржиштем, а које су постале могуће захваљујући горенаведеним државним мерама, развоју производње текстила и повластицама које су њиховој компанији временом биле гарантоване. Пошто су захваљујући својим пословањем и тканинама које су израђивали стекли добар углед на османском тржишту, браћа Гвадањини су обављали активну робну размену и с трговцима са османског Балкана, о чему сведоче задужнице из периода од 1739. до 1770. године. Међу дужницима браће Гвадањини најбројнији су трговци из Скадра, који су потписали четрдесет три задужнице. Остали трговци који су се обавезали на исплату били су из Босне, највише из Сарајева, али и из Гламоча. Међу дужницима се налазе и трговци из Подгорице и Москопоља (југ данашње Албаније), док за неке није наведено место порекла. Већина је трговину обављала самостално, али има оних који су то чинили породично уједињени. Ипак је најчешћи случај да је трговац начинио дуг у своје и у име своје браће, па је 1766. године то учинио Лицо Перуца, потписавши задужницу у своје и у име свог брата Хасана. Често су трговци у задужницама помињали и оца, па је тако 1760. године Али Леси из Скадра потврдио дуг који је начинио у своје и у име свог оца хаци Лесија. Међу документима су само две задужнице у којима су очеви потписивали своје синове. Стефан Марка Каланасија из Скадра је 1747. обавио куповину код браће Гвадањини на заједнички рачун са својим сином, а 1766. године је то обавио Мехмед Ибрахим Саба за себе

³¹ I. Voje, *н. г.*, 40.

³² Nicolò Papadopoli, *Sul valore della moneta veneziana*, Tipografia Antonelli, Venezia 1885, 7–15.

и своје синове. У четири задужнице се прецизно наводи да је један трговац начинио дуг у своје и у име својих пословних партнера, или се као дужници наводе два компањона. Тако је 1755. године једну исправу потписао Ђорђе Марјановић из Москопоља у своје и у име својих компањона који живе у Сплиту, а наредне године су то заједно учинили Мусага Перић, хаџи Бег и Мехмед Агић, босански компањони. Међу документима се налазе и друге задужнице у којима се као дужници наводи неколико трговаца, али није изричито назначено да је реч о компањонима, односно удруженим партнерима.

Међу трговцима који су потписали задужнице има највише муслимана, али и хришћана међу којима је и Димитрије Арнаутовић из Сарајева,³³ а који је 1754. и 1755. године забележен као дужник компаније, затим Петар Мирковић из Босне, Гаврило Јовановић и Петар Николић, такође пореклом из Босне.

У заглављу првог листа је наглашено да су све задужнице потписали османски дужници, а у референтном примеру исправе видимо да је скадарски трговац навео како је дуг својеручно потписао и потврдио „на стандардном османском језику”. Такву врсту обавезујућих исправа могла је у име трговаца потписати и неутрална страна. Тако је, на пример, 1767. године Мехмед хаџи Ибрахимов потписао задужницу у име трговца Мурте Суле из Скадра, који није знао да пише. У осталим задужницама појединачни потписи дужника нису експлицитно истицани, вероватно зато што су се подразумевали. За већину дугова посебно је наведено да су их потписали сведоци, али њихова имена нису навођена.

³³ Арнаутовићи су у XVIII веку били позната и угледна православна породица из Сарајева, чији су чланови бирали у *кметове* Сарајевске црквене општине (називани још и „синови црквени”, бира их црквени Сабор за административне послове) и *клицаре* (такође бирали од стране Сабора за административне послове цркве). Хаџи Дамјан Арнаутовић се бавио трговином у првој половини XVIII века, пословао је у Београду и извозио робу за Дубровник. Његов син Димитрије био је последњи члан ове породице, такође трговац, чије су робне размене забележене и на другим местима у венецијанским изворима. О Арнаутовима видети у: Владислав Скарић, „Српски православни народ и црква Сарајеву у 17. и 18. вијеку”, *Изабрана дјела, Књига II: Прилози за историју Сарајева*, приредио Милорад Екмечић, „Веселин Маслеша”, Сарајево 1985, 59–60.

ИЗБОР ИЗ ДОКУМЕНАТА:

BMCVe, mss. P.D. c. 2600 /17

N° 165, Per la Dita Domenico ed Antonio Fratelli Guadagnini
(Бр. 165, За компанију браће Доменика и Антонио Гвадањини)

Trassunto delli Crediti della Dita Domenico ed Antonio Fratelli Guadagnini verso gl'infrascritti Mercanti Turchi, dipendenti da confessi firmati dalli Debitori Turchi, e registrati da Publici Sensali del Magistrato Ecc[elissi]mo de V Savi alla Mercanzia.

(Сажетак потраживања компаније браће Доменика и Антонија Гвадањини који су на терет долепописаних османских трговаца, засновани на задужницама које су потписали османски дужници, а регистровали јавни сенсали Пресветлог Магистрата за трговину.)

1.

5 Agosto 1769 – Venezia

Confesso io qui sottoscr[i]to Soliman Adri Riassi Turco di Scutari qui presente, di esser vero e real debitore alli S[igno]ri Antonio, e Domenico Fra[te]lli Guadagnini di Lire 2337: – quali sono p[er] valori di Panni dalli med[esi]mi riceputi di mia intiera sodisfazione, dalle quali Lire 2337: – p[ersona]ll[ment]e mi obbligo di farne il pontual pagamento alli sud[e]ti S[igno]ri Guadagnini o a chi presenterà questo mio Confesso, anche con semplice suo ordine, o girata, da oggi a mesi sei, o con prime Mercanzie, che capitar potessero di mia ragione in questo Porto di Venezia, così in Ragusi, Trieste, Ancona, e in Fiera di Sinigaglia, rintracciando ogni beneficio di Franchiggia, ch'è solita d'esser in d[ett]i Porti, e tutte le mie mercanzie saranno sempre ipotecate sino all'intiera estinzione di questo mio debito, tanto mi obbligo, e prometto osservar, e mantener, e per manifestazione di questo mio Confesso di debito, sarà il presente sottoscritto, e firmato di mia mano in idioma Turco, e postossi il mio sigillo alla presenza del Signor Giacomo di Zaccaria Publico Sanser del Mag[istra]to Ecc[elissi]mo de V Savi alla Mercanzia p[er] la sua inviolabile osservazione, et esecuzione in fede val - - - L 2337

Segue la sottoscriz[i]one del sud[ett]o Turco con sigillo.

Io Giac[om]o di Zaccaria Pub[li]co Sanser del Mag[istra]to Ecc[elissi]mo de V Savi alla Mercanzia ho registrato il p[rese]nte Confesso a C[ar]te 24.

[ПРЕВОД:]

5. август 1769. године, Венеција

Изјављујем ја, овде потписан и овде присутан Сулејман Хадри Руси муслиман из Скадра, да сам истинит и реалан дужник Госпеде Антонија и његовог брата Доменика Гвадањинија, за дуг у вредности од 2.337 лира, што представља вредност тканина које сам од њих примио у потпуности на моје задовољство, од којих је 2.337 лира; лично се обавезујем да ћу на време извршити отплату поменутој господи Гвадањини или ономе ко буде представио

ову моју задужницу, било да је представи као сопствено или трасирано потраживање, и да ћу то учинити у року од шест месеци почев од данашњег дана, или одмах пошто на мој рачун стигне роба у ову луку у Венецији, у Дубровник, Трст, Анкону или на сајам у Синигаљи, пратећи све користи по основу царинских повластица, које су уобичајене у тим лукама, а сва моја роба ће бити под сталним залогом све док мој целокупан дуг не буде ликвидан; отуд се обавезујем и обећавам да ћу обратити пажњу и повести рачуна за извршење ове моје задужнице коју ћу потписати и својеручно потврдити на стандардном османском језику, и ставити мој печат у присуству господина Ђакома ди Закарије јавног сенсала Магистрата за трговину који је све без злоупотребе надгледао и све извршио верно – 2.337 лира.

Следи потпис наведеног муслиманског трговца с печатом.

Ја Ђакомо ди Закарија [,] јавни сенсал Магистрата за трговину, регистровао сам ову задужницу на листу број 24.

2.

Altro Simile in data 25 Giugno 1767 a Credito n[ost]ro o a chi presenterà et a debito di Mustafà d'Ibraim Spaò Scutarino di - - - L 8844:10

Registrato da Gioan Biondini Sanser alli V Savi alla Mercanzia

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 25. јуна 1767. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Мустафе, сина Ибрахима Спао [,] Скадранина [,] за дуг у вредности од 8.844 лире и 10 солдина.

Дуг је регистровао Ђовани Бјондини [,] сенсал Магистрата за трговину.

5.

Altro Sim[il]e in data 25 Giugno 1767 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Murto Sulla Scutarino di - - - L 250

Firmato da Memet d'Agì Ibrain per non saper il sudetto scrivere, e registrato dal d[ett]o Ambrogio Pesenti.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 25. јуна 1767. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Мурта Суле [,] Скадранина [,] за дуг у вредности од 250 лира.

Потписао је Мехмед хаџи Ибрахимов, пошто горепоменути не зна да пише, а дуг је регистровао поменути Амброђо Пезанти.

17.

Altro Sim[il]e in data 10 Luglio 1767 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Ussen del qm. Muo Solimovich di Pigorizza, e di Amet Bassà Solimovich suo Zio di - - - L6468:10

Firmato da Testimoni Turchi e registrato dal sud[ett]o Pesenti Sensale a carte 65.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 10. јула 1767. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Хусеина, сина покојног Муа Солимовића из Подгорице, и на терет његовог стрица Ахмед баше Солимовића, за дуг у вредности од 6.468 лира и 10 солдина.

Потписали су муслимански сведоци, а дуг је регистровао горепоменути Пезенти [,] сенсал [,] на страници број 65.

21.

Altro Sim[il]e in data 12 Aprile 1766 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Lizzo Peruzza, per nome suo, e Fratello Assan di - - - L 7481:7

Firmato da Testimoni Turchi e registrato da Capovilla Sensale.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена 12. априла 1766. године у нашу корист, или у корист онога ко је буде представио, а на терет Лице Перуце, у његово име, и у име његовог брата Хасана, за дуг у вредности од 7.481 лире и 7 солдина.

Потписали су муслимански сведоци, а дуг је регистровао Каповила [,] сенсал.

27.

Altro Sim[il]e in data 7 Maggio 1755 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Giorgio Marianovich di Moscopoli, e Compagni abitanti in Spalato di - - - L 10400

Firmato da Testimoni e registrato da Capovilla Sensale.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 7. маја 1755. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Ђорђа Марјановића из Москопоља и његових компањона који живе у Сплиту, за дуг у вредности од 10.400 лира.

Потписали су сведоци, а дуг је регистровао Каповила [,] сенсал.

29.

Altro Sim[il]e in data primo Agosto 1748 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Antonio Calamassi qm. Stefano per dover pagar in mano di Memet Bairan Grando e di Memet Adri Russi per conto nostro - - - L 6343:10

Firmato da Testimoni Turchi.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 1. августа 1748. године на наш трошак, или оног ко је буде представио, а на терет Антонија Каламасија, сина покојног Стефана, да се исплати у руке Мехмеду Бајрам Грандију и Мехмеду Хадри Русију, на наш рачун за дуг у вредности од 6.343 лире и 10 солдина.

Потписали су муслимански сведоци.

32.

Altro Sim[il]e in data 13 settembre 1747 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Steffano di Marco Calanasi Scutarino e Figlio di - - - L 8787: -

Firmato da Testimoni Turchi &

N. B. [Nota Bene] Resta da incontrare il conto.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 13. септембра 1747. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Стефана Марка Каланасија [,] Скадранина [,] и његовог сина, за дуг у вредности од 8.787 лира.

Потписали су муслимански сведоци.

Важна напомена: Рачун тек треба да се поднесе.

41.

Altro Sim[il]e in data 26 Aprile 1766 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito delli Memet Ibraim Saba per nome suo, e di suo Fratello Adem e Figli di - - - L 8644:15

Firmato da Testimoni Turchi e registrato da Capovilla Sensale.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 26. априла 1766. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Мехмеда Ибрахима Сабе, који је дуг начинио у своје и у име свог брата Адема и својих синова, и то у вредности од 8.644 лире и 15 солдина.

Потписали су муслимански сведоци, а дуг је регистровао Каповила [,] сенсал.

49.

Altro Sim[il]e in data 16 ottobre 1760 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Alli Lessi Scutarino e di Aggi Lessi Suo Padre, colla Pieggeria di Soliman Grisari di - - - L 5060:5

Firmato da Testimoni Turchi e registrato dal sudeto Capovilla sensale.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 16. октобра 1760. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Али Лесија [,] Скадранина [,] и хаџи Лесија његовог оца, уз јемство које је дао Сулејман Гризари, за дуг у вредности од 5.060 лира и 5 солдина.

Потписали су муслимански сведоци, а дуг је регистровао горепоменути Каповила [,] сенсал.

52.

Altro Sim[il]e in data 21 Luglio 1747 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Lazaro de Giogi di Moscopoli di - - - L 1942: -

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 11. јануара 1762. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Лазара Ђођија из Москопоља за дуг у вредности од 1.942 лире.

55.

Altro Sim[il]e in data 3 settembre 1753 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Giazuf Chiaggia Velich di Glamoz - - - L 1410: -
Registrato da Gio. Domenico Capovilla.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 3. септембра 1753. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Ђазуф Кјађе Велика/Велича? из Гламоча за дуг у вредности од 1.410 лира.

Дуг је регистровао Ђовани Доменико Каповила [сенсал].

57.

Altro Sim[il]e in data 12 dicembre 1760 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Agi Musagà Perich e di Agi Begh, Memet Agich del Seraglio della Bossina di - - - L 6211:-

Firmato da Testimoni Turchi e registrato sal deto Capovilla Sensale a carte 143.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 12. децембра 1760. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет хаџи Мусаге Перића, хаџи Бега и Мехмеда Агића из Сарајева у Босни за дуг у вредности од 6.211 лира.

Потписали су муслимански сведоци, а дуг је регистровао поменути Каповила [,] сенсал [,] на страници број 143.

59.

Altro Sim[il]e in data 23 Dicembre 1756 a credito n[ost]ro, et a debito di Agi Musagà Perich, e d'Agì Begh, Memet Agich Bossinesi Compagni per resto del suo Confesso - - - L 7260: -

Firmato da Testimoni Turchi e registrato dal sudeto Capovilla sensale a carte 143.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 23. децембра 1756. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет хаџи Мусаге Перића, хаџи Бега и Мехмеда Агића босанских компањона, као преостали део њиховог дуга у износу од 7.260 лира.

Потписали су муслимански сведоци, а дуг је регистровао горепоменути Каповила [,] сенсал [,] на страници број 143.

60.

Altro Sim[il]e in data 23 dicembre 1756 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Bargiastar Samano Vich (Samanovic?) della Bossina, Pieggio Musagà Perich, Fisulaa Bassà Tabacovich di - - - L 2260: -

Registrato dal deto Capovilla sensale a carte 142.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 23. децембра 1756. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Барџистара Самановића из Босне, чији су јемци Мусага Перић и Фисула баша Табаковић, а дуг износи 2.260 лира.

Регистровао је поменути Каповила [,] сенсал [,] на страници број 142.

61.

Altro Sim[il]e in data 23 dicembre 1756 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Fisulà Bassà Tabacovich Bossinese di - - - L 7334:18

Registrato dal sudeto Capovilla a carte 143.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] начињена је 23. децембра 1756. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Физуле баше Табаковића из Босне за дуг у вредности од 7.334 лире и 18 солдина.

Дуг је регистровао горепоменути Каповила [,] сенсал [,] на страници број 143.

62.

Altro Sim[il]e in data 25 novembre 1754 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Demetrio Arnautovich di Seraglio di - - - L 2983:1

Registrato dal deto Capovilla a carte 49.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] начињена је 25. новембра 1754. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Димитрија Арнаутовића из Сарајева за дуг у вредности од 2.983 лире и једног солдина.

Дуг је регистровао поменути Каповила [сенсал] на страници број 49.

63.

Altro Sim[il]e in data 12 marzo 1755 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito dello stesso Demetrio Arnautovich di Seraglio di - - - L 7463:17

Registrato dal sudeto Capovilla a carte 49.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 12. марта 1755. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет истог Димитрија Арнаутовића из Сарајева за дуг у вредности од 7.463 лире и 17 солдина.

Дуг је регистровао поменути Каповила [сенсал] на страници број 49.

64.

Altro Sim[il]e in data 9 Febraio 1756/7 a credito n[ost]ro, et a debito di Pietro Mircovich detto Milincovich Bossinese di - - - L 4325:10
Registrato dal sudetto Capovilla a carte 146.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 9. фебруара 1767. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Петра Мирковића званог Милинковић из Босне за дуг у вредности од 4.325 лира и 10 солдина.

Дуг је регистровао горепоменути Каповила [сенсал] на страници број 146.

65.

Altro Sim[il]e in data 10 Dicembre 1760 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Soliman Agà Novich di Seraglio della Bossina di - - - L 1862: -
Registrato dal detto Capovilla a carte 143.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 10. децембра 1760. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Сулејмана аге Новића из Сарајева у Босни за дуг у вредности од 1.862 лире.

Дуг је регистровао поменути Каповила [сенсал] на страници број 143.

66.

Altro Sim[il]e in data 22 Aprile 1743 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Sali Bassà Buban, e Mul Amet Strinc di Seraglio di - - - L 6496: 8
Firmato da Testimoni.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 22. априла 1743. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Сали баше Бубана и Мул Ахмеда Стринка из Сарајева за дуг у вредности од 6.496 лира и 8 солдина.

Потписали су сведоци.

67.

Altro Sim[il]e in data 22 Dicembre 1757 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Gavrilo Giovanovich e Petro Nicolich detto Oro Bossinesi di - - - L 5150:13

Firmato da Testimoni.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 22. децембра 1757. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Гаврила Јовановића и Петра Николића, званих Оро из Босне, за дуг у вредности од 5.150 лира и 13 солдина.

Потписали су сведоци.

68.

Altro Sim[il]e in data 23 Dicembre 1754 a credito n[ost]ro, o a chi presenterà, et a debito di Avdi Bassà Uvich di Seraglio della Bossina di - - - L 1150: - Firmato da Testimoni, e registrato dal deto Capovilla Sensale.

[ПРЕВОД:]

Друга слична [задужница] сачињена је 23. децембра 1754. године у нашу корист, односно у корист онога ко је буде представио, а на терет Авди баше Увића из Сарајева у Босни за дуг у вредности од 1.150 лира.

Потписали су сведоци, а дуг је регистровао поменути Каповила [,] сенсал.

MATERIALS

Received: 2025/10/24

Accepted: 2025/11/5

MARIJA ANDRIĆ, Ph.D., Research Associate
Institute of History Belgrade
Knez Mihailova 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: andric.marija.ma@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1436-7626>

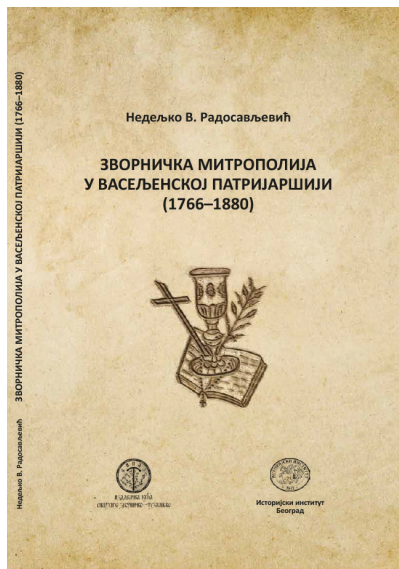
PROMISSORY NOTES OF MERCHANTS FROM THE OTTOMAN BALKANS IN THE BUSINESS BOOKS OF THE GUADAGNINI COMPANY (1739–1770)

SUMMARY: In the Museo Correr Library (*Biblioteca del Museo Correr*) in Venice, within the *Provenienze Diverse* collection, there is a folder whose cover bears the inscription: “For the company of the brothers Domenico and Antonio Guadanini”. From the heading on the first sheet, one can learn that the folder contains summaries of debts incurred by several Ottoman merchants. These debts were incurred between 1739 and 1770 for goods purchased from the Venetian trading company of the Guadanini brothers. In total, there are sixty-eight individual debts, listed in sequence, and each entry includes date of creation, the debtor’s name and surname, the amount of the debt, and a note stating that witnesses were present at the creation of the document. These documents are known as *promissory notes* and represent a form of private contractual obligation in which one party – the debtor – acknowledges a debt to another party – the creditor. The business model of such trade companies, such as the Guadanini brothers, was based on record-keeping, making bookkeeping a particularly vital aspect of such a commercial enterprise. All sales and transactions had to be entered into a single ledger or notebook, and it was based on these entries that all the firm’s obligations were settled, debts were paid, and records were kept concerning receivables, market conditions, and prices. However, the documents presented here are not extracts from that company’s book, but rather copies of original documents created for the company’s purposes. It is known

only that all debts were taken from the trading agents or broker's (It. *sensali*) books – where they had been registered in accordance with all prevailing conditions. That merchants from the Ottoman Balkans purchased textiles from the Guadanini brothers is evident from the promissory notes that are presented here. Among the debtors to the Guadanini brothers, the majority were merchants from Skadar, who signed forty-three promissory notes. The remaining merchants, who undertook to pay, included those from Bosnia – most notably from Sarajevo, but also from Glamoč – followed by traders from Podgorica and Moscopole (in southern Albania). Most conducted trade independently, although some did so as familial associations.

KEYWORDS: 18th century; Venice; Ottoman Balkans; the Ottoman Empire; promissory notes; merchants; trade companies; Company of the Guadanini

Недељко В. Радосављевић, *Зворничка митрополија у Васељенској патријаршији: (1766–1880)*, Издавачка кућа Епархије зворничко-тузланске „Синај” и Историјски институт Београд, Бијељина–Београд, 310 стр.

Године 2024. објављена је монографија *Зворничка митрополија у Васељенској патријаршији: (1766–1880)* у заједничком издању Издавачке куће Епархије зворничко-тузланске „Синај” и Историјског института у Београду. Аутор ове монографске публикације је Недељко В. Радосављевић, научни саветник Историјског институт Београд. Рецензенти рукописа књиге били су проф. др Росица Стефанова Градева са Института за балканске студије Бугарске академије наука и Америчког универзитета (Софија, Благоевград), проф. др Мирјана Маринковић (Универзитета у Београду, Филолошки факултет) и др Татјана Катић, виши научни сарадник (Историјски институт Београд).

Приликом писања ове публикације аутор се користио бројним необјављеним изворима, међу којима се нарочито истичу изборни кодекси Васељенске патријаршије, те грађа из фондова Архива председништва

владе у Истанбулу, Националне библиотеке „Свети Кирил и Методиј” у Софији, Државног архива Србије, Архива Српске академије наука и уметности у Београду, Архива Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Међуопштинског историјског архива Шапца и Архива Тузланског кантона у Тузли. Поред тога, коришћен је велики број објављених извора, као и референтна литература.

Књига се састоји од увода, једанаест поглавља подељених према хронолошком и тематском принципу и закључка. На крају монографије се налази резиме на енглеском језику, списак илустрација, речник мање познатих речи, библиографија, регистри и кратка белешка о аутору. Поред тога, књига садржи и деветнаест илустрација, као и две карте које приказују територијални опсег Зворничке митрополије. У уводним разматрањима, насловљеним „Проблем истраживања”, аутор је дао преглед историографије балканских народа те закључио да су теме из историје православне цркве под османском влашћу током XVIII и првих деценија XIX века релативно слабо заступљене. Поред тога, аутор је говорио и о коришћеној методологији, одредио је хронолошки оквир и дао осврт на коришћене изворе и литературу. Посебно је нагласио важност употребе правилне терминологије, за коју је истакао да је суштинско, а не формално питање.

Предисторија укидања Пећке патријаршије и оснивања Зворничке митрополије је изложена у поглављима „Пећка патријаршија и Хабзбуршко-османски рат 1737–1739” и „Васпостављање Зворничке митрополије”. После приказа ратних дејстава из перспективе српских архијереја, међу којима се налазио и ужичко-зворнички митрополит Алексије Андрејевић, који су предвођени патријархом Арсенијем IV подржали хабзбуршку војску услед чега су страдали или избегли на просторе северно од Саве и Дунава, Радосављевић

анализира управу патријарха Јоаникија III. Наглашава да су османске власти у услови-ма разорене административне структуре и великих дугова које су оставили, избегли епископи наметнули новог првојерарха и даље сређивање прилика препустили Васељенској патријаршији, што је довело до значајног сужавања самосталности Пећке патријаршије и пре њеног формалног гашења. Аутор наглашава да су традиционални погледи српске историографије на ову управу у великој мери погрешни, наводећи примере српских епископа који су завладичени у овом периоду и истичући да су за тешко материјално стање Патријаршије највише одговорна ратна разарања, као и чињеница да су избегли архиепископи са собом понели значајне црквене драгоцености и своте новца. Уз то, аутор истиче да је један од основних задатак јерархије после Београдског мира (1739) био реорганизација мреже епархија, будући да су то изискивале нове државне и административне границе. Ваљевска епископија и Ужичко-зворничка митрополија су престале да постоје, а на њиховој територији су основане Ужичко-ваљевска митрополија и Митрополија Зворничког санцака. Постављање митрополита у Зворник везано је за реорганизацију православне цркве која је уследила након укидања Пећке патријаршије 1766. године. До тада су епархијом администрирали епископи из суседних митрополија, Ужичко-ваљевске и Дабробосанске.

У наредних пет поглавља, Радосављевић је хронолошки, од 1766. до 1880, изложио историју Зворничке митрополије.

У поглављу „Зворничка митрополија у Васељенској патријаршији 1766–1804”, аутор је приказао стање у Зворничкој митрополији од постављања митрополита Григорија до избијања Првог српског устанка и повлачења митрополита Герасима. Посебно се осврнуо на питање висине пешкеша који је разрезан на митрополију, спор са Дабробосанском митрополијом око територијалне надлежности и последица последњег аустро-турског рата 1787–1791, које је покушавао да ублажи митрополит Герасим. Поглавље је завршио анализом стања пред избијање Првог српског устанка.

Стање у Зворничкој митрополији у несигурном периоду првих деценија XIX века, обележеног Српском и Грчком револуцијом, као и антиреформским покретом босанског беговата, представљен је у поглављу „Звор-

ничка митрополија у Васељенској патријаршији 1804–1833”. Аутор је истакао да је митрополит Јоаникије, који је на дужност ступио 1804. године, током Првог српског устанка био приморан да води преговоре у име турске стране, тако да је суштински држан као талац. С друге стране, одбацио је тезе о митрополитовој насилној смрти. Владику Јоаникија на митрополитском трону заменио је митрополит Гаврило, који је био принуђен да отклања последице ратних разарања и турске освете, којом је нарочито био погођен део митрополије на десној обали Дрине. Аутор је подвукао да се однос локалних власти према хришћанима погоршавао током ратова, што је у Зворничкој митрополији било приметно и током Другог српског устанка и Грчке револуције, иако њена територија није била захваћена ратним операцијама. Међу архиепископима затвореним због устанка у Грчкој нашао се и митрополит зворнички Гаврило. Јерархија је своју оданост према Порти, подстакнута и од кнеза Милоша, показала приликом буне босанског беговата, али јој победа султанове војске није донела већи предах, нарочито када је актуелизовано питање предаје шест нахија Кнежевине Србији, што је и учињено 1833. године. Међу њима је била и канонска територија Зворничке митрополије, на десној обали Дрине. Промену опсега канонске територије Зворничке митрополије, која је дошла као последица присаједињења шест нахија Кнежевине Србији аутор је анализирао је у поглављу „Издвајање Јадра и Рађевине из Зворничке митрополије 1833–1836”. Проширење Србије није донело и истовремено ширење канонске територије Београдске архиепископије, па је кнез Милош морао да се упусти у дуге преговоре са Васељенском патријаршијом, који су окончани издавањем Патријаршијске и синодске грамате, 1836. године. Митрополит Гаврило се у овом прелазном периоду односио са пуно уважавања према Србији и Београдској митрополији. С друге стране, његова власт у Јадру и Рађевини није оспоравана, али су му стварне надлежности сужене, будући да су поједине компетенције прешле на шабачког митрополита и српске власти.

У поглављу „Зворничка митрополија 1836–1852”, др Радосављевић представио је положај Зворничке митрополије у време реформи у Османском царству, које су кулминирале Хатишерифом из Гилхане 1839. године. Реформски талас се слабо осетио на

периферијама државе и политика Цариграда је босанском беговату наметнута тек 1850. године, доласком Омер-паше Латаса. У овом периоду Зворничком митрополијом су управљали митрополити Кирил (1837–1848) и Агатагел (1848–1861). Поглавље „Зворничка митрополија 1852–1880” пружа преглед историје Митрополије од премештања њеног седишта из Зворника у Тузлу у склопу ширих административних реформи до потписивања Конвенције између Аустроугарске и Васељенске патријаршије, којим се она одрекла права избора архијереја на простору окупиране Босне и Херцеговине. Аутор се посебно осврнуо на последице Хатихумајуна из 1856. и Посавске буне из 1858, као и Велике источне кризе (1875–1878). Хатихумајун је у већој мери него Хатишериф из Гилхане поправио положај хришћана на периферији Османског царства. С друге стране, несређено аграрно питање је остало стални извор незадовољстава и немира. Буна која је 1858. избила у Посавини довела је до уклањања митрополита Агатагела из Тузле, а митрополијом је до 1861. године администрирао владика Мелетије, чија је управа обележена бројним злоупотребима. После постављања владике Агатагела у Дразу, за митрополита зворничког је изабран Дионисије I (1861–1864), кога је наследио Дионисије II (1864–1868, 1872–1891). Он је у два наврата управљао Зворничком митрополијом, будући да је у међувремену премештен у Дабробосанску митрополију, одакле се по сопственој жељи вратио у Зворник, заменивши епархију са митрополитом Пајсијем (1868–1872). Управа митрополита Дионисија II је обележена страдањем цркве и народа услед Велике источне кризе и кореним променама прилика које су наступиле аустроугарском окупацијом (1878) и потписивањем Конвенције из 1880. године.

Последња четири поглавља су подељена по тематском принципу и анализирају различите аспекте црквеног живота у Зворничкој митрополији. Процес избора, рукоположења и устоличења епископа у Васељенској патријаршији, који је био карактеристичан и за Зворничку митрополију као њен саставни део, приказан је у поглављу „Зворнички митрополити: избор, рукоположење и устоличење”. Уз то, др Радосављевић је посветио пажњу и актима која су митрополити добијали приликом овог процеса, бератима и синђелијама, као и печатима као важним знацима њихове власти. На крају поглавља анализирао је до-

лазак митрополита зворничког Николаја Мандића на положај, а који се одиграо у условима аустроугарске окупације и по одредбама Конвенције из 1880, закључивши да су поступци Васељенске патријаршије били слични ранијима. Разлика се састојала у томе што је митрополита суштински бирао аустроугарски владар, уместо да га потврди султан.

У наредном поглављу, насловљеном „Границе и средиште митрополије: митрополитска титула”, аутор је утврдио територијални опсег Зворничке митрополије, говорио о њеном средишту и анализирао титулатуру њеног поглавара. Нагласио је да су за утврђивање територијалног опсега Зворничке митрополије најважнији извори првог реда. Истакао је чињеницу да је услед недостатка одговарајућих извора за одређивање јужне и југозападне границе митрополије поседао за детаљним пописом Дабробосанске митрополије из 1887. године. Иако се у изворима из средине XVIII века називала и „Митрополија Зворничког санцака”, јужни део ове административне области је улазио у састав Дабробосанске митрополије. С друге стране, и поред бројних промена административних граница у посматраном периоду, територијални опсег митрополије, изузев издавања Јадра и Рађевине, није био мењан. Аутор је истакао да се од 1766. године средиште митрополије налазило у Зворнику, до 1852. када је оно премештено у Тузлу. У погледу титулатуре, нагласио је да су у Васељенској патријаршији и епископима мањих епархија, попут Зворничке, додељиване почасне титуле митрополита. Од времена управе митрополита Гаврила, зворнички митрополити су носили и почасне титуле „пречасног”, архиепископа и егзарха Далмације.

У поглављу под насловом „Митрополити: биографије” Радосављевић је дао биографије десеторице архијереја који су управљали Зворничком митрополијом од 1766. до 1891. године. Поред пружања вредних сазнања из живота митрополита, ово поглавље допуњује поглавља у којима је аутор хронолошки излагао историју Зворничке митрополије. Он је закључио да се Васељенска патријаршија трудила да у Зворник пошаље архијереје који су били достојни тог чина, те да су стереотипи о епископима који су долазили из Цариграда неодрживи. Поред тога, истакао је да су у посматраном периоду тројица митрополита били словенског порекла.

У последњем поглављу монографије, насловљеном „Цркве и манастири Зворничке митрополије 1766–1800”, аутор је покушао да реконструише мрежу цркава и манастира у Зворничкој митрополији. Посебну пажњу посветио је манастирима Троноша и Тавна, као и саборним црквама у Зворнику и Тузли. У погледу градње цркава, аутор је подцртао да је на ову делатност највише утицао Хатихумајун. Овај акт је омогућио градњу нових цркава, већих димензија и од бољег материјала, у местима у којима су већ постојали старији храмови.

У оквиру закључка др Радосављевић је сумирао поглавља књиге. Будући да представља темељну студију једне теме која у српској историографији до сада није била адекватно обрађена, ова монографија представља значајан допринос историјској науци и

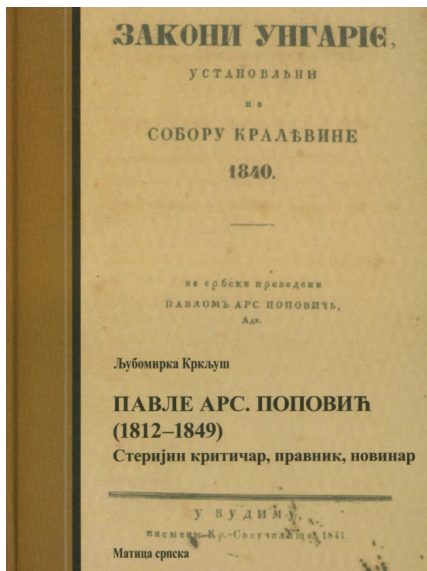
пружа подстицај за даља истраживања црквене историје у српским земљама које су се нашле под јурисдикцијом Васељенске патријаршије. Поред тога, посебну вредност ове монографије представља отклон од устаљених представа Васељенске патријаршије која је на словенским просторима деловала као денационализаторска установа, чији су архијереји пре свега били заинтересовани за стицање материјалних добара. Употребом и тумачењем бројних извора првог реда, аутор је доказао неодрживост ове тезе.

МАРКО КРИЧКА

истраживач приправник
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
marko.kricka00@gmail.com

UDC 929 Popović P. A. (049.32)
Примљен / Received: 14. 3. 2025.
Прихваћен / Accepted: 26. 11. 2025.

Љубомирка Кркљуш, *Павле Арс. Поповић (1812–1849). Стеријин кријшчар, правник, новинар*, Матица српска, Нови Сад 2022; 204 стр.

Професорка Љубомирка Кркљуш, изванредан зналац наше новије историје, уочила је да Павле Арс. Поповић у нашој науци

није заборављен али да је неправедно занемарен, да је недовољно познат, и да заслужује много више пажње и признања но што данас ужива. Због тога је одлучила да ову личност свестрано проучи и покаже чиме се све Поповић бавио, где и каквог трага је за собом оставио. Тај подухват уродио је пажње вредним плодом. Пред нама је не велика али значајна монографија о једној свестраној и широко образованој личности многих интересовања и значајних делатности.

Интелектуални портрет Павла Арс. Поповића приказан је у једанаест поглавља и више мањих одељака. Професорка Кркљуш извршила је обимна истраживања у намери да јој ништа значајније из биографије Павла Арс. Поповића, посебно оне интелектуалне, стваралачке, не промакне. Импресивни су пописи архива и архивских фондова, спискови објављених извора и штампаних радова, из ранијег и новијег времена, у којима је налазила податке о Поповићу и његовим активностима. Од мноштва података она је извајала лик једне занимљиве и значајне а у нашој науци неправедно у заборав потиснуте личности.

Из монографије професорке Кркљуш сазнајемо до појединости у којим новинама је Поповић писао и у којим је био уредник. Сазнајемо да је тесно сарађивао с Теодором Павловићем, да је био један од угледнијих чланова Матице српске, Читалишта београдског, Друштва српске словесности и да је био високи чиновник у Кнежевини Србији. Занимљиво је и то којим проблемима се Поповић бавио, тј. о чему је све писао, а писао је о хрватском илиризму, о суштинским питањима Војводовине у Револуцији 1848. године, о историји, слободи штампе, народној суверености. Писао је књижевне и позоришне критике, о језику и његовом развоју, о правничким проблемима, правној терминологији, образовању и просвети, образовању жена и женском питању, пољопривреди и рационалној земљорадњи, о вери и веронауци и о црквеном појању. Све те разноврсне теме професорка Кркљуш је опширно, темељно и зналачки анализирао. Показала је да је Павле Арс. Поповић био веома образован, да је поседовао пространа знања и различита интересовања, да је спадао у ред наших најугледнијих личности прве половине XIX века.

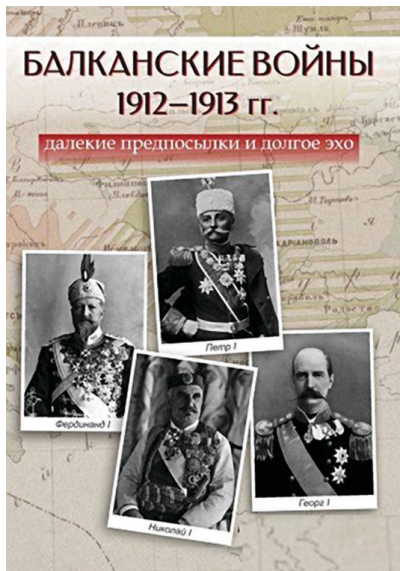
И овом књигом проф. Кркљуш је показала да је један од најбољих познавалаца наше новије историје. Њена тумачења су разложна, логична и уверљива. Књига је написана лако читљивим и питким језиком. Она представља вредан прилог нашој историји XIX века. Књига је опремљена регистром и резимеом на енглеском језику.

Академик ВАСИЛИЈЕ Ђ. КРЕСТИЋ¹
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд, Србија
nnpv@sbb.rs

¹ Василије Ђ. Крестић (1932). Пензионисани професор на Одељењу историје Филозофског факултета Универзитета у Београду; академик САНУ; од 1982. директор Архива САНУ; члан Председништва САНУ од 1995; секретар Одељења историјских наука САНУ од 1998. године. Научно интересовање академика Крестића везано је за шири простор јужнословенских земаља у раздобљу од XVIII до XX века. Бави се историјом Срба у Угарској и Хрватској, српско-хрватским односима, југословенском идејом, настанком геноцида у НДХ. Посебно изучава политичку историју, историју друштва и друштвених покрета, као и културну историју. Из тих области написао је и објавио више од 250 радова (монографија, студија, чланака, расправа и есеја).

Балканские войны 1912–1913 гг.: далекие предпосылки и долгое эхо.

Зборник радова са научног скупа „Балкански ратови 1912–1913. године: далеки узроци и дуги ехо” одржаног у Москви 19. и 20. септембра 2023. год.; уредили Никита Сергејевич Гусев, Борис Сергејевич Котов; Институт за славистику Руске академије наука, Москва 2024; 388 стр.

Зборник радова *Балкански ратови 1912–1913. године: далеки предуслови и дуги ехо* доноси радове осамнаест научника и истраживача из Русије, Бугарске, Северне Македоније и Србије. Поред самог ратног сукоба радови у зборнику се баве и припремама балканских држава за рат, његовим завршетком, као и утицајем на процесе модернизације Балканског полуострва, односно на историјско памћење балканских народа. У радовима су представљени војни и дипломатски аспекти ових догађаја, а дато је виђење ових ратова од стране руског, немачког, словеначког и чешког друштва.

У уводној речи историчар Александар Тимофејев са Института за новију историју Србије у Београду истиче како је тема балканских ратова увек актуелна и да привлачи велику пажњу. Међутим, Тимофејев указује на чињеницу да последњих година није било

научних конференција нити великих студија о балканским ратовима. Према његовом мишљењу балкански ратови и Први светски рат били су актуелни током обележавања стогодишњице ових ратова, а након тога је дошло до извесног затишја. Оправдање за то проналази у томе што је српско друштво већ довољно засићено сећањима на прошле ратове и тежи да одржи мир и дистанцу од прошлих и будућих сукоба. С друге стране уредници зборника примећују како балкански ратови у државама које су у њему учествовале нису избрисани из историјског памћења. Ова чињеница је приметна у радовима чији аутори долазе из тих држава. Уредништво је уложило напор да у зборнику прикаже палету различитих погледа и историографских школа. При томе настојали су да изнесу пуну лепезу мишљења и приступа, поштујући ауторово гледиште, како приликом превожења чланака, тако и приликом њихове редактуре, сматрајући да је немогуће исправити оцене или емоцијама поткане текстове аутора.

Рад Олге Игоревне Агансон¹ (Ольга Игоревна Агансон) „Војни ресурси Бугарске 1912. године: Тајни аналитички извештај Британског ратног министарства” доноси руски превод једног од поглавља аналитичког извештаја „Војни ресурси Бугарске”, који је 1912. године припремило британско Министарство рата дајући му ознаку „тајно”. Овај документ се чува у Националном архиву Велике Британије и до сада није објављен. Преведено је треће поглавље овог извештаја које се бави разматрањем стратешких проблема који су обликовали спољну политику Бугарске и њене односе са земљама региона. У овом поглављу су дати и тада могући сценарији за војне кампање у којима би учествовала бугарска војска.

¹ Доценткиња; Историјски факултет, Московски државни универзитет Ломоносов.

Војни историчар Олег Јевгењевич Алпејев² (Олег Евгеньевич Алпеев) у раду „Утицај балканских криза из 1908–1909. и 1912–1913. на руско стратешко планирање” анализира настанак руског ратног плана. У обе међународне кризе Генералштаб руске војске није био спреман да одбије очекивану офанзиву аустроугарске војске. Балкански ратови („Мобилизацијска криза”) оставили су озбиљне последице на руско војно планирање услед сукоба који је избио између Главне управе Генералштаба и Варшавског и Кијевског војног округа. Из овог сукоба Главна управа Генералштаба је успела да уклони окружне штабове из рада на стратешком планирању. Аутор изводи закључак да је због тог сукоба руски ратни план напада на два правца у Источној Пруској и Галицији против Немачке и Аустроугарске постао претерано ризичан. С друге стране, овај ратни план није одговарао стварној ситуацији и стању руске војске.

Јарослав Валеријанович Вишњаков³ (Ярослав Валерианович Вишняков) у раду „Српско друштво уочи балканских ратова” указује на особености стања српског друштва уочи ратова. Почетком XX века ставови према рату постали су један од важних елемената функционисања државних и јавних структура Краљевине Србије. Рат је за Србију, као и за остале балканске државе постао главни начин решавања међудржавних противречности, које су се јављале услед утицаја великих сила на политичке процесе. Коментари савременика балканских ратова говорили су како је „пристојније назвати овај рат ратом освете него га идеализовати поетским епитетима ’борбе за ослобођење браће’”.

Уредник зборника Никита Сергејевич Гусев⁴ (Никита Сергеевич Гусев) је заступљен са два рада „Есеј о оружаним снагама Бугарске и белешке о рату на Балкану 1912. године од Н. К. Самосејева” и „Бележница П. Н. Миљукова о путовању на Балкан у зиму 1912–1913”. Први рад је необјављени рукопис ру-

ског добровољца у бугарској војсци током Првог балканског рата. Официр – добровољац Николај Самосејев (Николай Самосеев) се у свом рукопису бавио описом тока војних операција код Чаталце у Источној Македонији, и при томе је указао на предности и мане бугарске војске. У предговору је дата реконструкција кратке биографије аутора есеја. Други рад представља препис бележнице вође Уставотворно-демократске партије у руској Думи и министра спољних послова након Фебруарске револуције Павела Николајевича Миљукова (Павел Николаевич Милюков), коју је он водио током путовања по Балкану. У бележници се налазе записи и белешке о разговорима које је водио са престолонаследником Александром Карађорђевићем, министром финансија Лазаром Пачуом, руским послаником у Краљевини Србији Николајем Хенриховичем Хартвигом (Николај Генрихович Гартви), док се у Бугарској срео са краљем Фердинандом I и председником владе Иваном Гешовим (Иван Евстратиев Гешов).

Организовање радника је тема рада „Социјалистичка радничка федерација Солуна 1909–1918: Пример интернационалистичке алтернативе на Балкану” Вадима Валерјевића Даме⁵ (Вадим Валерьевич Дамье). Ратни сценарио није била једина идеја за решавања Источног питања, Социјалистичка радничка федерација Солуна залагала се за алтернативни пут заснован на интернационализму, где би се формирала мултинационална и мултикултурална федерација. Ова водећа организација радничког и синдикалног покрета у Солуну доследно се противила балканским ратовима и милитаризму, при чему се залагала за федерализацију региона. Након што је Грчка добила Солун после ратова у процесу хеленизације који је уследио, утицај ове организације је нестао.

Ставови и активности једног утицајног словеначког политичара тема су рада „Иван Хрибар и Балкански ратови 1912–1913. г.” Љубе Алексејевне Кирилине⁶ (Любовь Кирилина Алексеевна). Највећи део рада прати посредничку мисију током које је Иван Хрибар

² Виши истраживач у Истраживачком институту (војна историја) Војне академије Генералштаба Оружаних снага Руске Федерације.

³ Доктор историјских наука; професор Одељења за светску и националну историју Министарства спољних послова Русије.

⁴ Доктор историјских наука; виши научни сарадник Московског државног института међународних односа Министарства иностраних послова Русије.

⁵ Доктор историјских наука; истраживач у Институту за општу историју Руске академије наука.

⁶ Доктор историјских наука; виши истраживач у Одељењу за историју словенских народа Централне Европе у модерно доба Института за славистику Руске академије наука.

покушао да се мирним путем превазиђу српско-бугарске противречности. У циљу тога водио је разговоре са Николом Пашићем и Иваном Гешовим, али није успео да спречи избијање Другог балканског рата. Овај рат између „словенске браће” Иван Хрибар је, као и многи словеначки национални радници, дочекао са разочарањем и горчином. Упркос свему томе, исход рата није пољуљао његову веру у будуће југословенско уједињење, као и став да у том процесу треба да активно учествују и Словенци.

Бугарска историчарка Јура Константинова⁷ (Јура Тотева Константинова) у свом раду „Национални идеали и политички рационализам: Балкански ратови кроз призму бугарско-грчких противречности” упоредила ратне циљеве са којима су ове две државе ушле у рат против Османског царства 1912. године. Кроз историјску анализу развоја ових циљева она је објаснила разлоге због којих је Други балкански рат био неизбежан. Паралелном анализом ратних циљева ауторка је покушала да избегне стереотипне идеје и процене које према њеном мишљењу врло често доминирају у националним историографијама. У раду је указано на утицај јавности у Бугарској и Грчкој, који је био од великог значаја код креирања званичних ставова влада. Тако је објаснила одлуке које су на први поглед биле апсурдне, али сагледавањем утицаја јавности долази до праваца који су водили остварењу циљева спољне политике. При томе, ови циљеви нису водили ка помирењу националних идеала, већ ка остваривању максималне користи за сопствену земљу. Из тог разлога балкански ратови нису могли бити ништа више од увода у нови рат.

Реакције јавности у Русији на сукоб балканских народа представљају тему рада „Народна дипломатија у балканским ратовима 1912–1913” Елене Гавриловне Кострикове⁸ (Елена Гавриловна Кострикова). Рад је заснован на различитим изворима: архивској грађи, руској периодици и мемоарима. Руска дипломатија, заједно са савезницима из Антанте, покушавала је свим могућим средствима да спречи прерастање ратова на Балкану у европски рат. Међутим, у јавности Русије

било је оних који су позивали владу да пружи помоћ балканским народима који су се борили за слободу. У тим захтевима предњачили су конзервативни, али и либерални кругови. Они су повели акције за прикупљање новчане помоћи широм земље, док је руски Црвени крст послао лекаре и медицинске сестре на фронтове балканских ратова. Такође на основу рада може се сагледати ангажовање руских ратних дописника, који су извештавали о свему што се дешавало на Балкану.

О спољној политици Русије говори рад „Владино саопштење о балканском питању од 29. марта (11. априла) 1913. и његов значај за решавање Скадарске кризе” аутора Бориса Сергејевича Котова⁹ (Борис Сергеевич Котов). Рад доноси саопштење руске владе, издато у тренутку када је Скадарска криза достигла свој врхунац. У уводном делу рада аутор је укратко изложио узроке и ток Скадарске кризе, при чему је објаснио положај руске дипломатије, која се нашла у тешкој ситуацији због притиска своје јавности у корист Црне Горе. Аутор је посебно нагласио како је питање Скадра намерно било преувеличано од стране доброг дела руске штампе, с циљем дискредитације министра спољних послова Сергеја Димитријевича Сазонова (Сергей Дмитриевич Сазонов). Овакво деловање је према аутору имало за циљ мобилизацију руског друштва око пансловенске политичке идеје.

Пансловенске идеје присутне су у раду „Чешка соколска лига и Први балкански рат 1912–13: национално хуманитарно организовање”, такође Виктора Котова. Рад је посвећен хуманитарној акцији чланова чешких соколских друштава на пружању медицинске и друге хуманитарне помоћи јужнословенским народима током Првог балканског рата. Котов је приказао организовање Добротворног медицинског одбора 1912. године, као и облике, изворе и динамику прикупљања средстава.

Преношење визуелних информација читаоцима руских новина тема је рада „Карикатура, фотографија и цртеж са лица места: Балкански ратови у сликама часописа *Огонёк*” Светлане Вјачеславовне Кузњецове¹⁰

⁷ Доктор историјских наука; професор Института за балканске студије са Центром за тракологију Бугарске академије наука.

⁸ Доктор историјских наука; водећи научни истраживач Центра за историју Русије XIX и XX века Института за руску историју Руске академије наука.

⁹ Доктор историјских наука; научни сарадник Института за општу историју Руске академије наука.

¹⁰ Кандидат историјских наука; доцент Института за међународне односе и светску историју Универзитета Лобачевског.

(Светлана Кузнецова Вячеславовна). Анализиране су странице популарног илустрованог часописа *Отоњок*, који је излазио у Петрограду у тиражу који је достигао више од сто хиљада примерака. Часопис је био намењен најширој публици, а његови главни читаоци долазили су из редова образованих слојева руског друштва. Ауторка ову чињеницу користи код процене значаја овог часописа као једног од важних канала за обликовање јавног мњења о сукобима на Балкану, њиховим учесницима и улози европских сила у њима. Визуелни материјали објављени у *Отоњоку* према њеном мишљењу биле су јединствене карикатуре, фотографије и цртежи са лица места, они су читаоцу преносили актуелну ситуацију, при чему се покушавало да изазову симпатије, емпатију или негодовање читалаца. На овај начин се делом формирало и тадашње јавно мњење у руској престоници, а читајући рад читалац је у прилици да анализира девет карикатура.

Преиспитивање деловања једне америчке невладине фондације тема је рада „Карнегијева задужбина на Балкану: Од извештаја о резултатима балканских ратова из 1914. године до финансирања часописа *Le Balkan*, штампаног гласила Балканске конференције” Ане Сергејевне Лубоцкаје¹¹ (Лубоцкая Анна Сергеевна). Рад отвара питање да ли је деловање ове фондације било бесплатно, односно да ли је преко културних и образовних активности радила за интересе нове и утицајне силе? На примеру финансирања часописа *Le Balkan*, који је промовисао мир и солидарност на Балканском полуострву, рад је приказао добро осмишљену делатност Фондације која је преко механизма политичког утицаја и меке моћи јачала углед и политику Сједињених Америчких Држава, пруживши балканским државама нову алтернативну опцију.

Резултатима коришћења модерних технологија код анализе културе сећања бави се Арина Алексејевна Мулина¹² (Мулина Арина Алексеевна) у свом раду „Балкански ратови 1912–1913. у савременим националним медијима Србије као симбол јединства балканских народа”. Временски оквири у којима је вршена анализа су периоди 2012–2013.

¹¹ Доктор историјских наука; научни сарадник на Одељењу за источноевропску историју после Другог светског рата; запослена у Институту за славистику Руске академије наука.

¹² Докторанд Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов”.

и 2022–2023. године. Ауторка је користила податке добијене од *Google* сервиса, као и писање листа *Полијика*. Анализиране су карактеристике извештавања о појединим епизодама балканских ратова, као и упити интернет корисника у Србији о темама везаним за догађаје из периода 1912–1913. године. У коначним резултатима ауторка је дошла до закључка да је у периоду 2012–2013. године истицан мотив уједињења хришћанских народа у борби против османске владавине, док се у периоду 2022–2023. године у први план истицао српски народ и његова борба за национално ослобођење.

Историјско наслеђе балканских народа тема је рада под насловом „Историја као оружје у балканским ратовима (1912–1913): Васкрсење средњовековних духова у борби за Македонију” македонског историчара Митка Панова¹³. Рад анализира употребе симбола повезаних са средњовековном историјом у циљу пропаганде територијалних претензија балканских држава. Аутор је посебну пажњу посветио постојању симбола царства за време владавине Самуила, што је предмет спорова између Бугара и Македонаца, као и коришћењу lika Василија II Бугароубице од стране Грка. Такође, реконструисани су механизми мобилизације средњовековне историје у сврху политичке борбе од стране Срба, Бугара и Грка.

Историчар Мирослав Радивојевић¹⁴ у свом раду „Врели август 1913. на Балкану и у Србији” приказује стање на Балкану непосредно након закључења Букурешког мировног споразума, којим је окончан Други балкански рат, кроз призму српске спољне политике. Као веома важну тачку истиче став великих сила како у вези са самим споразумом, тако и са иницијативама за његову ревизију, које су се, између осталог, односиле и на територије које је добила Србија. У раду су анализирани односи Србије са суседним државама и дугорочне последице балканских ратова. Рад је заснован на документима из руских и српских архива, објављеним изворима, периодици, мемоарима, дневницима и историографској литератури.

Како се на рат гледало у једној од европских престоница говори Денис Валерјевич

¹³ Научни саветник; редовни професор на Институту за националну историју у Скопљу.

¹⁴ Виши научни сарадник; Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење историје, Београд.

Родин¹⁵ (Родин Денис Валерьевич) у свом раду „Други балкански рат 1913: Поглед из Берлина”. Сукоб између чланица Балканског савеза након потписивања Лондонског мировног уговора активирао је немачку дипломатију у проналажењу потенцијалних партнера и савезника у очекивању предстојећег новог европског рата. Аутор је изнео чињенице како се из Берлина сматрало да је јачање савезничких односа са Румунијом и привлачење Грчке и Османског царства на страну Тројног савеза од пресудне важности. Расплет сукоба у виду Другог балканског рата ставио је немачке дипломате на велика искушења – требало је да маневришу између балканских држава како би се привукле на сарадњу са Тројним савезом. При томе, морали су се поштовати интереси Беча, који је био на страни Бугарске, као противтеже Србији на Балкану. Из тог разлога Берлин није успео да у довољној мери привуче Грчку и Румунију. Према ауторовом мишљењу, као последица тога дошло је до ангажовања немачке дипломатије на помирењу између Османског царства и Бугарске.

Ауторка Јулија Олеговна Сорожкина¹⁶ (Юлия Олеговна Сорожкина) у раду „Београд уочи и током балканских ратова: Карактеристике модернизационих процеса” анализира трансформацију Србије од 1878. године у независну државу. Као полазну основу ауторка је узела промене у српском друштву и његова настојања да изгради сопствени пут модернизације. Такође, анализом живота у Београду пре и током балканских ратова тражила је одговор на питање, колико су град и његово становништво били спремни за рат. Током процеса модернизације дошло је до формирања нове елите – интелектуалне и војне, али према њеном мишљењу Србија још није била завршила свеобухватну модернизацију јавног живота.

Последњи рад у зборнику, „Михаил Николајевич Гирс – изасланик Руског царства у Румунији (1902–1912)”, написао је Александар Сергејевич Стикалин¹⁷ (Александр Сергеевич Стикалин). Бави се дипломатском мисијом Михаила Николајевича Гирса (Михаил

Николаевич Гирс) у Румунији, која је трајала читаву деценију. Написан је на основу његових званичних извештаја из Букурешта. У њима се бавио различитим питањима: међународним односима на Балкану, решавањем Анексионе кризе, противречностима интереса балканских држава у Македонији, интензивирањем аустроугарске дипломатије у Бугарској која је пратила јачање аустријско-српске конфронтације. Коначно, аутор је истакао заслуге овог дипломате за превазилажење неповерења румунске елите према Русији као савезнику, што је довело до сусрета владара две земље.

Овај зборник радова превасходно је намењен стручњацима, универзитетским наставницима али и свима који су заинтересовани за међународне односе на Балкану и у Европи и изучавање словенске идеје уочи Првог светског рата. Прилози које зборник објављује завређују пажњу стручне јавности пошто доносе нова сазнања о балканским ратовима.

Др ПРЕДРАГ М. ВАЈАГИЋ¹⁸,

научни сарадник

Министарство просвете, Школска

управа Нови Сад

pedja1975@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8107-548X>

¹⁵ Научни сарадник; доктор историјских наука, Историјски одсек Московског државног универзитета „М. В. Ломоносов”.

¹⁶ Московски државни универзитет „М. В. Ломоносов”, Москва.

¹⁷ Научни сарадник Института за славистику РАН.

¹⁸ Предраг М. Вајагић (Бачка Паланка, 1975). Завршио Војну гимназију у Београду као питамац XXI класе. Основне студије историје завршио 2000. године на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. На истом факултету 2008. је магистрирао, а 2013. године и докторирао (*Историјска анализа оснивања и функционисања Дунавске бановине у Краљевини Југославији*). Звање научног сарадника стекао 2018. године. Аутор је више десетина научних радова, више монографија и школских уџбеника за историју.

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

МАРИЈА АНДРИЋ (Београд, 1991). Научни сарадник у Историјском институту у Београду.

Дипломирала 2014. (*Визуелне ђерсонификације Венецијанске рејублике у доба ренесансе*) и мастерирала 2015. (*Бијка код Лејанџа у визуелној култури Венеције*) на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду. Докторску тезу *Венеција и ђирџовци са османској Балкана (16–18. век): Сџајус и услови ђословања* одбранила 2023. године на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Област научног истраживања: економско-друштвени односи Венецијанске републике и Османског царства од XVI до XVIII века. У Историјском институту запослена од децембра 2018. године.

АЛЕКСАНДРА ВУЛЕТИЋ (Брчко, 1972). Виши научни сарадник Историјског института Београд.

Дипломирала 1995. (*Видело као извор за ђолиџику Срјске најредне сџранке*), магистарирала 2001. (*Породица у Србији за време друје владе кнеза Михаила*) и докторирала 2008. (*Брак у Кнежевини Србији*) на Одељењу историје Филозофског факултета Универзитета у Београду. Област истраживања: друштвена историја Србије у XIX и почетком XX века, са фокусом на историју брака и породице, историју приватног живота и демографску историју. Приредила: *Дневник: ђривајни и јавни живој, I–II*, Београд 2005. (коаутор са Милошем Јагодићем); *Дневник: ђривајни живој*, Београд 2006–2007. (коаутор са Николом Крстићем). У Историјском институту Београд запослена од 1997. године.

Важнија дела: *Породица у Србији средином XIX века*, Београд 2002; *Између ђосела и балова: Живој у Србији у XIX веку*, Београд 2005. (коаутор); *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008; *Наличја модернизације. Срјска држава и друшћиво у време сџицања независноји*, Београд 2017. (коаутор); *Пресџони Крајујевац*, Крагујевац 2019. (коаутор).

БИЈАНА ВУЧЕТИЋ (Београд, 1971). Научни саветник у Историјском институту Београд.

Дипломирала 1997. (*Србија и Бриџанија 1903–1906. ђодине у свејлу са-времене сџамје*), магистрирала 2006. (*Бојдан Рагенковић*) и докторирала 2013. (*Амерички прогресивизам и Србија*) на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. У Историјском институту Београд запослена је од 1998. као стипендиста Министарства за науку и технологију, а од 2001. као истраживач-приправник. У звање истраживач-сарадник изабрана

је 2007, у научно звање научни сарадник 2013. године, а у звање виши научни сарадник 2018. године. Члан је Редакционог одбора *Историјској часопису*. Председница је Научног већа Историјског института од 2017. Области њеног научног интересовања су политичка, друштвена и културна историја Балкана, македонско питање, историја Србије у међународним односима, историја Црне Горе у XX веку и историја Срба у Османском царству. Интересовање јој је фокусирано на женске студије, политичку, културну и друштвену историју Сједињених Држава и односе САД и Србије у доба прогресивизма.

Важније књиге: *Наџа сѣвар у Османском царѣву*, Београд 2012; *Бојдан Рагеноковић (1874–1917): сугбина једној српској националистичкој*, Београд 2018; *Elles l'ont combattu: Femmes contre le totalitarisme au XXe siècle*, Paris 2018. (коаутор); *Crna Gora u američkoj štampi = Montenegro in the American press 1918–1919*, Podgorica 2022. (priređivač-koautor); *У име хуманости: Амерички Црвени крст у Србији 1914–1920–1922*, Београд 2023.

НАТАЛИЈА ДИМИЋ ЛОМПАР (Београд, 1991). Научни сарадник у Институту за новију историју Србије у Београду.

Дипломирала 2014. (*Писање источњонемачке штампе о Југославији 1957. године: Neues Deutschland, Berliner Zeitung, Neue Zeit*) и мастерирала 2015. (*Западнонемачка левица и Југославија 1948–1953. године. Између идеологије и прајмаизма*) на Одељењу историје Филозофског факултета у Београду. Докторирала 2023. (*Подељена Немачка и Југославија (1945–1966): политички односи у Хладном рату*) на Одсеку за историју на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Области научног интересовања су спољна политика социјалистичке Југославије, историја Хладног рата и југословенско-немачких односа у XX веку. Од 2019. запослена у Институту за новију историју Србије.

АЛЕКСАНДРА ИЛИЋ РАЈКОВИЋ (Крушевац, 1975). Ванредни професор на Одељењу педагогије Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Дипломирала 2000, магистрирала 2007. (*Национално васпитање у школама Србије: 1878–1918*) и докторирала 2013. (*Радна школа у Србији: 1880–1940*) на Одељењу педагогије Филозофског факултета Универзитета у Београду. Од 2000. године асистент-приправник; 2008. асистент; 2014. доцент; 2020. ванредни професор на Одељењу педагогије на Филозофском факултету Универзитета у Београду (ужа научна област: Општа педагогија са методологијом и историја педагогије). Област интересовања и истраживања: развој школства у Србији (национално васпитање у основним и средњим школама) и развој педагогије у Србији (педагогија радне школе) и педагошких идеја, историјско-компаративна истраживања у педагогији.

Важније књиге: *Уџбеници и национално васпитање у Србији: (1878–1918)*, Београд 2010; *Оснивање и делатност Педагошког друштва Србије*, Београд 2019.

АЛЕКСАНДАР В. МИЛЕТИЋ (Алексинач, 1982). Виши научни сарадник Института за новију историју Србије.

Дипломирао 2008. на Департману за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу. Докторирао 2017. на Филозофском факултету у Бео-

граду, на Катедри за историју Југославије (*Политичка делатност Милована Ђиласа 1944–1954*). Објавио више од тридесет научних радова и три монографије. Учествовао је на више научних скупова и конференција у земљи и иностранству. Области интересовања и истраживања везана су за историју спољне политике и дипломатије социјалистичке Југославије, политичке биографије и делатности историјских личности.

Важније књиге: *Преломна времена. Милован Ђилас и зајадноевројска социјалистичка и социјалдемократска левица 1950–1954*, Београд 2019; *Ћићов емисар Милован Ђилас. Дипломатско-преговарачке и спољнополитичке активности 1943–1953*, Београд 2021; *Сарадник, пријатељ, непријатељ. Идејно-политичка делатност Милована Ђиласа 1945–1954*, Београд 2022.

МИРОСЛАВ ПАВЛОВИЋ (Вршац, 1983). Ванредни професор на Одсеку за историју, Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао 2007, мастерирао 2009. (*Београдски пашалук и реформе Селима III*) и докторирао 2016. (*Војно административно уређење Смедеревској санџака 1739–1788*) на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Избор у звања: 2008. асистент; 2018. доцент; 2023. ванредни професор. Област научног истраживања: историја османског Балкана у XVIII веку, друштвена и културна историја Османског царства, статус немуслимана у Османском царству, теорија и филозофија историје, историја модерног доба.

Важније књиге: *Смедеревски санџак: 1739–1788. Војно-административно уређење*, Нови Сад 2017.

АТИЛА ПФАЈФЕР (Attila Pfeiffer) (Сомбор, 1988). Доцент на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду (Одсек за историју).

Дипломирао 2011, мастерирао 2013. (*Историја Свете Мађарске круне у средњем веку*) и докторирао 2020. године (*Историја Бача од јошњег средњег века до опадања моћи Османског царства*) на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Од 2015. године запослен на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду на Одсеку за историју. Област интересовања: историја Хабзбуршке монархије од 1526. до 1918. године, историја Бача од XIV до XVIII века, историја војвођанских Мађара и Немаца у XVIII и XIX веку, привреда и демографија Јужне Угарске XVIII и XIX веку, свакодневни живот у Хабзбуршкој монархији у XVIII и XIX веку.

Важније књиге: *150 година Гимназије у Сомбору*, Сомбор 2022. (коаутор); *Magyarország története az újkorban: 1526–1918*, Újvidéken 2023; *Plemićke porodice bačkih Bunjevaca*, Subotica 2024. (коаутор); *Istoriya Bača od poznog srednjeg veka do opadanja moći Osmanskog carstva*, Novi Sad 2025.

Био-библиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2025. ГОДИНИ REVIEWERS OF PAPERS IN 2025

Др Драгана Амедоски, виши научни сарадник, Историјски институт Београд
Проф. др Ђорђе Бубало, Филозофски факултет, Универзитет у Београду
Проф. др Александар Животић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Невен Исаиловић, научни саветник, Историјски институт Београд
Др Предраг Коматина, научни саветник, Византолошки институт САНУ, Београд

Академик Василије Ђ. Крестић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Петар В. Крестић, научни саветник, Историјски институт Београд
Др Јасмина Милановић, научни саветник, Институт за савремену историју, Београд

Др Бојана Миљковић Катић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд

Др Александра Новаков, научни сарадник, Матица српска, Нови Сад

Др Гордана Петковић, виши кустос, Музеј града Новог Сада

Академик Мира Радојевић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Александар Растовић, научни саветник, Историјски институт Београд

Др Срђан Рудић, научни саветник, Историјски институт Београд

Др Ана Столић, научни саветник, Историјски институт Београд

Др Александар Фотић, стручни саветник, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Др Небојша Шулетић, научни сарадник, Византолошки институт САНУ, Београд

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Абендрот, Волфганг 110–111
 Агансон, Олга Игоревна 144
 Агатангел (митрополит) 141
 Агић, Мехмед 128, 133
 Агић, хаџи Бег 133
 Агњу, Хју Лекеин (Agnew, Hugh LeCaine) 36–39
 Аденауер, Конрад 102
 Ајдар, Хусеин 122
 Ајншпилер, Андреј 46
 Ајхлер, Вилијем 109
 Акшам, Вирџинија (Virginia H. Aksan) 10
 Албисети, Џејмс С. (James C. Albisetti) 56
 Алекоте, Хајнц 110
 Александар II (руски цар) 38
 Александар Карађорђевић 145
 Александер, Џон (John C. Alexander) 12
 Алексић, Весна 90
 Алпејев, Олег Јевгењевич 145
 Амедоски, Драгана 153
 Амзи-Ердогдулар, Лејла (Amzi-Erdoğdular, Leyla) 35
 Ангстер, Џулија (Julia Angster) 115
 Андраши, Ђула 26, 39
 Андрејевић, Алексије (митрополит) 139
 Андрејевић, Петар (из Пећи) 123
 Андријевић, Александар Т. 71
 Андрић, Марија 119, 136, 149
 Арнаутовић (породица, Сарајево) 128
 Арнаутовић, Димитрије 128, 134
 Арнаутовић, Димитрије (син) 128
 Арнаутовић, Хаџи Дамјан 128
 Арсеније IV (патријарх) 139
 Арта, Леополд Хаснер фон 32
 Атвуд, Вилијам (William G. Atwood) 90, 95–98
 Ауершперг, Адолф (Adolf Auersperg) 39
 Ауершперг, Карл фон 32
 Ахмед (смедеревски миралај) 21
 Бакић, Војислав 55
 Балаицки, Анка 60
 Балаицки, Љубица 53–54, 59–62, 65, 67–68
 Бар, Моника (Baar Monika) 37
 Бар, Херман 33
 Барбарич, Стефан 45
 Бартал, Израел (Israel Bartal) 40
 Бартус-Добоши, Ласло (László Bartusz-Dobosi) 26
 Барч, Гинтер (Bartch, Günther) 100
 Бауер, Ото (Otto Bauer) 44–45
 Беблер, Алеш 107–108
 Бејн, Суда Лорена (Suda Lorena Bane) 84
 Бекер, Њутн Д. (Newton D. Baker) 88
 Бекић, Дарко 101
 Белер, Стивен (Steven Beller) 28–29
 Белкреди, Рихард 26
 Бен, Александар 57
 Бенсон, Вилијам (William S. Benson) 90
 Бенсон, Хари (Harry Benson) 91, 93
 Бериш, Арно 111
 Бернацик, Едмунд (Edmund Bernatzik) 38
 Беџић, Иван М. 85
 Бжозовскиј, Станислав (Stanislaw Brozowski) 44
 Бизмарк, Ото 35
 Бил, В. (W. Bihl) 43
 Биркелбах, Вили 111
 Бјондини, Ђовани 124, 130
 Блајвајс, Јанез 45–48
 Блахштајн, Петер 109, 110–111, 116
 Бленд, Рејмонд Л. (Raymond L. Bland) 86
 Блум, Рик (Rick Bloom) 84
 Богетић, Драган 101
 Богишић, Валтазар 71
 Божић, Марко 125
 Бојст, Фердинанд (Friedrich Ferdinand Graf von Beust) 26, 39–40, 47–48
 Боровски, Карел Хавличек 37
 Боучек, Антонин (Antonín Bouček) 37
 Брандел, Куно 109–110, 113–115, 118
 Брант, Вили 116
 Браун, Роберт (Róbert Braun) 47
 Бриц, Ф. Р. (F. R. Bridge) 39
 Бродел, Фернан 121
 Броз, Јосип 101, 105–107, 110–112, 115
 Бројли, Џон (John Breuilly) 26
 Бротал, Јулијус 105
 Бубало, Ђорђе 153
 Бубан, Сали баша 135

- Булард, Вилијам (William H. G. Bullard) 90–92, 95–96
 Булганин, Николај (Николай Александрович Булганин) 117
 Буско, Јозеф (Buszko, Józef) 40
- Ваинреб, Алис (Alice Weinreb) 84
 Вајагић, Предраг М. 148
 Вајтсајд, Ендрју (Andrew G. Whiteside) 33
 Валерјевич, Денис 147
 Вандиц, Пјотр (Piotr Wandycz) 41
 Вандрушка, Адам (Adam Wandruszka) 40
 Варга, Балинт (Bálint Varga) 31
 Варнава (патријарх; Петар Росић) 72
 Василије II Бугароубица 147
 Василије Велики 75
 Васмут, Хелга (Helge Wasmuth) 56, 58
 Велик/Велич, Ђазуф Кјађа (из Гламоча) 133
 Велко фон 105
 Вељковић, Јелена 64
 Вендхаусен-Билов, Берта (Bertha Frein von Bülow-Wendhausen) 56, 59, 64
 Венерс, Херберт (Herbert Wehners) 105–106, 110–111, 113, 116
 Вер, Тимоти 69
 Верешицки, Хенрик (Henryk Wereszycki) 40, 42
 Верчелин, Ђорђе (Giorgio Vercellin) 123
 Вилам, Јудит (Judít Villám) 26
 Вилсон, Вудро (Thomas Woodrow Wilson) 84, 87–89
 Винкл, Мајкл (Michael Winkle) 56, 58
 Винтерс, Станлеј Б. (Stanley B. Winters) 37
 Вистрих, Роберт (Robert S. Wistrich) 33
 Вишњаков, Јарослав Валеријанович 145
 Водицка, Иван 70
 Водопивец, Петер 45–46, 49–50
 Воје, Игнациј 125
 Волф, Л. (L. Wolff) 41–42
 Волфдитер, Бил (Wolfdieter Bihl) 43
 Вотсон, Семјуел (Samuel Watson) 104
 Вошњак, Јосип 46–47
 Вујовић, Раде 112–113
 Вулетић, Александра 69–70, 74, 77, 80
 Вучетић, Биљана 83–84, 98, 149
- Гаврило (митрополит зворнички) 140–141
 Гавриловић Грбовић, Биљана Ж. 74, 78
 Галантаи, Јожеф (József Galántai) 26–27
 Гвадањини (браћа, Guadagnini) 119–123, 125–127, 136–137
 Гвадањини, Антонио (Antonio Guadagnini) 119–120, 122, 125, 129, 136
 Гвадањини, Доминик (Domeniko Guadagnini) 119–120, 125, 129, 136
 Герасим (митрополит) 140
 Гержељ, Андраш (András Gergely) 34
 Гешов, Иван (Иван Евстратиев Гешов) 145–146
- Гир, Ричард С. (Richard S. Geehr) 33
 Гирс, Михаил Николајевич (Михаил Николаевич Гирс) 148
 Глајсберг, Герхард 108–109
 Гласер, Франц (Gläser Franz) 39
 Голерле, Волфганг (Wolfgang Göderle) 30
 Голдингер, Валтер (Walter Goldinger) 39
 Голуховски, Агенор (Agenor Gołuchowski) 41–42
 Гонда, Имре (Imre Gonda) 27, 29, 31–34, 39
 Градева, Росица Стефанова 139
 Гранди, Мехмед Бајрам 127, 131
 Грдина, Игор 50
 Грегр, Едуард (Eduard Grégr) 37–38
 Грегр, Јулијус (Julius Grégr) 37
 Греј, Д. (D. Frey) 44
 Григорије (митрополит) 140
 Гризари, Сулејман 132
 Грима, Адолф 111
 Грујић, Владимир 55, 62
 Грујић, Радослав М. 71
 Гусев, Никита Сергејевич 144–145
- Даме, Вадим Валерјевич (Вадим Валерьевич Дамье) 145
 Дарлинг, Линда (Linda Darling) 10–12
 Деак, Агнеш (Agnes Deák) 26, 29
 Деак, Ференц (Ferenc Deák) 26–27, 35
 Девис, Норман Х. (Norman H. Davis) 87–89
 Дедијер, Владимир 99–101, 103, 106–115, 117–118
 Деметер, Г. 12
 Дибоски, Ричард (Richard Dyboski) 41
 Димитријевић 105
 Димитријевић, Владимир 69
 Димитријевић, Сергије М. 121, 123
 Димић, Љубодраг 101, 103
 Димић Ломпар, Наталија 99, 111, 117, 150
 Дионисије I (митрополит зворнички) 141
 Дионисије II 141
 Диосеги, Иштван (István Diószegi) 26, 35, 38
 Дистервег, Адолф (Friedrich Adolph Wilhelm Diesterweg) 56
 Дођ, Хенри Персивал (Percival Dodge) 96–97
 Драговић, Јасна 100
 Дунђерски, Светозар 54
- Ђере, Золтан 26
 Ђилас, Милован 99–101, 103–115, 117–118
 Ђођи, Лазар 132–133
 Ђорговић, Момчило 100
 Ђорђевић, Владан 56, 62, 65
- Еванс, Роберт (Robert John Weston Evans) 28
 Едлингер, Ана 61–62
 Екмечић, Милорад 128
 Ерлер, Фриц 111–112
 Етвеш, Јожеф 26

- Живковић, Таса 55
 Живојиновић, Драгољуб Р. 84, 88–89, 95
 Животић, Александар 101, 153
- Закарија, Ђакомо ди 124–126, 130
 Закра, Зуане 124
 Зарник, Валентин 47
 Зденек, Давид В. (Zdeněk) 45–46, 50
 Здрада, Јержи (Jerzy Zdrada) 39
- Ибрахимов, Мехмед хаџи 128, 130
 Ивековић, Младен 103, 103, 105–106, 109–111, 113–116
 Илић Рајковић, Александра 53, 66–67, 150
 Илић, Тамара 125
 Иналчик, Халил (İnalçık, Halil) 12
 Исаиловић, Невен 153
- Јаниро, Ерика (Erica Ianiro) 121
 Јелић, Илија 78–79
 Јерић, Кристиан М. 27–29
 Јоаникије III (патријарх) 140
 Јобст, Клеменс (Clemens Jobst) 31
 Јовановић, Гаврило (Gavriilo Giovanovich) 128, 135–136
 Јовановић, Михаило (митрополит) 70, 96–97
 Јовић, Ђуро 116
 Јовић, Софија 105, 107–110, 112, 114
 Јонаш, Карољ (Károly Jónás) 26
 Јурчич, Јосип 46
 Јустинијан (цар) 72
- Кабанес, Бруно (Bruno Cabanes) 84
 Кабуџић, браћа (Caboga) 123
 Каисер, Владимир (Vladimír Kaiser) 37
 Кајзерфелд, Мориц фон (Moriz von Kaiserfeld) 32
 Каламаси, Антоније 127, 131
 Каланази, Стефан Марко 127, 131–132
 Калбицер, Хелмут 111
 Калезић, Василије 100
 Кан, Роберт (Robert A. Kann) 28–29, 32–33, 37, 39, 45–46, 50
 Каплан, Херберт (Herbart H. Kaplan) 40
 Каповила, Ђовани Доменико 124–125, 131–136
 Кардељ, Едвард 106, 113, 116
 Карев, Антони (Anthony Carew) 114
 Касаш, Александар 26
 Катић, Татјана 139
 Кван, Џонатан (Jonathan Kwan) 32–33
 Кеган, Пол (Kegan Paul) 33
 Кели, Аугустус (Augustus M. Kelley) 31
 Кер, Карл 56
 Кирил (митрополит) 141
 Кирина, Љубов Алексејевна (Любовь Алексеевна Кирилина) 47–49, 145
 Клам-Мартиница, Хајнрих (Heinrich Clam-Martinic) 39
- Климонтел, Етјен (Clémentel, Étienne) 89
 Клисолд, Стивен (Stephen Clissold) 100
 Клун, Винценц Ферериус (Vincenz Ferrerius Klun) 30–31, 36, 44
 Кнежевић 104
 Ковачевић, Бранислав 100
 Ковачевић Којић, Десанка 119, 123, 126
 Козмјан, Станислав 41
 Коловос, Елиас (Elias Kolovos) 12
 Коматина, Предраг 153
 Комлош, Џон (John Komlos) 31
 Кон, Ханс (H. Kohn) 32–33
 Константин (цар) 72
 Коста, Етбин Хенрик 46
 Костело, Пол (Paul Costello) 115
 Кострикова, Елена Гавриловна 146
 Котов, Борис Сергејевич 144, 146
 Котов, Виктор 146
 Кранкшо, Едвард (Edward Crankshaw) 48
 Крејг, Гордон (Gordon Craig) 26
 Крестић, Василије Ђ. 27–28, 143, 153
 Крестић, Петар В. 153
 Крешић, Огњен 17
 Критидис, Грегор 102
 Кричка, Марко 142
 Кркљуш, Љубомирка 142–143
 Крол, Ханс 107–108
 Кузњецова, Светлана Вјачеславовна (Светлана Кузнецова Вячеславовна) 146
 Кујунџић, Милан 58
- Лаврич, Карел 46
 Лавстон, Џеј 115
 Ланаро, Паола (Paola Lanaro) 120
 Левстик, Фран 46
 Лековић, Драгутин 100
 Леонхард, Волфганг (Wolfgang Leonhard) 110–111
 Леси, Али 127, 132
 Лојд, Метју Адамс (Matthew Lloyd Adams) 85
 Лоњај, Мењхерт (Lónyay Menyhért) 26
 Лубоцкаја, Ана Сергејевна (Лубоцкая Анна Сергеевна) 147
 Лугер, Карл (Karl Lueger) 33
 Луковски, Јержи (Jerzy Lukowski) 40
 Лустиг, Мајкл М. (Michael M. Lustig) 100
 Лутхар, Ото (Otto Luthar) 45–47, 49–50
 Луц, Ралф Хасвел (Ralph Haswell Lutz) 84
- Магочи, Пол Роберт (Paul Robert Magocsi) 43
 Мајлат, Ђерђ (Mailáth György) 26
 Мајорец, Чеслав (Czesław Majorek) 43–44
 Макартни, Карлајл (Carlile Aylmer Macartney) 28–29, 36, 39–40
 Маккенет (McKennett) 93
 Ман, Фриц Карл (Fritz Karl Mann) 39
 Мандић, Николај (митрополит) 141
 Маренхолц-Билов, Берта (Bertha von Marenkoltz-Bülov) 56, 58–59, 61, 63–64

- Марија Терезија 27, 94
 Маринковић, Мирјана 139
 Марјановић, Ђорђе 128, 131
 Марјановић-Душанић, Смиља 17
 Маркати, Ђузепе 122
 Марковић, Петар 57
 Марковић, Петар (Милинковић) 135
 Маркуш, Деже (Márkus Dezső) 28
 Масон, Џон В. (John W. Mason) 12–13, 32–33, 36–37, 44–45
 Матић, Димитрије 55
 Мезеј, Барна (Barna Mezey) 27
 Мекинтош, Џосеф (Joseph W. McIntosh) 90–92, 93, 95, 97–98
 Мелетије (владика) 141
 Метниц, Густав (Gustav Adolf Metnitz) 39
 Мијатов, Никола 100, 104, 113
 Милановић, Јасмина В. 59, 153
 Милаш, Никодим 70, 72, 75
 Милетић, Александар В. 99–100, 102–104, 109, 117, 150
 Миликић, Милош Мидо 100
 Милић, Даница 87
 Милићевић, Милан Ђ. 55
 Милош Обреновић 140
 Миљковић Катић, Бојана 153
 Миљуков, Павел Николајевич 145
 Миодраговић, Јован 57
 Мирковић, Петар 128
 Митровић, Чедомиљ 78–79
 Молнар, Андраш (András Molnár) 26
 Момер, Карл 111
 Морган, Тед (Ted Morgan) 115
 Мосто, Андреа (Andrea Da Mosto) 122
 Мулина, Арина Алексеевна (Мулина Арина Алексеевна) 147
 Мурат III 12
 Мусаги (трговац) 122
- Надалов, Марко 122
 Наполеон III 38
 Наталија Обреновић 59
 Нидерхаузер, Емил (Emil Niederhauser) 27, 29, 31–32, 34
 Никетић, Гојко 78
 Николић Коста 101, 107
 Николић, Петар Оро (Petro Nicolich) 128, 135–136
 Нилиус, Клаус 108
 Новаков, Александра 153
 Новић, Сулејман ага 135
 Нојбауер, Курт 111
 Нојман, Зиги Нојман, Зигмунд (Siegmond Neumann) 105–106, 110–111, 113–114, 116, 118
- Окановић, Стеван 66
 Оленхауер, Ерих 103, 105–106, 110, 113, 116
 Омер-паша Латас 141
- Осман 21
 Осолник, Богдан 105–106
- Павловић, Мирослав 9–10, 12–15, 17, 20, 22, 151
 Пајевић, А. 75
 Пајкоши, Габор (Gábor Pajkossy) 28–29, 31
 Пајсије (митрополит) 141
 Пал, Тибор 26–28
 Палацки, Франтишек (František Palacký) 36–37
 Панек, Јарослав (Jaroslav Panek) 37
 Панов, Митко 147
 Панчер, Валтер (Walter Panciera) 120–121, 123
 Пападополи, Николо (Nicolò Papadopoli) 127
 Парвева, Штефка 12
 Патенуд, Берtrand (Bertrand Patenaude) 85
 Пачу, Лазар 145
 Пашић, Никола 146
 Пезенти, Амброђо 124–125, 130
 Пејковска, П. 12
 Пенсон, Џон Хенкок (John Hancock Penson) 41
 Переш, Жужана (Zsuzsanna Peres) 26
 Перић, Мусага (из Сарајева) 128, 133–134
 Перуца, Лицо 127, 131
 Перуца, Хасан 127, 131
 Першинг, Џон (John J. Pershing) 87
 Петковић, Гордана 153
 Петрић, Ј. 104–105
 Плајц, П. Ф. 71
 Плашка, Рихард Георг (Richard Georg Plaschka) 43–44
 Плениер, Игнац фон 32
 Погачник, Јоже 45
 Полак, Мајкл (Michael Pollak) 33
 Полонски, Ентони (Antony Polonsky) 40
 Поморишац, Јелисавета 66
 Попов, Чедомир 35
 Поповић, Јован Стерија 142
 Поповић, Павле Арс. 142–143
 Поповић, Стеван Д. 54, 56, 58, 61
 Пор, Јанош (János Póór) 27
 Потоцки, Алфред (Alfred Józef Potocki) 39
 Пражак, А. (Alois Pražák) 39
 Пурс, Јарослав (Jaroslav Purs) 38
 Пуцрат, Хајнц 109
 Пфајфер, Атила (Attila Pfeiffer) 25, 52, 151
 Пфаф, Милева (Мина, Вилхелмина) 53–55, 59–60, 62–63, 65, 67–68
- Радивојевић, Мирослав 147
 Радовановић, Љуб. 73
 Радојевић, Мира 153
 Радосављевић, Недељко В. 139–142
 Рамазан (миралем) 21
 Растовић, Александар 153
 Раунау, Петер 108
 Редвеј, Вилијам Фидијан (William Fiddian Reddaway) 41

- Редн, Александер (Alexander Sixtus von Reden) 31, 34
 Редхаус, Џејмс (James Redhouse) 11
 Режек, Матија 100
 Ренгер, Анемари 109
 Рибарац, Стојан 86
 Ригер, Франтишек Ладислав 37–39, 47–48
 Рикард, Џори (George L. Rickard) 91
 Ритво, Херберт 105
 Родин, Денис Валерјевич (Родин Денис Валерјевич) 148
 Рожа, Марија (Mária Rózsa) 35–36
 Рокаи, Петер 26–27
 Ротман, Натали Е. (Natalie E. Rothman) 124
 Роуз, Соул (Saul Rose) 104
 Рошкај Рудел (Röskau-Rydel) 44
 Руварац, Димитрије 71
 Рудић, Срђан 153
 Руси, Мехмед Хадри 127, 129, 131
 Рускау-Рјдел, Исабел (Isabel Röskau-Rydel) 43
 Русман, Јулијана 55
- Саба, Адем 132
 Саба, Мехмед Ибрахим 127, 132
 Сабад, Ђерђ (György Szabad) 27–29
 Сабо, Андраш (András Szabó) 26
 Савић, А. З. 17
 Сазонов, Сергеј Димитријевич (Сергеј Дмитриевич Сазонов) 146
 Самановић, Барцистар 134
 Самосејев, Николај К. 145
 Самуило (цар) 147
 Сас, Золтан (Zoltán Szász) 34
 Сауербреј, Улф (Ulf Sauerbrey) 56, 58
 Светец, Лука 46, 48
 Селим II 11
 Селинић, Слободан 101
 Сењеји, Пал 26
 Симонити, Васко 45–46, 49
 Симпсон, Џон (John L. Simpson) 96–97
 Скарић, Владислав 128
 Скед, Алан (Alan Sked) 28
 Сладковски, Карел (Karel Sladkovský) 37
 Слободњак, Антон 46
 Солимовић, Ахмед баша 131
 Солимовић, Муа 131
 Солимовић, Хусеин 131
 Сомођи, Ева (Eva Somogyi) 32
 Сорожкина, Јулија Олеговна (Юлия Олеговна Сорожкина) 148
 Спао, Ибрахим 130
 Спао, Мустафа 130
 Спремић, Момчило 126
 Стаљин, Јосиф Висарионович 100, 104
 Станков, Љиљана 54–56, 66
 Стикалин, Александар Сергејевич (Александр Сергеевич Стикалин) 148
- Стојановић, Јосиф В. 74
 Стојановић, Ник. 57
 Стојковић, Ср. С. 65
 Столић, Ана 66–67, 153
 Стринка, Мул Ахмед 135
 Стритар, Јосип 46
 Сула, Мурта 128, 130
 Сулејман Законодавац 10
 Сурфејс, Френк М. (Frank M. Surface) 86
 Сутер, Бертолд (Berthold Sutter) 32
- Табаковић, Физула баша 125, 134
 Такер, Рихард П. (Richard P. Tucker) 84
 Талер, Петер (Peter Thaler) 31
 Тафе, Едуард 32
 Тејлор, Алан Џон Персивал 28, 33, 39
 Тешић, Владета М. 54, 56–57, 66
 Тимофејев, Александар 144
 Томан, Ловро 46, 48
 Томас, Штефан 105
 Томсон, Семјуел Харисон (Harrison S. Thomson) 40
 Тотева, Јура Константинова (Юра Тотева Константинова) 146
 Трговчевић, Љубинка 54, 90
 Тричковић, Радмила 13, 20
 Тројан, Алоис Православ (Alois Pravoslav Trojan) 37
 Троцки, Лав Давидович 100
- Увић, Авди баша 136
 Улбрихт, Валтер 112
 Урбан, Ото (Otto Urban) 37, 39
 Урбанич, Петер (Peter Urbanitsch) 40
- Фердинанд I (бугарски краљ) 145
 Ферхад (миралај) 21
 Филиповић, Недим 11
 Фодор, Пал (Pál Fodor) 10
 Фотић, Александар 125, 153
 Франгакис-Сирет, Елена (Elena Frangakis-Syrett) 123
 Франц Јозеф 26–27, 29, 32–33, 35, 39, 43, 51
 Фребел, Фридрих (Friedrich Wilhelm August Fröbel) 53–60, 62–66, 66
 Фреј, Дора (Dóra Frey) 43
- Хабзбурговци 27, 51
 Хавранек, Јан (Jan Havránek) 37, 40
 Хадри Ријаси, Сулејман 125
 Халецки, Оскар (Oskar Halecki) 41
 Ханч, Хуго (Hugo Hantsch) 36
 Хартвиг, Николај Хенрикович 145
 Хауард, Даглас (Douglas A. Howard) 10–11, 17
 Хаџи Бер 128, 133
 Хаџи Мехмедов, Хусеин 122
 Хенрих, Ханс 105
 Хлавачек, Иван (Ivan Hlaváček) 37

- Хоенварт, Карл Сигмунд (Karl Graf von Hohenwart) 39
 Хорел, Кетрин (Cathrine Horel) 31
 Хрбек, Рудолф (Rudolf Hrbek) 116
 Хрибар, Иван 145–146
 Хрущов, Никита (Никита Сергеевич Хрущёв) 117
 Хувер, Херберт (Herbert Hoover) 84–91, 93–96, 98
 Хусейн (из Подгорице) 125
 Цветковић, Срђан 101, 107
 Цвирн, Јанез 48
 Цвитер, Фран (Fran Zwitter) 45, 50
 Цемовић, Момчило 100
 Цигер, Андраш (Cieger, András) 26–27
 Цовек, Иштван (István Czövek) 38
 Цухај, Џорџ (George S. Cuhaj) 31
 Чермој-Шнејд, Ото (Ottó Csermőy-Schneidt) 26
 Читам (Cheetham) 105
 Чорба, Ласло (László Csorba) 27, 29, 31
 Чулиновић, Фердо 79
 Џенингс, Роналд (Ronald C. Jennings) 125
 Џонс, Хедер (Jones Heather) 84
 Џордан-Беланд, С. (C. Jordan-Belland) 93
 Шав, Вилијам Артур (William Arthur Shaw) 31
 Шайбер, Томас (Thomas Scheiber) 31
 Шаркић, Срђан 125
 Шафле, Алберт (Albert Eberhard Friedrich Schäffle) 39
 Шимешек, Бруно (Bruno Schimetschek) 32
 Шмидркал, Вацлав (Václav Šmidrkal) 85
 Шмит, Волфганг (Wolfgang Schmidt) 116
 Шредер, Паул (Paul W. Shroeder) 40
 Штих, Петер 45–46, 49–50
 Шулегић, Небојша 20, 153
 Шумахер, Курт 102–103, 108

Регистар сачинио
Владимир М. Николић

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Авала (нахија) 13–14, 16–18, 20
 Азија 112
 Албанија 127, 137
 Амерић (Београдски округ, Космајски срез) 59
 Анкона 122, 126, 129–130
 Аустрија 19, 26, 28, 31–33, 35–36, 38, 41–44, 46–49, 52, 60, 85–87, 91–92, 94–96
 Аустријска царевина 25, 28, 30, 46
 Аустријска Шлезеија 36
 Аустријске земље 30
 Аустријско царство 45
 Аустроугарска 25, 28, 30–32, 35–36, 39, 43, 50–52, 86, 141, 145

 Бад Либенштајн (Тирингија, Немачка) 56
 Балкан 12, 27, 35, 84, 89–90, 92, 97–98, 119, 122–123, 125–126, 136, 144–148
 Банат 86, 91
 Бар 90, 122
 Бачка 86
 Белгија 56, 84, 97
 Београд 53–56, 59, 61, 65–67, 72, 83, 86, 90, 92, 94–97, 107–108, 113, 117, 139, 144, 148
 Београдска архиепископија 140
 Београдска нахија 13–18, 20, 22
 Београдска општина 65
 Београдски округ 59
 Београдски пашалук 13
 Бергамо 120
 Берлин 38, 56, 105, 116
 Беч 25–26, 28, 38, 40, 42, 47, 51–52, 88, 91, 94, 148
 Битол 96
 Благоевград 139
 Бланик 38
 Бока которска 94
 Бон 101, 103, 106–107, 110–113, 116
 Бор 66
 Босански Брод 94
 Босански ејалет 11, 15, 17, 22
 Босна 11, 22–23, 86, 89, 94, 97, 122, 125, 127–128, 133–137
 Босна и Херцеговина 11, 35, 91, 96, 98, 125, 141
 Бохемија 36, 38, 46, 52, 85

 Браничево (нахија) 14, 16–18, 20
 Брисел 110–111, 113, 118
 Бугарска 84, 144–146, 148
 Будим 26, 29
 Будимпешта 52
 Буковина 30, 43
 Букурешт 147–148
 Бурано (Венеција) 122
 Бурма 107, 109

 Валдо 110
 Ваљево (нахија) 13–18, 20
 Ваљевска епископија 140
 Варшава 145
 Вашингтон 83–84, 88, 91, 93, 96, 101
 Велика Британија 89–90, 144
 Велика Морава 22
 Велики Бечкерек 71
 Венеција 92–93, 119–124, 126, 129–130
 Венецијанска република 120, 124
 Видински санџак 15
 Витков 38
 Вићенца 120
 Војводина 86, 143

 Галиција 30, 40–44, 47, 51–52, 145
 Гибралтар 88
 Гламоч 127
 Голубац (нахија) 13–14, 16
 Горица 44, 50
 Горња Крајска 48
 Груж (Дубровник) 93–94
 Грчка 58, 140, 145–146, 148

 Дабробосанска митрополија 140–141
 Далмација 86, 91–92, 96–98, 141
 Дорфол 65
 ДР Немачка 111–112, 114, 116–118
 Драма 141
 Дрезден 53–54, 58–63, 65, 67
 Дрина 140
 Дубљани 44
 Дубровник 72, 90, 92–95, 121, 125–126, 128–130
 Дунав 85–86, 91, 96, 139

Ђенова 122

Европа 34–35, 44, 83–84, 87–89, 93, 98, 101–102, 116, 121, 145, 148

Егејска острва 12

Енглеска 56

Есен 110

Ждрал 17–18

Железник (нахија) 13–14, 16

Женева 116

Загреб 71, 94

Задар 70, 95

Зајечар 66

Западна Немачка → видети: СР Немачка

Звижд (нахија) 13–14, 16

Зворник 140–142

Зворничка митрополија 139–142

Зворнички санџак 140–141

Зворничко-тузланска епархија 139

Зеленика 95–96

Индија 107, 112

Истанбул 124, 139

Источна Галиција 44

Источна Европа 85, 116

Источна Македонија 145

Источна Немачка → видети: ДР Немачка

Источна Пруска 145

Источна Румелија 17

Истра 44

Италија 45, 84, 89–90, 92, 95, 121

Јадар 140–141

Јадран 88–91, 93–97

Југоисточна Азија 112, 114

Југоисточна Европа 12, 31, 83, 89

Југославија 54, 66, 83–84, 89–90, 93–95, 99–107, 109–111, 113–118

Јужна Србија 121, 123

Кијев 145

Клек (залив) 94

Книн 94

Кобленц 101

Колубара (нахија) 13–14, 16–18, 21

Корушка 44

Космајски срез 59

Косовска Митровица 96

Котор 90, 92, 94–96

Которски залив 95

Крагујевац 54, 66

Краков 40, 42, 44

Краковска Република 33

Краљевина СХС 83, 85, 87–88, 90–91, 96–98

Краљевина Чешка 36

Крањска 44, 47

Креспано (Crespano del Grappa) 120, 122

Крит 12

Крушевац 66, 85

Лавов 44

Лајпциг 66

Лајта (река) 30, 37

Левант 121–122, 124

Левач (нахија) 13–14, 16–18, 20

Лемберг → видети: Лавов 44

Лепеница (нахија) 13–14, 16–18, 21

Ливорно 122

Ловћен 96

Ломница (нахија) 13–14, 16–18, 20

Лондон 89, 106, 148

Лучица 17–18, 21

Љубљана 48, 50

Мађарска 34, 42, 50–51, 86

Македонија 147–148

Манастир Сланци 69

Манастир Тавна 142

Манастир Троноша 142

Марибор 49

Медитеран 94, 121, 123

Месина 122

Метковић 94

Минхен 59, 105–106

Млава (нахија) 13–14, 16–18, 21

Молдавија 43

Моравска 30, 36, 39, 46

Москва 38, 112, 116–117, 144, 147

Москопоље 127–128, 131, 133, 137

Независна Држава Хрватска 143

Немачка 26, 33, 51, 53–54, 56, 58–60, 62–63, 67, 92, 96, 99, 102, 108, 116, 145

Немачко царство 36

Неретва 94

Ниш 14, 16–19, 21, 66, 94

Нови Сад 148

Њујорк 85, 108, 115

Обреновац 66

Осад (нахија) 14–18, 21

Османски Балкан 119, 122–123, 126, 136

Османско царство 11–13, 17, 35, 119–120, 122–124, 141, 146, 148

Падова 120

Париз 87–88, 92, 105

Пашман (острво) 92

Пек 17–18, 21

Персија 11

Пећ 123

Пећка патријаршија 139–140

Пешта 26
 Подгорица 119, 125, 127, 131, 137
 Подунавска монархија 32
 Пожаревац (нахија) 13–14, 16
 Пожега (нахија) 14–18, 21
 Полхов Градец (код Љубљане) 48
 Пољска 40, 42, 52, 85
 Пореч (нахија) 13–14, 16–18, 21
 Посавина 141
 Праг 38, 97
 Прекомурје 47
 Прилеп (Браничево) (нахија) → видети: Браничево
 Пруска 26, 35, 38, 41, 51, 145

 Рађевина 140–141
 Рам (нахија) 14, 16
 Ресава (нахија) 13–14, 16–18, 21
 Ријалто (тржница) 123
 Ријека 88, 90–96
 Рип (брег) 38
 Рудник (нахија) 13–14, 16–18, 21
 Румелија 10
 Румелијски ејалет 9, 15
 Румунија 58, 84, 86, 97, 148
 Русија 10, 36, 43–44, 144, 146, 148
 Руско царство 35, 44, 148

 Сава 85–86, 91, 96, 139
 Сједињене Америчке Државе 57–58, 87, 89–93, 95, 112, 147
 Санкт Петербург 38
 Сарајево 92, 94, 119, 127–128, 133–137
 Северна Македонија 144, 147
 Сенигалија 126, 130
 Сињ 94
 Скадар 119, 122, 125, 127–129, 137
 Скопље 96, 147
 Славонија 86, 97
 Сланци (манастир) 69
 Словенија 49, 85–86
 Смедеревска лива 13
 Смедеревски санџак 9, 12–17, 19–23
 Совјетски Савез 85, 107, 116–117
 Солун 90–91, 96, 145
 Софија 139
 Софијски санџак 15
 Сплит 93–95, 128, 131
 СР Немачка 101–103, 105–112, 115, 118, 121
 Србија 53–55, 57, 62, 64–66, 69–70, 73–74, 77, 79–80, 84, 87–89, 91–93, 95–98, 101, 104, 121, 123, 126, 139–140, 143–145, 147–148

Сремски Карловци 72, 139
 Стари Рим 72
 Стокхолм 105

 Тавна (манастир) 142
 Тиват 93
 Тирол 47
 Тополовник (нахија) 17–18, 21
 Транслајтанија 29–31
 Тревизо 120
 Трентино 33
 Троноша (манастир) 142
 Трст 33, 44–45, 88, 90, 92–96, 122, 126, 129–130
 Тузла 139, 141–142
 Тузлански кантон 139

 Угарска 25, 27–29, 31–32, 34–36, 39, 45, 52, 143
 Угљан (острво) 92
 Ужице 85
 Ужице (нахија) 14–18, 21
 Ужичко-ваљевска митрополија 140
 Ужичко-зворничка митрополија 140
 Украјина 43

 Филадельфија 93
 Фландрија 121
 Франкфурт 33, 105, 112
 Француска 35, 56, 60, 84, 89–90

 Хабзбуршка монархија 25, 27–31, 33, 35–36, 38, 41–42, 45–46, 48, 50–51
 Херцеговина 86, 89, 96–97
 Холандија 56
 Хомоље (нахија) 13–14, 16–18, 21
 Храм (нахија) 13–14
 Хрватска 85–86, 97, 143

 Цариград 141
 Централна Европа 12, 28, 31, 85–86, 91, 145
 Цислајтанија 29–31, 42, 44
 Црна Гора 86, 89, 91, 95–98, 146

 Чаталца (Егејска Македонија) 145
 Чехословачка 40
 Чешка 30, 36, 38–40, 52, 97

 Шабац 66, 139
 Шабачки крај 71
 Швајцарска 54, 56
 Шибеник 72, 95
 Шлезија 39
 Штајерска 44, 47

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Майице српске за историју објављује оригиналне, претходно необјављене радове, разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија и грађа. Поред тога објављује прилоге у виду приказа и извештаја из научног живота. У *Зборнику Майице српске за историју* објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима, на енглеском, руском, немачком и француском језику. Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Зборник Майице српске за историју излази двапут годишње.

Публиковање у *Зборнику Майице српске за историју* се не наплаћује, нити се радови и рецензије хоноришу.

Зборник Майице српске за историју доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Майице српске за историју* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензена и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензена та непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких, политичких и других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутор гарантује да рукопис представља његов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту.

Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајџице српске за историју* рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или, уколико то не желе, да повуку рад из Уредништва. Рок за исправку рада је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави и не могу бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник шаље поднесени рад одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднеси рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Зборника Матице српске за историју*. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Матице српске за историју* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајџице српске за историју*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајџице српске за историју је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајџице српске за историју не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард-диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини-диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права*.

Уредништво *Зборника Материје српске за историју*

EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Journal of History publishes original, previously unpublished papers, classified into following categories: original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemic, scientific bibliography. Apart from that, it publishes contributions such as reviews and reports from scientific life. In the *Matica Srpska Journal of History* there are papers from the field of history, auxiliary sciences of history and cognate humanity and social disciplines.

The papers can be written in Serbian and cognate languages, in English, Russian, German and French. Papers done in Serbian language are written in Cyrillic alphabet.

Matica Srpska Journal of History is published twice a year.

Publishing in *Matica Srpska Journal of History* is not charged nor are the papers or reviews paid for.

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime on the magazine website: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Journal of History* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska*

Journal of History, the handwriting will not be published in any other publication and in any other language without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means.

PAPER REVIEW

The submitted papers undergo review. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. All the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. The reviewer is due to complete the review within three weeks. The authors who receive conditionally positive reviews are obliged to respect the reviewers' remarks or, if not, withdraw the paper from the editorship. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the handwriting to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the *Matica Srpska Journal of History*. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Journal of History* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of: disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the authorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Journal of History*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Journal of History does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

We kindly ask the authors to take a look and fill in the *Author's statement* and the *Contract on the transfer of copyrights*.

The editorship of the *Matica Srpska Journal of History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Мајице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЧИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **npavlovic@maticasrpska.org.rs** или **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Никола Павловић, Зборник МС за историју, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад.* (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажета**к на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 2 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: ***Times New Roman***; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод**.

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као фуснота. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима који су на различите начине допринели настанку рада.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.”.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље”.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто”. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто”, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правилнику српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети” користи се скраћеница „вид.”, а за „упоредити” се користи скраћеница „упор.”.

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **npavlovic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: *Nikola Pavlović, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000* (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 2 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

THANK-YOU NOTE

The thank-you note is written as a separate section. This note provides information on the research done before the work was offered for publication, on the financier of that research, as well as gratitude to the persons who contributed to the creation of the work in various ways.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author's name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation "ref." is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long

journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.

3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.
5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by "et al."
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author's initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author's initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by "etc."
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правоиџс срѣскоџа језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For "compare" the abbreviation "cf." should be used.

TRANSLATED
Olivera Krivošić

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ**

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00 €**)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса:

Телефон:

 Е-адреса:

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун
Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком
„за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати
омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

е-mail: **npavlovic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsi@maticasrpska.org.rs**

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

МАТИЦА СРПСКА

НЗ: 1 Maticae Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за историју
издаје Матица српска

Издаје двапут годишње

Уредништво и администрација:

Нови Сад, Улица Матице српске 1

Телефон: (021) 6615-798

E-mail: npavlovic@maticasrpska.org.rs; zmsi@maticasrpska.org.rs
www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/
zbornik-matice-srpske-za-istoriju/

Proceedings of Matica Srpska for History published twice a year

Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1

Phone: +381 21 6615798

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*
закључило је свеску 112 (2/2025) 26. новембра 2025. године

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Службени сарадник Одељења: мср Никола Павловић

Редактура и лектура: Владимир Николић

Коректура: Драган Тубић

Лектура чланака и резимеа и превод резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

Објављивање свеске бр. 112 *Зборника Матице српске за историју* омогућили су
Министарство науке, технолошког развоја и иновација и
Министарство културе Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – *Proceedings in History* /
главни и одговорни уредник Петар В. Крстић. – 1984, 29–. – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком
језику. – Штампарије: „Минерва“, Суботица (св. 31/1985); Просвета,
Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св.
42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999);
Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад
(од св. 67/68/2003). – Наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410

